

ՊԵՏՐՈՍ Մ. ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ
ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
(991-1258 թթ.)

(Հայկական Ծագումով Աբբասեան Խալիֆաները)

(147.925)
Ք-79
հշ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Պետրոս Մովսես Թովմասեան

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ
ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
(991 – 1258 ԹԹ.)

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՍՈՎ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ)

Մկրտչապետ Ստեփանյանի հրատարակած

Լուսնյակ Ստեփանյանի կողմից:

Մ. Ջոն Ստեփանյան

10 Յուլի 2016

ՄԵՍՐՈԲ ԱՐՁ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

146

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

146

Տպարար

ԵՐԵՒԱՆ 2016

Պետրոս Մովսես Թովմասեան

Թ 794 ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ
ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (991 – 1258): ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ
ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ/ Պ.Մ. ԹՈՎԱՍԵԱՆ.- ԵՐ.: ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ, 2016.- ... էջ:

Կէս հազարամեակ կեանք ունեցող Աքբասեան Խալիֆայութիւնը (750-1258) կը հա-
մարուի Միջին Արեւելքի ժողովուրդներու հին պատմութեան կարեւոր պատմաշրջաններէն
մէկը: Խալիֆայութեան երեսուներեք խալիֆաներէն շատերուն մայրերը Արաբ չէին. Պարսիկ,
Թուրք, Յոյն, Հաբէշ, Վրացի, Ռուս...: Այս իրականութեան մէջ Հայ Ժողովուրդն ալ ի կողքին այլ
ժողովուրդներու կը գրաւէ իր յատուկ տեղը՝ հակառակ կրօնական տարբերութեանց:

Համաձայն Արաբական աղբիւրներու՝ Աքբասեան խալիֆաներէն երեք խալիֆաներու
մայրերը եղած են հայուհիներ, որոնց անուններն ալ պահուած են այդ աղբիւրներուն մէջ: Այս
գիրքը կը բացայայտէ այդ խալիֆաներու պատմութիւնը եւ անոնց կապերը Հայաստանի եւ
Հայ Ժողովուրդին հետ:

Յիշեալ Աքբասեան երեք խալիֆաներուն մենք կոչեցինք “Հայկական Ծագումով
Աքբասեան Խալիֆաներ”, որոնք են՝ Ալ-Կադմ (1031-1075), Ալ-Մուկթադի (1075-1094),
Ալ-Մուսթադիը (1170-1180):

Կայ նաեւ չորրորդը՝ ալ-Մուսթագիր (1094-1118), որ ալ-Մուկթադիի գաւակն էր. թէեւ
անոր մայրը հայուհի չէր, սակայն ան իր մէջ բաւականին հայկական արիւն ուներ, ինչպէս
պիտի պարզենք. եւ հինգերորդը՝ ալ-Նասր (1180-1225), որ ալ-Մուսթադիի գաւակն էր:

Այսպէս, Հայոց Պատմութեան բազմաթիւ խոպան դաշտերէն մէկուն մէջ քալելով, կը
փորձենք՝ չբացուած եւ չլուսաբանուած կարեւոր էջ մը բանալ եւ հրամցնել մեր սիրելի
ընթերցողին. մանաւանդ, որ նման ուսումնասիրութիւն մը գոյութիւն չունի հայ
իրականութեան մէջ, ինչ որ մեզի մղեց կատարելու այս աշխատանքը:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ՀՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍՔ

Նախ եւ առաջ շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան խօսքս
կ'ուղղեմ Աստուծոյս՝ իր պարգեւած բարիքներուն, առիթներուն եւ շնորհքին:
Առաջնորդուելով Յիսուս Քրիստոսի հետեւեալ խօսքով, «Վասն զի ամէն ով
որ կը խնդրէ՝ կ'առնէ, եւ ով որ կը փնտռէ կը գտնէ, եւ ով որ դուռը կը զարնէ՝
պիտի բացուի անոր»։ Խօսք մը որ հանդիսացաւ կեանքիս եւ գործերուս հիմ-
քը, եւ որուն վրայ հիմնուեցայ միշտ:

Երախտագիտութեան խօսքս ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային
Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի տնօրէն Ակադեմիկոս Աշոտ
Մելքոնեանին, որն իր աջակցութիւնը ցուցաբերեց այս գրքի
հրատարակութեանը. եւ երախտագիտութեան խօսքս յարգելի արեւելագէտ
Վահան Տէր Ղեւոնդեանին, որ իր խորհուրդներով շատ օգտակար եղաւ այս
աշխատանքին:

Երախտագիտութեան խօսքս նաեւ կեանքիս սիրելի ընկերուհուս՝
հրաշալի տիկնոջս՝ Հրաչուհի Թովմասեանին (դոկտ. Հրաչուհի Պօղոսեան),
իր մշտական քաջալերանքին:

Տարիներ տեւող յարատեւ կեդրոնացած աշխատանքէ ետք, սիրելի ըն-
թերցող այս գիրքը կը հրամցուի քեզի. կարդալու եւ յաւելեալ ճանչնալու
գմեզ: Այս գիրքը ձեռքիդ մէջ է, կարդայ, տեղեկացիր եւ պատմէ ուրիշներուն:

Պետրոս Մովսես Թովմասեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍՔ.....	2
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	9
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 1 - ԱՐԱԲԵՐԷՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ	13
Ա. ԳԼՈՒԽ	
ՆԱԽԱՍՈՒՏՔ.....	14
1. ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ	16
2. ԱԼ-ԿԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	22
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 2 - ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ.....	27
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 3 - ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ 3-ՐԴ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ	28
3. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ 1021Թ. ԱԼ-ԿԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ՕՐՈՎ.....	30
Բ. ԳԼՈՒԽ	
26-ՐԴ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ ԱԼ-ԿԱԸՄ (1031-1075)	35
1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ 1031Թ.	36
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 4 - ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՋԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	37
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 5 - ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ ՈՐՈՆՔ ՅԻՇԱԾ ԵՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	41
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 6 - ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐ ՈՐՈՆՔ ՅԻՇԱԾ ԵՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	42
2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԱԼ-ԿԱԸՄ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ՕՐՈՎ 1045Թ.	42

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 7 - ԱՇՈՏ Ա-Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ	44
3. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ՆՈՐ ՓՈՐՉԱՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽՈՒՆ, ՈՒ ԱՆՈՆՑ ՄՈՒՏՔԸ ԲԱՂԴԱԴ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ 1055Թ.	48
4. ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԹՈՒՐԶ-ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐՄԻԿ-ԲՈՒԱՅՀԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ.....	55
5. ԱԼ-ԿԱԸՄ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԽԱԼԻՖԱ.....	61
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 8 - ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ 4-ՐԴ. ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ	62
6. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԿԻՆԱԴԱՐՉ՝ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ 1071Թ.	64
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 9 - ԱԼ-ԿԱԸՄԻ (1031-1075) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵԻՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ.....	73
Գ. ԳԼՈՒԽ	
27-ՐԴ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ (1075-1094)	74
1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ (1075-1094)	75
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 10 - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ	80
2. ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ.....	80
3. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԷՆ ԵՏՔ ՀԱՅԱՋԳԻ ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐԱԾՔԱՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ.....	83
4. ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ	88
5. ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻՆ	91
6. ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԻՉ ԽԱԼԻՖԱՆ.....	94
7. ՏԱՐԱԾՔԱՇՐՋԱՆԸ ԽԱՀԱԿԻՐՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ	97
8. ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԵՐՋԸ	99

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 11 - ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱԴԻԻ (1075-1094) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ.....	107
--	-----

Դ. ԳԼՈՒԽ

28-ՐԴ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐ (1094-1118).....	108
--	-----

1. ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐ ԽԱԼԻՖԱՆ.....	108
------------------------------	-----

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 12 - ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.....	109
---	-----

2. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ Ա. ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ ԵՒ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐ ԽԱԼԻՖԱՆ.....	114
--	-----

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 13 - ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐԻ (1094-1118) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ.....	118
---	-----

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՍ (1118-1170).....	119
--	-----

1. ԱԼ-ՍՈՒՍԹՐՇԴԻ ԵՒ ԱԼ-ՐԱՇԸՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԴԷՍ.....	119
---	-----

2. ԵԴԵՍԻՈՅ ԱՆԿՈՒՄԸ ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՖԻՒ ՕՐՈՎ.....	121
---	-----

3. ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՖԻ ՅԱԶՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԿԸ ՊՍԱԿԷ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԴԷՍ.....	125
---	-----

Զ. ԳԼՈՒԽ

33-ՐԴ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԻԸ (1170-1180).....	128
--	-----

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԻԸ (1170-1180).....	128
--	-----

2. ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԻԸ ԿԱՊԸ ՄԼԵՀԻ ՀԵՏ.....	130
-------------------------------------	-----

3. Մ՝ԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆ ԱՅՑՈՒԲԻ ԵՒ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԻԸ.....	135
---	-----

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 14 - ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԻԸ (1170-1180) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ.....	137
--	-----

Է. ԳԼՈՒԽ

34-ՐԴ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՆԱՍ՝Ր (1180-1225).....	138
--	-----

1. Մ՝ԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆ ԱՅՑՈՒԲԻ ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍ՝Ր.....	138
---	-----

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 15 - ԱԼ-ՆԱՍ՝ՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.....	139
--	-----

2. ԱԼ-ՆԱՍ՝Ր Կ՝ԻՐԱԿԱՆԱՅՆԷ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄԸ.....	142
--	-----

3. ԼԵՒՈՆԻ ԹԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆԸ 1198Թ. ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍ՝Ր ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԴԻՐՔԸ.....	145
--	-----

4. ՀԱՅԱԶԳԻ ԲԱԴԻ ԱԼ-ԴԻՆ ԼՈՒԼՈՒԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍ՝Ր ԽԱԼԻՖԱՆ.....	148
---	-----

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 16 - ԱԼ-ՆԱՍ՝ՐԻ (1180-1225) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ.....	150
---	-----

Ը. ԳԼՈՒԽ

ԱՔԲԱՍԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ (1225-1258).....	151
---	-----

1. ՇԱԶԱՐԱԹ ԱԼ-Դ՝ՈՒՐ ԵՒ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱԸՍ՝Ս (1242-1258) ՎԵՐՋԻՆ ԽԱԼԻՖԱՆ.....	151
--	-----

2. ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.....	153
---	-----

3. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԴԱԴԻ ԱՆԿՄԱՆ 1258Թ.....	158
---	-----

4. ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԸ.....	164
--	-----

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ.....	165
---	-----

6. ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅՈՒՀԻ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ.....	166
--	-----

ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	169
---------------	-----

ԳԾԱՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 1 - ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՍՔԵՐՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ	
---	--

ԳԾԱՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 2 - ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	
ԳԾԱՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 3 - ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՆԵՐԸ	
ՔԱՐՏԷԶ ԹԻՒ 1 - ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔ XI Դ. ՄԿԻԶԲԷՆ XII ԴԱՐԻ ԿԷՍԵՐԸ (1031-1118)	
ՔԱՐՏԷԶ ԹԻՒ 2 - ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԸ XIII Դ. ՄԿԻԶԲԷՆ (1118-1225)	
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 1-ԳԱԳԻԿ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԻ (990-1020) ԱՐՁԱՆԸ	
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 2- ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՂԻՐԻ ԿՆԻՔԸ	
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 3 - ԱԼ-ՆԱՍՐԻ ՊԱԼԱՏԸ	
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 4 - ԱԼ-ՆԱՍՐԻ ԴՐԱՍԸ	
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 5 - ԲԱԴՐ ԱԼ-ԴԻՆ ԼՈՒԼՈՒԻ ԴՐԱՍԸ	
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 17 - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՍՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ	170
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 18 - ԱԼ-ԿԱԴՐԻՆ ՅԱԶՈՐԴՈՂ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ	171
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 19 - ՀԱՅԵՐԷՆ ԿՈՉՈՒՍԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՒԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՆ	172
ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 20 - ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԲԱՌԵՐՈՒ ԻՄԱՍՏՆԵՐԸ	173
ԱՐԱԲԵՐԷՆՈՎ ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՍՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ	175
ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	179
ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ	186

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս ուսումնասիրությունը կ'ընդգրկե մօտաւորապէս երեք դար տեւող պատմահանգրուան մը, երբ ժողովուրդներու եւ քաղաքակրթութիւններու շփումը Միջագետքի՝ Բաղդադ քաղաքին մէջ հասաւ իր գագաթնակէտին: Այդ իրականութեան օրինակներէն էր Աբբասեան խալիֆաներու ամուսնութիւնը օտարազգի կիներու հետ: Յիշեալ երեք դարերը կը սկսին Աբբասեան 25-րդ խալիֆա ալ-Կադրի (991-1031) ժամանակներէն ու կ'երկարին մինչեւ Աբբասեան խալիֆայութեան անկումը 1258թ., երբ Մոնղոլները գրաւեցին Բաղդադը եւ կործանեցին երկարակեաց խալիֆայութիւնը:

“Հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաներ”-ու շրջանը կը բաղկանայ երկու մասէ. առաջինը տեւած է 87 տարի (1031-1118), երբ Հայկական արիւնը մուտք գործեց Աբբասեան խալիֆաներու ընտանիքին մէջ Աբբասեան 25-րդ խալիֆայի՝ ալ-Կադրի (991-1031) օրով, երբ իր շատ սիրած հայուհի կնոջ՝ Կատր ալ-Նադաի (Բադր ալ Դուջա) զաւակը դարձաւ խալիֆա ալ-Կալմ (1031-1075), եւ իր յաջորդի ալ-Մուկթադիի (1075-1094), եւ վերջինիս որդիին՝ ալ-Մուսթաֆայի (1094-1118) խալիֆայութեան տարիներուն. իսկ երկրորդ մասը, տեւած է 55 տարի (1170-1225), երբ ալ-Մուսթանջիդի հայուհի կնոջ՝ Ադաթի զաւակը դարձաւ խալիֆա ալ-Մուսթաֆիդը (1170-1180), ու իրեն յաջորդող որդիին՝ ալ-Նասրի (1180-1225) խալիֆայութեան տարիներուն:

Ալ-Կադր խալիֆայի հայուհի կինը՝ Կատր ալ-Նադան¹ կը հանդիսանայ կեդրոնական եւ կարեւորագոյն դէմքը այս ուսումնասիրութեան: Այդ հայուհի կնոջ բացառիկ ձիրքերը եւ ուշիմութիւնը օրինակելի են: Ան կարելի է դասել մեր պատմութեան կարեւոր Հայուհի դէմքերու շարքին:

Այս յատուկ ուսումնասիրութեան գաղափարը յառաջացաւ, երբ կը շարունակէի պրպտումներս Հայկական Լեոնաշխարհի եւ Միջագետքի ժողովուրդներու պատմական կապերուն մասին՝ ու հասած էի Աբբասեան խալիֆայութեան ժամանակաշրջանին, որ կը համարուի մեր “Հայկական Լեոնաշխարհը եւ Միջագետքը” գիրքի՝ շարունակութիւնը², եւ Բ. հատորի նախապատրաստական աշխատանքներուն, որ յոյսով եմ ապագային հրատարակման կ'արժանանայ:

1. Կատր ալ-Նադան որոշ աղբիւրներու մէջ յիշուած է նաեւ Բադր ալ Դուջա անունով: Կատր ալ-Նադա հայերէնով կը թարգմանուի Շողակաթ: Շողակաթը Ս. Էջմիածնի (Վաղարշապատ) քաղաքի հիւսիսային կողմի մէջ կառուցուած եկեղեցի է. ըստ աւանդութեան հոն ուր Հոփիսիմեան նահատակներու վրայ «շող կաթած է»:

2. Պետրոս Թովմասեան, Հայկական Լեոնաշխարհը եւ Միջագետքը, Երևան, Զանգակ 2006:

Արաբական պատմական հին աղբիւրներու եւ ուսումնասիրութիւններու մէջ հանդիպեցանք հետաքրքիր տեղեկութիւններու Աբբասեան խալիֆաներու մայրերու ազգութեան մասին: Այդ աղբիւրները կը շեշտէին Աբբասեան խալիֆաներու մայրերու ստոյգ ազգութիւնը, եւ անոնցմէ երեքին պարագային նշուած է, թէ անոնց մայրերը հայուհիներ էին, ու չէ յիշուած թէ կը կարծուի, որ հայուհիներ էին: Աւելին, նոյն օտար աղբիւրներէն (Արաբական) մեզի հասած են անոնց անունները (տես ցուցակ թիւ 4): Այս բոլորը մեզի կը յուշէ, որ այդ երեք խալիֆաները տեղեակ էին իրենց մայրերու ազգութենէն եւ անուններէն, քանի որ այդ աղբիւրները տեղեակ են. հաւանական է, որ անոնք նոյնիսկ հայերէն գիտէին ու գուցէ հայերէնով կը խօսէին իրենց մօր հետ:

Այս պատմական տեղեկութիւնները մղեցին զիս աւելի մանրակրկիտ պրպտելու այդ հայկական ծագումով խալիֆաներու գործունէութեան մասին, եւ անոնց յարաբերութիւնները Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի հետ...:

Այս գիրքը ունի մէկէ աւելի նպատակներ. ի կողքին որ ան կ'անդրադառնայ Հայաստանի եւ Միջագետքի ժողովուրդներու պատմական կապերու մասին, ան յստակօրէն կը նշէ, թէ հայկական արիւնը ներգործած է մահմեդականութեան ամենակարեւոր եւ երկարատեւ Աբբասեան խալիֆայութեան վերնախաւին մէջ. ինչ որ բացառիկ եղելութիւն է, նմանը տեղի չէ ունեցած որեւէ միջնադարեան մահմեդական պետութեան պատմութեան մէջ:

Այս գիրքը կ'անդրադառնայ Հայութեան մասնակցութեան մահմեդական Աբբասեան խալիֆայութեան պատմութեան մէջ, շնորհիւ երեք հայուհի մայրերու, որոնք իրենց ուշիմութեամբ եւ գեղեցկութեամբ դարձան Աբբասեան խալիֆաներու մայրեր: Այդ հայուհիներու անունները եւ ազգային ինքնութիւնը մեզի հասած է նոյնինքն՝ մահմեդական աղբիւրներէ: Այս երեք հայուհիները, թերեւս իրենց կամքէն անկախ՝ եղան հայ ժողովուրդի եւ մահմեդականութեան կապերու յառաջացման կարեւոր օղակներէն մէկը: Այդ կարելի է նկատել, որպէս տարբեր նմուշ մը Հայ-Մահմեդական յարաբերութիւններու:

Յիշեալ հինգ խալիֆաները համաձայն մահմեդական աղբիւրներուն եղած են արդար եւ հարազատ իրենց խալիֆայի կոչումին, անոնք լաւագոյնս ծառայած եւ պաշտպանած են Աբբասեան խալիֆայութեան շահերը: Մահմեդական պատմիչները անոնց մասին արտայայտած են շատ դրական գովասանական վկայութիւններ, որոնց մասին կ'անդրադառնանք գիրքի էջերուն մէջ: Մահմեդական աշխարհի պատմութիւնը այսօր ալ կը յիշէ այս իրականութիւնը, ու հետեւաբար գուցէ այդ մղէ ծայրայեղ մահմեդականներուն՝ Հայը թշնամի ազգ չնկատելու, քանի որ Աբբասեան լաւագոյն խալիֆաներու արեան մէջ Հայու արիւնը զգալիօրէն ներկայ էր...:

Ծագումով հայ Աբբասեան խալիֆաներու անունները միշտ գրուած են մուգ գոյնով, որ յարգելի ընթերցողին յիշեցնէր անոնց հայկական ծագումը. նմանապէս անոնց հայուհի մայրերու անունները գրուած են մուգ գոյնով:

Արաբական յատուկ անունները հայերէն գրելու համար հիմնուած են մեր պատրաստած Արաբերէնի Տառադարձութիւնը ցուցակին վրայ (տես ցուցակ թիւ 1):

Այս գիրքը կը բաղկանայ ութ “Գլուխ”-ներէ, որոնք ժամանակագրականօրէն իրարու կը յաջորդեն. իւրաքանչիւր “Գլուխ” ունի իր յառաջաբանը, որ կը տեղեկացնէ յիշեալ Գլխու անդրադարձած կարեւոր հարցերը:

Գլուխները բաժնուած են “Բաժին”-ներու, որոնք թուագրուած են յաջորդաբար: Իւրաքանչիւրը ունի իր վերնագիրը, որ հիմնուած է կարեւոր հարցի կամ դէպքի մը վրայ:

Բաժինները կ'ընդգրկեն “Ցուցակ”-ներ, որոնք պատրաստուած են մեր կողմէ կարեւոր տեղեկութիւնները աւելի մատչելի դարձնելու նպատակով:

Այս գիրքի կարեւոր աղբիւրները կը ներկայանան Արաբ պատմիչներու եւ պատմաբաններու յիշատակութիւնները, որոնց կարեւորագոյնները յիշուած են մէջբերումներով. գիրքին մէջ նաեւ անդրադարձած ենք շատ հակիրճ անոնց կենսագրութեան: Գիրքի վերջաւորութեան գետեղուած Գծացուցակ թիւ 3-ով նշուած են յիշեալ պատմիչներու անուններն ու ժամանակաշրջանները, եւ անոնցմէ, որոնք ժամանակակից էին հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաներու գահակալութեան տարիներուն:

Մէջբերումները քաղուած են տարբեր աղբիւրներէ եւ ուսումնասիրութիւններէ. օտար լեզուներէ քաղուած մէջբերումները թարգմանուած են հայերէնի մեր կողմէ: Գիրքի վերջաւորութեան գետեղեցինք արաբերէնով այն կարեւոր արաբ պատմիչներու եւ պատմաբաններու յիշատակութիւնները հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաներու մասին, որոնք յիշուած են թիւ 6 եւ 7 ցուցակներներուն մէջ:

Այս գիրքը հասկնալի եւ յաւելեալ մատչելի դարձնելու համար օգտագործած ենք գունաւոր քարտէզներ, գծացուցակներ եւ պատկերներ. ինչպէս եւ պարզ գործածական լեզու:

Այս գիրքի քարտէզները պատրաստուած են յատուկ մտայղացմամբ: Ցուցակները եւ գծացուցակները պատրաստուած են մեր կողմէ խտացնելու պատմական տեղեկութիւնները եւ զանոնք հրամցնելու ախորժելի եւ մատչելի կերպով:

Կը հաւատանք, որ պատմութեան խոր ուսումնասիրութիւնը կը ծառայէ ժողովուրդներու միջեւ փոխըմբռնման, բարեկամութեան, հանդուրժողականութեան եւ վստահութեան ծնունդին ու զարգացման: Այս ուսումնասիրութիւնը կը նպաստէ յաւելեալ լաւատեղեակ ըլլալու մեր պատմութեանը, եւ մեր ունեցած ներդրումին մեր հարեւան երկիրներու ժողովուրդներու

պատմութեան մէջ, գերագոյն նպատակ ունենալով ամրացնել տարբեր ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամական կապերը:

Այս ուսումնասիրութիւնը պիտի մասնակցի գոցելու այն մեծ բացը, որ գոյութիւն ունի մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանին մէջ հայ ժողովուրդի կատարած կարեւոր դերը լուսաբանելուն: Նոյն ժամանակ այս գիրքը Հայ եւ Մահմեդական, ի մասնաւորի Հայ եւ Արաբ ժողովուրդներու բարեկամական կապերուն զարկ տալու նպատակ ունի:

Վերջաւորութեան հարկաւոր է նշել, թէ բազմաթիւ են այն յառաջացած հարցերը, որոնք կը մնան անպատասխան, թերեւս յաջողեցանք անոնցմէ ոմանց պատասխանները գտնել, պատասխանել. յուսալով, որ ապագային անպատասխան մնացած հարցերը կը լուսաբանուին այլ պատմաբաններու կողմէ:

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 1

ԱՐԱԲԵՐԷՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

ا	u	س	u
ب	p	ع	u, h, n
ج	z	ف	ʃ
د	ŋ	ص	u
ه	h	ق	l
و	n	ر	n, p
ز	q	ش	z
ح	h	ت	ʃ
ط	u	ث	ʃ
ي	h, t, j	خ	h
ك	p	ذ	ŋ
ل	l	ض	u
م	u	ظ	q
ن	u	غ	ŋ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽԱՄՈՒՏՔ

Այս գլուխով հակիրճաբար կ'անդրադառնանք մեկէ աւելի հարցերու, որոնք շատ անհրաժեշտ են յարգելի ընթերցողին պատրաստելու մեր հիմնական նիւթին, որ տեղի կ'ունենայ 11-րդ եւ 12-րդ դարերուն:

Յիշեալ պատմահանգրուանին գոյութիւն ունէր մահմեդական Խալիֆայութիւնը, որ կը կոչուէր Աբբասեան Խալիֆայութիւն: Ան կոչուեցաւ Աբբասեան, որովհետեւ հիմնադիրները Մուհամմադ մարգարէի հօրեղբայր Աբբասի յետնորդներն էին:

Այս գլխուն մէջ պիտի անդրադառնանք Բաղդադ քաղաքի կառուցման պատմութեան. Միջագետքի այդ կարեւոր քաղաքը, որուն անունով կոչուեցաւ Աբբասեաններու կէս հազարամեակ տեւող Խալիֆայութիւնը՝ իր պատմութեան վերջին շրջանին:

Պիտի թուենք, թէ ինչպէս Բաղդադ քաղաքի վայրը ընտրելու, կառուցման ահաւոր ծախսերը հոգալու, ինչպէս նաեւ ֆիզիքապէս քաղաքը կառուցելու մէջ յիշատակելի դեր ունեցած են Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը:

Աբբասեան Խալիֆայութեան շրջանին ծառաներու մատակարարման աղբիւրը ստրուկներն էին, որոնք բռնի հաւաքուած էին ոչ-խալամ ժողովուրդներէ, հիմնականօրէն կալանաւորուած պատերազմի ժամանակ: Ի կողքին այլ քրիստոնէայ ժողովուրդներու՝ հայ ստրուկներ կային նաեւ Աբբասեան պալատներուն մէջ. Խալիֆայութեան յետագայ ժամանակներուն՝ Խալիֆաներու կանանոցի՝ մեջի հայուհիներէն ոմանք դարձան Աբբասեան Խալիֆաներու մայրեր:

Աբբասեան ալ-Կադր Խալիֆայի եւ Հայաստանի Գագիկ Ա. Բագրատունիի միջեւ զարգացան բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ, որոնց մասին անդրադարձած են նաեւ արաբ պատմիչները: Այդ բարեկամական յարաբերութիւններու ետեւ քաղաքական փոխադարձ շահերու գոյութեան դրդապատճառներէն զատ, կարելի է տեսնել նաեւ Խալիֆայի լաւ տպաւորութիւնը Հայոց մասին. ինչպէս եւ կարելի չէ բացառել ալ-Կադր Խալիֆայի հայուհի կնոջ **Կատր ալ-Նադաի** դերը:

Ալ-Կադր հիացած էր Գագիկ Ա-ի բարեկարգչական եւ իր երկրի ապահովութիւնը հոգալու գործերով: Խալիֆան Բագրատունի թագաւորին թանկագին նուէրներ եւ պատուագգեստ դրկեց, ու անոր պարգեւեց "Շահնշահ ալ-Արման" տիտղոսը: Ի հարկէ այդ քայլը իր քաղաքական դրդապատճառներն ալ ունէր:

Հայկական արեան թափանցումը Աբբասեան Խալիֆաներու ընտանիքին մէջ կը սկսի Աբբասեան 25րդ Խալիֆայի՝ ալ-Կադրի (991-1031) օրով: Խալիֆան շատ կը սիրէր իր կիներէն հայուհի **Կատր ալ-Նադան** կամ **Բադր ալ Դուջան**. Եւ շնորհիւ անոր յաւելեալ հայասէր դարձած էր: Իր հայ կնոջմէ ծնած որդին՝ եղաւ յաջորդ Աբբասեան Խալիֆան. ան կոչուեցաւ **ալ-Կադր** եւ իշխեց (1031-1075թ.): **Կատր ալ-Նադաի** հայուհի ըլլալու մասին յիշած են բազմաթիւ արաբ պատմիչներ, որոնց մասին պիտի անդրադառնանք յաջորդ էջերուն մէջ:

Աբբասեան Խալիֆայութեան պատմաշրջանը կը բաժնուի չորս շրջաններու, որոնցմէ մեզի կը հետաքրքրեն վերջին երկու պատմաշրջանները: Աբբասեան 3-րդ Պատմաշրջանը (946-1055), կամ ինչ որ կը կոչուի նաեւ Բուայիի-Պարսկական ազդեցութեան պատմաշրջան, երբ պարսիկ Բուայիի տոհմը Խալիֆայութեան իրական տէրն ու տիրականն էր. եւ Աբբասեան 4-րդ Պատմաշրջանը (1055-1258), կամ Սելջուկ-Թրքական ազդեցութեան պատմաշրջան:

Ալ-Կադր (991-1031) իշխեց միայն Աբբասեան 3-րդ պատմաշրջանին, միշտ գտնուելով պարսիկ բուայիիներու ազդեցութեան ներքեւ: Իր օրով մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանի պատմութեան մէջ մուտք գործեցին թուրքական ցեղերու առաջին ալիքը ներկայացնող սելջուկները: Անոնց մեծ պապն էր Սելջուկ իբն Դուկակը, որ թրքական մեծ ցեղի մը պետն էր, որուն անունով թրքական այդ ցեղը կոչուեցաւ սելջուկներ. ան իսլամացաւ եւ հետեւաբար իր ամբողջ ցեղը իսլամացուց: Սելջուկները ընկալեցին Բուլամութեան Սուննի դաւանանքը կամ ուղղութիւնը, որուն կրօնական գլուխը կը հանդիսանար Աբբասեան Խալիֆայութիւնը: Սուննի դառնալով սելջուկները դարձան բուլամիներ թշնամիներ պարսիկ բուայիիներուն, որոնք ընդունած էին Շիա դաւանանքը:

Ալ-Կադրի ժամանակ Իրաքի հիւսիսային շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող հայկական գաղութը՝ ուռճացաւ. շատ հաւանական է, ի հետեւանք Հայաստանի եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան միջեւ գոյացող լաւ յարաբերութիւններուն եւ զարգացած վաճառականական կապերուն: Այդ ժամանակ հիմնուեցաւ առանձին հայկական եկեղեցական թեմ մը, որուն սահմանը կը հասնէր մինչեւ Մոս ուլ քաղաքը:

Պէտք է յիշել, որ ալ-Կադրի իշխած քառասուն տարիներու ընթացքին (991-1031), որեւէ թշնամական քայլ չէ արձանագրուած Աբբասեան Խալիֆայութեան կողմէ Հայաստանի երկու կարեւոր հարստութիւններու՝ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց թագաւորութիւններուն դէմ:

Այժմ անցնինք այս գլխու մանրամասնութեանց, որ կարեւոր կը գտնենք մեր բուն նիւթին՝ Հայկական Ծագումով Աբբասեան Խալիֆաներու մասին խօսելէ առաջ:

1. ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ

Իսլամական պատմության սկիզբը՝ Մուհամմադ մարգարեի մահեն ետք, յաջորդաբար իշխեցին չորս գահակալներ, որոնք կոչուեցան “Խալիֆա” (արաբ.), որ կը նշանակե “Յաջորդող” կամ “Փոխարինող”, այսինքն Մուհամմադի յաջորդողը կամ տեղապահը: Խալիֆան իր պաշտօնին մէջ կը միացնէր քաղաքական, ռազմական եւ կրօնական ղեկավարութիւնները. մէկ խօսքով խալիֆաները թագաւորներէն աւելի իշխանութիւն ունէին: Խալիֆան իր ձեռքին մէջ կը կեդրոնացնէր երկրի հոգեւոր ու աշխարհիկ գործերու գերագոյն իշխանութիւնը:

Իսլամի մարգարէին յաջորդող չորս խալիֆաներու պատմաշրջանը կոչուեցաւ “Ալ-Ռաշիդուն” (ուղղահաւատ) խալիֆաներու շրջան, որ վերջ գտաւ, երբ սպաննուեցաւ Մուհամմադի հօրեղբօր որդին (չորրորդ Ռաշիդուն խալիֆան)՝ Ալի իբն Աբի Տալիբ 661թ. Քուֆա քաղաքի մզկիթին մէջ, աղօթքի պահուն. Քուֆան այդ պատմահանգրուանին կը ներկայանար իսլամացած Միջագետքի (Իրաք) կեդրոնը: Յիշենք այստեղ, որ Ռաշիդուն խալիֆաներու օրով տեղի ունեցան առաջին Արաբական արշաւանքները Հայաստանի վրայ:

Ալիի մահով Խալիֆայութեան յաջորդականութեան հարցով՝ մահմեդականներու միջեւ յառաջացաւ ներքին սուր պատակտում, որուն հետեւանքով կազմաւորուեցան “Սուննի” եւ “Շիա” հատուածները: Ալիի հետեւորդները կոչուեցան Շիաներ (արաբ.), որ կը նշանակե “կուսակցութիւն” կամ “կողմնակիցներ”, այս պարագային Ալիի կուսակցութիւնը, կամ Ալիի հետեւորդները: Շիաները համոզուած էին, որ միայն Մուհամմադի տան անդամները իրաւունք ունէին խալիֆա դառնալու. անոնք Ալիին տուին “Իմամ”ի տիտղոսը, այսինքն “Առաջնորդ”. կը հաւատային, որ իմամը Աստուծոյ հետ մշտական հոգեւոր կապի մէջ է: Իսկ Ալիի հակառակորդները կոչուեցան Սուննիներ (արաբ.), որ ծագած է սուննա բառէն. եւ կը նշանակե “սովորոյթ” կամ “օրէնք”: Մահմեդականութեան միջեւ այս երկու հիմնական հատուածները կը շարունակէն իրենց գոյութիւնը մինչեւ օրս:

Ալիի մահէն ետք, Մուաուիա իբն Աբու Սուֆեան ինքզինքը խալիֆա հռչակեց եւ հիմք դրաւ նոր հարստութեան կեդրոն ունենալով՝ Դամասկոսը: Այս խալիֆայութիւնը կոչուեցաւ Օմայեան Խալիֆայութիւն իր հիմնադիր արաբ տոհմի անունով, եւ տեւեց մօտաւորապէս մէկ դար (661-750): Օմայեան խալիֆայութեան օրով Հայաստանը գրաւուեցաւ արաբներու կողմէ, եւ դարձաւ խալիֆայութեան նահանգներէն մին:

Օմայեան Խալիֆայութեան վերջին տարիներուն՝ Միջագետքը եղած էր ապստամբութեան դրօշը բարձրացնող Աբբասեաներու կեդրոնը: Ապստամբներու դէմ մղուած պատմական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Վերին

Միջագետքի՝ Մեծ Զաբ գետի ափերուն՝ Մոսուլ քաղաքի հարաւին, ուր Աբբասեաններու (ապստամբներու) բանակը հիմնովին ջախջախեց Օմայեան բանակը. Օմայեան վերջին խալիֆա՝ Մարուան Բ. փախաւ, եւ սպաննուեցաւ ամիսներ ետք, Եգիպտոսի մէջ: Այսպէս, Արաբական Օմայեան Խալիֆայութեան փոխարինեց Աբբասեան Խալիֆայութիւնը, որ տեւեց մօտաւորապէս կէս հազարամեակ (750-1258):

Աբբասեանները Մուհամմադ մարգարեի Աբբաս հօրեղբօր՝ սերունդն էին. անոնք թէեւ դաւանանքով սուննիներ էին, բայց մեծ հեղինակութիւն կը վայելէին շիաներու մօտ, ի մասնաւորի պարսիկներու, որոնց ջախջախիչ մեծամասնութիւնը շիա դաւանանքի կամ ուղղութեան հետեւորդներ էին:

Օմայեան Խալիֆայութիւնը կործանելէ ետք, Աբբասեան տան ներկայացուցիչ Աբու ալ-Աբբաս ալ-Սաֆֆահ³ (750-754) խալիֆա հռչակուեցաւ Քուֆա քաղաքի մզկիթին մէջ: Աբբասեանները սկիզբը Քուֆան հռչակեցին Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաք, ապա ալ-Անբար քաղաքը՝ մինչեւ 762թ., երբ անոնց երկրորդ խալիֆան՝ Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուր (ալ-Սաֆֆահի եղբայրը) Տիգրիսի ափին կառուցեց Բաղդադ⁴ քաղաքը, խալիֆայութեան մնայուն եւ վերջնական մայրաքաղաքը: Քուֆա եւ ալ-Անբար քաղաքներու վայրերը տես քարտեզ թիւ 1:

Աբբասեաններու յաղթանակը Միջագետքի յաղթանակն էր: Կը թուի թէ, Միջագետքը, որ հին Բաբելոնն ու Ասորեստանն էր, չէր կրնար ենթարկուիլ Սուրիոյ մէջ կեդրոնացած Օմայեան Խալիֆայութեան: Արաբական այն հատուածը, որ հաստատուած էր Միջագետքի մէջ, ընդվզեցաւ ու պարսիկներու հետ դաշնակցելով՝ Խալիֆայութեան դրօշը խլեց Օմայեաններէն, հիմնեց Աբբասեան Խալիֆայութիւնը, եւ դրօշը պահեց իր ձեռքին մօտաւորապէս հինգ դար: Հին դարերուն Միջագետքն էր Միջին Արեւելքի հսկայ կայսրութիւններու կեդրոնը, սկսեալ Աքքադացիներէն, ապա Ասորեստանցիք, Բաբելոնացիք մինչեւ Պարթեւներն ու Սասանեանները. այդպէս, սխալմամբ պատմութեան ղեկը Օմայեան շրջանին հեռացած էր Միջագետքէն, եւ ահա ան անգամ մը եւս Աբբասեաններու օրով ետ բերուեցաւ:

Աբբասեան եւ Օմայեան խալիֆայութեանց միջեւ ազգագրական հիմնական մեծ տարբերութիւն կար. Օմայեան խալիֆայութիւնը գտարիւն արաբական խալիֆայութիւն էր, արաբները բոլոր այլ իսլամացած ժողովուրդներէն գերադաս կը նկատուէին. եւ այդ հանդիսացաւ այս խալիֆայութեան կործանման հիմնական պատճառներէն մէկը. իսկ Աբբասեան խալիֆայութիւնը՝ բոլոր իսլամացած ազգերու խալիֆայութիւնն էր, որոնցմէ

3. Սաֆֆահ – Արաբերէն, կը նշանակե արիւնարբու:

4. Աւելի ճիշդ կը նկատենք արաբերէնէն քաղելով գրել **Բաղդադ**, եւ ոչ թէ **Պաղատա**:

մէկն էր արաբը. կարելի է ըսել, Օմայեան շրջանի Արաբականութեան փոխարինեց՝ Իսլամականութիւնը Աբբասեան շրջանին:

Որոշ աղբիւրներու մէջ Աբբասեան խալիֆայութիւնը կ'անուանուի իր մայրաքաղաքի անունով՝ Բաղդադի խալիֆայութիւն:

Աբբասեան երկրորդ խալիֆա՝ Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուր 762թ. սկսաւ կառուցել Խալիֆայութեան նոր մայրաքաղաքը Բաղդադի հողին վրայ, որ մինչեւ այդ ժամանակ հասարակ գիւղ մըն էր: Կարելի էր քաղաքի մը կառուցման համար Բաղդադ գիւղի վայրը շատ յարմար էր. ալ-Մանսուր (754-775) խալիֆան այդ վայրի ընտրութեան մասին յիշած է հետեւեալը, «Այս կղզին, որ կը գտնուի արեւելքէն Տիգրիսի եւ արեւմուտքէն Եփրատի միջեւ, աշխարհի համար տօնավաճառի վայր է: Բոլոր նաւերը, որոնք կու գան Տիգրիսն ի վեր՝ Ուսսըտէն, Բաս րայէն, Ուրլայէն, Ահուազէն, Ֆարիսէն, Ումանէն, Եամենէն, Բահրեյնէն եւ աւելի հեռուէն. պիտի գան եւ խարսխեն այստեղ. նաւերով ապրանքներ Տիգրիսն ի վար եկած՝ Մոս ուլէն, Դիար-Ռաբիայէն, եւ Հայաստանէն. Եփրատի վրայով՝ Դիար-Մուդրէն, Ռակկայէն, Մուրիայէն ու անոնց շրջակայքէն, Եգիպտոսէն եւ հիւսիսային Աֆրիքայէն պիտի բերուին ու պարպուին այստեղ...»⁵:

Բաղդադ քաղաքը կառուցուեցաւ բոլորաձեւ յատակագիծով. շրջապատուած բարձր պարիսպներով, աշտարակներով եւ խորունկ խրամով. ինչ որ նորակառոյց քաղաքին արտաքինապէս տուաւ բերդաքաղաքի տեսքը: Քաղաքը ունէր չորս մուտքեր, որոնք կը բացուէին դէպի Մուրիա, Խուրասան երկիրները, եւ Միջագետքի մէջ Արաբներու կողմէ կառուցուած Բաս րա եւ Քուֆա քաղաքները տանող ճանապարհներուն վրայ: Բաղդադ քաղաքի կեդրոնին կայսերական տեսքով կառուցուեցաւ խալիֆայութեան հսկայ պալատը եւ խոշոր մզկիթ մը. պալատի կանանչ զմբէթին վրայ կանգնած էր ձիաւորի արձան մը, որ համաձայն աւանդութիւններուն՝ միշտ կը մատնանշէր իսլամութեան կայսրութեան թշնամիներու ուղղութիւնը: Կանանչ զմբէթը եւ ձիաւորի արձանը կործանուեցան 10-րդ դարուն⁶:

Բաղդադ քաղաքի կառուցումը տեւեց չորս տարի եւ լրացաւ 766 թուին. ծախսուեցաւ 4,883,000 տիրիէլ⁷: Քաղաքին կառուցման մասնակցեցան մօտաւորապէս հարիւր հազար ճարտարապետներ եւ բանուորներ, որոնք բերուեցան Մուրիայէն, Միջագետքէն եւ կայսրութեան այլ վայրերէ:

Վստահաբար Հայաստանէն ալ բերուած են ճարտարապետներ եւ բանուորներ, քանի որ հայ ժողովուրդը հռչակաւոր էր, որպէս շինարար

ժողովուրդ: Հայոց մասնակցութեան մասին Ջոն Դուգլաս յիշած է, «Հայ բանուորներ եւ արհեստաւորներ շատ պահանջուած էին քաղաքը կառուցելու համար. անոնք գործածուեցան որպէս սպիտակ ստրուկներ քաղաքի հոգատարութեան համար: Ճարտարապետներէն շատերը, որոնք պատասխանատու էին թագաւորական պալատները կառուցելու հայեր էին»⁸:

Աբբասեաններու նոր մայրաքաղաքը կառուցելու համար հսկայական գումարներ հարկաւոր էին, այդ գումարները ապահովուեցան հպատակ երկիրներէն, որոնց կարգին էր նաեւ Հայաստանը, «Նոր մայրաքաղաքի արագ կառուցման ու վարձկան զօրամասերի ստեղծումը կատարուում էր հպատակ ժողովրդների կեղեքման հաշուին: Արաբների հարկային ծանր քաղաքականութեան դէմ Հայաստանից եկած բողոքներին խալիֆը պատասխանում էր նրանով, որ յաճախ փոփոխում էր տեղում նշանակուած ոստիկաններին ու միւս պաշտօնեաներին, միաժամանակ յանձնարարելով նրանց էլ աւելի ուժգին կողոպտել ու հարստահարել ժողովրդին»⁹:

Այսպէս կը տեսնենք, որ Բաղդադ քաղաքի վայրը ընտրելու, կառուցման ահաւոր ծախսերը հոգալու, ինչպէս նաեւ ֆիզիքապէս կառուցելու մէջ յիշատակելի դեր ունեցած են Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը:

Ինչպէս այլ ժողովուրդներու նոյնպէս արաբներու մօտ ստրուկներու շուկաները բարգաւաճեցան: Վաճառականները կ'աշխատէին լաւագոյն կերպով անոնց յատկութիւնները ներկայացնելու: Նորակառոյց Բաղդադի մէջ փողոց մը կար, որ կը կոչուէր «Ստրուկներու Տան Փողոց»: Ստրուկներու վաճառականութիւնը կը հովանաւորուէր եւ կը հսկուէր Խալիֆայութեան կառավարութեան պաշտօնեայի մը կողմէ, որ կը կոչուէր «Ստրուկներու արժէքաւորող-Կայլիմ ալ-Բակիկ»¹⁰:

Ստրկութիւնը, որպէս կացութիւն ճանչցուած էր ընդունուած էր Իսլամական օրէնքով. համաձայն այդ օրէնքին ազատ ծնած մահմեդականը չէր կրնար ստրկացուիլ: Ստրկութիւնը իսլամութեան անցաւ նախա-իսլամական պատմաշրջանէն, մէջբերենք Յովհաննէս Ահմարանեանէն, «Գերիվարութիւնը գոյութիւն ունէր Արաբական Թերակղզիին մէջ՝ Մուհամմատէն շատ առաջ: Մուհամմատ զայն չընջեց, այլ զայն որդեգրեց, ինք՝ անձնապէս ունեցաւ գերիներ, անոնց համար օրէնքներ եւ կանոններ սահմանեց եւ դարձուց գերիվարութիւնը իսլամութեան մէջ մնայուն դրութիւն»¹¹:

8. John M. Douglas, The Armenians, J.J. Winthrop Corp. Publisher, 1992, New York, p. 159.

9. Հ. Գ. Ժամկոչեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան եւ Ս. Պ. Պօղոսեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, ԵՊՀ, Երեւան 1975, էջ 396:

10. Ուլըմ ալ-Խազըն, Ալ-Հադիթ ալ-Աբբասիա (Աբբասեան Քաղաքակրթութիւնը), Դար ալ-Մաշրուկ, 1992 Բէյրութ, էջ 174. քաղուած Ահմադ Էմին, Ղուհա ալ-Իսլամ, 1/83-84:

11. Յովհաննէս Ահմարանեան, Իսլամութիւնը Երկ եւ Այսօր, Նոր Հայաստան, Լոս Անճելըս 2007, էջ 139:

5. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազ, Ա. հատոր, էջ 1174, 1175, 8-րդ Գլուխ. այսուհետեւ Ալ-Մունթազ:

6. Fred James Hill & Nicholas Awde, A History of the Islamic World, Hippocrene Books Inc., New York 3003, p.53.

7. Philip Hitti, The History of the Arabs, Tenth Edition, St. Martin's press, New York. p. 272.

Ստրուկները ոչ-խալամներ էին, գերուած պատերազմի ժամանակ, կամ այլ կերպ ձեռք բերուած. կամ ստրուկ ծնողքէ ծնած երեխաներ: Անոնք չէին կրնար ունենալ ազատ մարդոց օրինական իրաւունքները, բայց միեւնոյն ժամանակ իսլամական օրէնքը կ'ապսպրէր, թէ անոնց հետ պէտք է արդարութեամբ եւ ազնիւութեամբ վարուիլ: Մէջբերենք հետեւեալը Ֆիլիփ Հիթթին¹², «Ծառաները գրեթէ բոլորը ստրուկներ էին, որոնք բռնի հաւաքուած էին ոչ-խալամ ժողովուրդներէ: Կալանաւորուած պատերազմի ժամանակ կամ գնուած խաղաղութեան ժամանակ: Մաս մը սեւամորթ էին, ուրիշներ թուրքեր եւ նաեւ ուրիշ ճերմակամորթներ: Ճերմակամորթ ստրուկները (մեմլուքները) գլխաւորապէս Յոյն եւ Սլաւ, Հայեր եւ Բարբարներ էին: Որոշ ստրուկներ ներքինիներ (Խըս էան) էին՝ կցուած ծառայելու կանանոցին (Հարիմ): Ուրիշներ, ղուլմաններ դարձուած էին, որոնք նաեւ հաւանական ներքինիներ էին, անոնք կ'արժանային յատուկ խնամքի իրենց տէրերէն, կը հագնէին հարուստ եւ հրապուրիչ համազգեստներ եւ միշտ զարդարուած ու իրենց մարմինները բուրմունաւորուած կ'ըլլար կնամարդոց օրինակով: Կը կարդանք ղուլմաններու մասին ալ-Ռաշիդի իշխանութեան ժամանակ, բայց յայտնապէս ալ-Էմինն էր, որ հետեւելով պարսկական նախընթացին՝ հիմնեց Արաբական աշխարհի մէջ ղուլմաններու հաստատութիւնը՝ կիրարկումը սեռային անբնական յարաբերութիւններու»¹³:

Այսպէս, հայ ստրուկներ կային նաեւ Աբբասեան խալիֆայութեան պալատներուն մէջ. աւելի ուշ ժամանակ կանանոցի հայուհիներէն ոմանք դարձան խալիֆաներու մայրեր, ինչ որ մանրամասնութեամբ պիտի լուսաբանենք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Աբբասեան խալիֆաներու վարմունքը իրենց հպատակ քրիստոնէաներուն հետ փոփոխական էր, ալ-Մահդի (775-785) մէկն էր այն խալիֆաներէն, որոնք արդարութեամբ վարուեցան, մէջբերենք Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակէն¹⁴ «Խալիֆաներէն ոմանք քրիստոնէայ հարձեր ունէին, ինչպէս եւ արտօնեցին անոնց կատարել իրենց կրօնական ծէսերը. եւ քրիստոնէայ հարձը կրնար խաչ կախել վիզէն եւ հագնիլ իրենց ազգային տարազը, ինչպէս եւ խօսիլ իրենց մայրենի լեզուով, արաբերէն լեզուին չէին տիրապետեր: Ալ-Մահդին քրիստոնէայ հարձ մը ունէր, որ իր վիզէն ոսկեայ խաչ կը կախէր»¹⁵:

12. Ֆիլիփ Խուրի Հիթթի 1886-1978 – Յայտնի Լիբանանցի քրիստոնէայ պատմաբան, մասնագիտացած Արաբական եւ Միջին Արեւելքի պատմութեան եւ Սեմական լեզուներու մէջ:

13. Philip Hitti, same, p. 341. տես նոյնը Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 30:

14. Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակ – Յայտնի արաբ պատմաբան, որ ունի կարեւոր ուսումնասիրութիւններ Իրաքի քրիստոնէայ վանքերու եւ եկեղեցիներու մասին:

15. Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակ, Թարիխ Նսարա Ալ-Իրակ (Պատմութիւն Իրաքի Քրիստոնէաներու), էջ 87, Բէյրութ 2008

Հալաճանքները քրիստոնէաներու հանդէպ սաստկացան ալ-Մութաուաքքիլի օրով, «Ալ-Մութաուաքքիլի (847-861) խալիֆայութեան ժամանակ քրիստոնէաները ենթարկուեցան հալաճանքներու, երբ թուրքերը իրենց թաթը դրին իշխանութեան վրայ»¹⁶:

Կարելի է ըսել, որ Աբբասեաններու օրով ալ-Մութաուաքքիլի ժամանակ կրօնական հարստահարութիւնները ոչ-խալամներու դէմ հասան իրենց գագաթնակէտին, «Մութաւաքքիլի ժամանակ սաստկանում են նաեւ կրօնական հալաճանքները: Յակուբիի¹⁷ վկայութեամբ Ջափրը «Մութաւաքքիլը» գահ բարձրանալուց յետոյ հրաման է տուել որ «ոչ» մի քրիստոնէայ կամ հրեայ չպէտք է պետական պաշտօն վարեն: Նոր եկեղեցիները եւ տաճարները պէտք է քանդուեն եւ նրանք իրաւունք չպիտի ունենան վերաշինելու»¹⁸:

Կրօնական այս հալաճանքները Մութաուաքքիլի օրով՝ նոյնիսկ մուտք գործեցին ամէնօրեայ կեանքի մանրամասնութեանց մէջ, ու հասան ծայրայեղութեան, «Քրիստոնէաները պարտաւոր էին նաեւ յատուկ զգեստներ ունենալ, որպէսզի տարբերուեն մահմեդականներից: Որոշ զգեստներ կային, որ քրիստոնէան չպէտք է հագնէր, զլիսին մահմեդականի ապարոշ չպէտք է կրէր, ձիու վրայ թամբով չպէտք է նստէր, մէջքին կապէր յատուկ գօտի: Մուտաւաքքիլը հրաման տուեց, որ Քրիստոնէաները դեղին զգեստներ հագնեն եւ զլուխներին նոյնպէս դեղին ապարոշ կապեն»¹⁹:

Ալ-Մութաուաքքիլի այս ծայրայեղ հարստահարութիւններու մասին շատ հետաքրքրական է մէջբերել հետեւեալը Ուլերմ ալ-Խազընէն²⁰, «Խալիֆաներէն ամենաշատը, որ նեղացուց Ահլ ալ-Դիմային²¹ ալ-Մութաուաքքիլն էր: Ան հարստահարեց քրիստոնէաները, հրամայեց քանդել անոնց եկեղեցիները, որոնք կառուցուած էին իսլամութենէն ետք, արգիլեց անոնց պաշտօններէ եւ հանրային գործեր ստանձնելէ, ինչպէս եւ ցուցադրել իրենց կրօնական հաւատալիքները՝ ինչպէս խաչեր եւ այլն. անոնց դռներուն վրայ փայտէ սատանաներու պատկերներ զետեղել տուաւ...: Անոնց արգիլեց

16. Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակ, էջ 85:

17. Ալ-Եակուբի(Ալ-Յակուբի) - Թ. դարու արաբ պատմիչ, Ահմադ իբն Աբու Եակուբ, որ ծանօթ է որպէս ալ-Եակուբի: Իր երիտասարդութիւնը անցուցած է Հայաստանի մէջ: Իր գրած պատմութիւնը կը սկսի Իսլամութեան Մուհամմադ մարգարէի ծնունդէն եւ կը հասնի մինչեւ 872 թ.:

18. Յ. Սանանդեան, Երկերի ժողովածու, Բ. հատոր, Հայպետհրատ, Երեւան, 1960, էջ 37:

19. Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, 2 հատոր, Երեւան 1984, էջ 379. տես նաեւ ալ-Եակուբի, Թարիխ ալ-Եակուբի, Գ. հատոր, Նաջաֆ, 1965 էջ 211:

20. Ուլերմ ալ-Խազըն – Լիբանանցի արաբ յայտնի բանասէր-պատմաբան, ունի բազմաթիւ պատմաբանասիրական հրատարակութիւններ:

21. Ահլ ալ-Դիմա – Մահմեդականները Ահլ ալ-Դիմա կը կոչէին Քրիստոնէաներուն եւ Հրեաներուն. այսինքն անոնք, որոնք երկնային գիրքի կը հետեւէին, եւ «հովանաւորուած» էին մահմեդականներու կողմէ ի դիմաց յատուկ տուրքի, որ կը կոչուէր Զիզեա (Գլխահարկ):

խալամներու դպրոցներուն մէջ տրվելէ. հրամայեց գետնին հաւասարցնել անոնց գերեզմանները, որ չնմանին իսլամներու գերեզմաններուն»²²:

Այսօր երբ կը յիշուի ալ-Մութաուաքքիի անունը, անմիջապէս կը յիշուին իր հալածանքները Աբբասեան Խալիֆայութեան ոչ-մահմեդական ժողովուրդներու հանդէպ, որով ան հռչակաւոր դարձաւ, ինչպէս բացատրեցինք:

Հայոց պատմութեան մէջ, ալ-Մութաուաքքիի յիշատակութիւնը առնչուած է բռնութեամբ եւ արինահեղութեամբ: Ան դիմեց շատ խիստ միջոցներու Խալիֆայութեան մէջ ծագած բոլոր անջատողական շարժումներուն դէմ առնելու համար. Հայաստանի հանդէպ ան շատ խիստ վարուեցաւ հոն ղրկելով երեք զօրավարներ, Աբու Սաիդ (Աբուսէթ) ոստիկանը, որ մահացաւ բնական մահով Հայաստան չհասած, ապա իր որդին՝ Յուսէֆը, որ պարտուեցաւ եւ սպաննուեցաւ Սասունցիներու ձեռքով. եւ վերջապէս 852թ. հայոց ապստամբութիւնը վերջնականապէս ճնշելու համար Հայաստան ուղարկեց հսկայական բանակ մը, իր ծառայութեան տակ գործող թուրք վարձկաններու գլխաւոր հրամանատար Բուղա Շարաբիի ղեկավարութեամբ: Ապա ալ-Մութաուաքքի յատուկ դատապարտութիւն մը կազմակերպեց Սամառնա տարուած ապստամբ հայ իշխաններուն եւ ղեկավարներուն:

Ուլերմ ալ-Խազըն յիշած է, թէ Ահլ ալ-Դիմիի վրայ բանեցուած ճնշումներու պատճառներէն էր, որ անոնք կը մեղադրուէին իրենց համագործակցութեամբ Բիզանդիոնի հետ: Աբբասեան պատմաշրջանին արաբները դատապարտեցին թուրքերն ու պարսիկները, որովհետեւ անոնք իրենց ձեռքին առին պետական պաշտօնները արաբներու հաշուին. ու հետեւաբար անոնք (թուրքերն ու պարսիկները) աշխատեցան ցոյց տալ, թէ իրենք աւելի սրտցաւ էին մահմեդականութեան վրայ իրենց հակառակորդ արաբներէն. թերեւս այդ պատճառներէն մէկն էր, որ անոնք ճնշեցին ոչ-իսլամ Խալիֆայութեան քաղաքացիներուն²³:

Այսպէս, պատմութիւնը կը շարունակենք, ընդհատելով աւելի քան երկու դար, եւ մուտք գործելով այս ուսումնասիրութեան հետ առնչուած պատմաշրջանը. 9-րդ դարու կէսերէն կ'անցնինք 10-րդ դարու վերջերը:

2. ԱԼ-ԿԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԲԱՐԵԿԱՍՄԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունի գահակալ Սմբատ Բ-ի (977-989) կարեւոր գործերէն եղաւ 989թ. Անի քաղաքի նոր եւ աւելի հզօր պարիսպներու կառուցումը: Իր

22. Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 167, առնուած ալ-Եսկուրի, Գ. հատոր, էջ 211:

23. Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 165, 166:

մահէն ետք, իրեն յաջորդեց իր եղբայրը՝ Գագիկ Ա. (990-1020), որու երեսնամեայ գահակալութեան շրջանին Բագրատունեաց հարստութեան հզօրութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին²⁴:

Գագիկ Ա. Բագրատունիի գահակալութեամբ սկսաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան հզօրութեան վերջին շրջանը: Ան եղաւ Բագրատունեաց թագաւորներու տաղանդաւոր պետական եւ ռազմական գործիչներէն մէկը. բանակի ղեկավարութիւնը յանձնեց հռչակաւոր զօրավար՝ Վահրամ Պահլավունիին, եւ զարկ տուաւ բանակի թիւի աճեցման, որուն քանակը հասաւ մօտաւորապէս հարիւր հազարի:

Գագիկ Ա. եւ իր սպարապետ Վահրամ Պահլավունի յաջողեցան ետ վերցնել քանի մը բերդեր տեղական մահմեդական ամիրներէն: Ան օգտուելով Արաբական պետութեան (Աբբասեան Խալիֆայութեան) տկարութենէն, արաբական սահմանապահ ուժերուն ստիպեց հեռանալ Հայաստանի հարաւային սահմաններէն մինչեւ Արճէշ քաղաքը՝ Վանայ Լիճի հիւսիսային ափի մօտ²⁵:

Գագիկ Ա.-ի ժամանակակից Աբբասեան Խալիֆան էր ալ-Կադր (991-1031): Ալ-Կադր կը նշանակէ հզօրագոյնը. ան մահմեդական կրօնքի մէջ Ալլահին տրուած իննսուն իննը իմաստալի անուններէն մէկն է²⁶:

Աբբասեան այս հայասէր Խալիֆայի լրիւ անունն էր Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Կադր բի-Ալլահ բըն Բահակ բըն ալ-Մուկթադըր բըն ալ-Մուպաաթադ: Աբբասեան Խալիֆաները կը ճանչցուէին իրենց անուան վերջին մասով (պատուանունով). այս Խալիֆայի անունն էր «Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Կադր բի-Ալլահ». իսկ անուան շարունակութիւնը «բըն Բահակ բըն ալ-Մուկթադըր բըն ալ-Մուպաաթադ», որ կը նշանակէր որդին Բահակի, որ որդին էր ալ-Մուկթադըրի, որ որդին էր ալ-Մուպաաթադի. «բըն» որ «իբն» արաբերէն բառն է, կը նշանակէ որդի, կամ զաւակ:

Այս ժամանակաշրջանին Ատրպատականի մահմեդական Մամլան էմիրը, իր բանակով արշաւեց Հայաստան, բայց 998թ. տեղի ունեցած Օումբի ճակատամարտին՝ չարաչար պարտուեցաւ ու հեռացաւ Հայաստանէն: Բագրատունեաց դէմ այս ոտնձգութիւնը տեղական բնոյթ կը կրէր. Աբբասեան Խալիֆայութիւնը որեւէ դեր չունէր այս թշնամական արարքին մէջ, որովհետեւ Խալիֆայութիւնը կը գտնուէր Բուայի-Պարսկական տիրապետութեան ներքոյ. եւ ալ-Կադրի քաղաքական եւ ռազմական կարողու-

24. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն III, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն Երեւան 1976, էջ 134:

25. Ադիբ ալ-Սայյիդ, Էրմինեա ֆի ալ-Թարիխ ալ-Արաբի (Հայաստան Արաբ Պատմութեան Մէջ), Բէյրութ 1972, էջ 187.

26. Solomon Nigolian, Islam The Way of Submission, Great Britain, 1987, p. 143:

թիւները շատ սահմանափակ էին, ինչպէս եւ ան լաւ յարաբերութիւններու մէջ էր Բագրատունեաց Գագիկ Ա-ի հետ:

Աբբասեան ալ-Կադր խալիֆայի եւ Գագիկ Ա-ի միջեւ զարգացան բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ, որոնց ետեւ քաղաքական փոխադարձ շահերու գոյութեան դրդապատճառներէն զատ, կարելի է նկատել նաեւ խալիֆայի դրական տրամադրութիւնը Հայոց հանդէպ: Բայց նախ անդրադառնանք այդ կապերուն, ապա անցնինք երկրորդ հարցին, որ սերտօրէն կ'առնչուի մեր ուսումնասիրութեան հետ:

Գագիկ Ա. իր կողմէ աշխատեցաւ լաւ յարաբերութիւններ ունենալ Բաղդադի խալիֆայի հետ, եւ յաջողեցաւ այդ հարցին մէջ: Ադիբ ալ-Սայյիդ կը յիշէ, «Գագիկ Ա. ուզեց պահել լաւ յարաբերութիւնները Բաղդադի խալիֆային հետ, ուստի պատուիրակներ ղրկեց խալիֆային մօտ, բարեկամական կապերը պահելու միտումով. մանաւանդ, որ ան լաւ գիտէր թէ շատ մեծ էր վիճիւր Աբբասեան խալիֆային եւ պետութեան օտար տիրակալներուն միջեւ, որոնք խլեցին իր բոլոր իշխանութիւնները ու եղան պետութեան իսկական տէրերը: Խալիֆան իրեն պատուազգեստ ղրկեց եւ պարգեւեց «Շահնշահ Արման» տիտղոսը»²⁷:

Գագիկ Ա-ի եւ ալ-Կադրի յարաբերութեանց մասին Մարուան ալ-Մուտաուար²⁸ կը յիշէ, «Երբ արաբ ալ-Կադր խալիֆան լսեց այս թագաւորի (Գագիկ Ա.) բարեկարգչական աշխատանքին եւ իր երկրի ապահովութիւնը հոգալուն մասին, զինք կոչեց «Շահնշահ Արման» տիտղոսով»²⁹:

Բագրատունեաց արքունիքը դիւանագիտական կապեր ունէր թէ Աբբասեան խալիֆայութեան եւ թէ Բիւզանդական կայսրութեան հետ. բնականաբար այդ քաղաքական յարաբերութիւններու փաստաթուղթերը պահուած պիտի ըլլային Բագրատունեաց Անի մայրաքաղաքի արքունիքի դիւաններուն մէջ. դժբախտաբար այդ բոլորը կորսուած են, եւ մեզի հասած են միայն մէջբերումներ եւ յիշատակութիւններ ժամանակակից պատմիչներու կողմէ:

Գագիկ Ա-ի լաւ յարաբերութեանց մասին Աբբասեան խալիֆայութեան հետ, նաեւ կը վկայէ Անի քաղաքի մէջ գտնուած իր արձանը՝ Արաբական զգեստով (տես պատկեր թիւ 1). «Արաբական զգեստ էին կրում նաեւ Անիի թագաւորները: Օրինակ Գագիկ I-ի արձանը, որ գտնուել է Անիում, զիսին ունի սպիտակ չալմա, հագին արաբական երկարաւուն

խալաթ՝ մէջքին փաթաթան կապած: Արաբական զգեստը հագնում էին միայն արքաները եւ ինչպէս նշուեց, արդիւնք էր այս իրողութեան, որ Բագրատունի կամ Արծրունի թագաւորները ճանչուած էին արաբների կողմից, նրանցից էին թագ ստացել»³⁰: Գագիկ Ա-ի արաբական զգեստները ցուցանիշ էին արաբական մշակոյթի ունեցած մեծ ազդեցութեանը այդ պատմաշրջանին: Որպէս Աբբասեան Խալիֆայութեան ազդեցութեան տակ գտնուող երկիր, Հայաստանի մէջ տրամաբանական էր տեսնել արաբական մշակոյթի որոշ ազդեցութիւններ: Իշխող դասակարգը ազդուած էր արաբական նիստուկացով, ոմանք ունէին արաբական անուններ, եւ ոմանք կը հագնէին արաբական զգեստներ, ճիշդ ինչպէս այսօր կը հագնինք արեւմտեան հագուստներ, կը գործածենք օտար արեւմտացած անձնանուններ, ինչպէս Ուելերմ, Ուլսըն, Ֆիլիփ եւ այլն:

Ալ-Կադր հայասէր ըլլալէ առաջ դրական քննահատականի արժանացած է եղած է, իր մասին Իբն ալ-Բրքի յիշած է. «Ան գերազանց մարդ էր, համեստ, ան աղմկալի չապրեցաւ իր նախորդներու նման»³¹:

Շատ հաւանական է, որ ալ-Կադր խալիֆայի եւ Գագիկ Ա-ի միջեւ զարգացած բարեկամական սերտ յարաբերութիւններու ետին կանգնած էր այն իրականութիւնը, որ ալ-Կադր յաւելեալ հայասէր դարձած էր շնորհիւ իր հայ կնոջ, որմէ ծնած իր որդին եղաւ յաջորդ Աբբասեան խալիֆան. ան կոչուեցաւ ալ-Կադր եւ իշխեց 1031-1075թ.: Այս առնչութեամբ մէջբերենք հետեւեալը Բըն Թ'ադրի Բիրդիէն³², «Եթէ աչքէ անցնենք Աբբասեան խալիֆաներու անունները, որոնք հայ մայրերէ ծնած են պիտի գտնենք, որ կան նուազագոյնը երկու խալիֆաներ, որոնց մայրերը հայեր են՝ ըստ արաբ պատմաբաններու: Անոնք են ալ-Կադր բի-էմր Ալլահ, որ ալ-Կադր բի-Ալլահ խալիֆայի որդին էր, որուն իշխանութիւնը տեւեց քառասուններեք տարի: Եւ երկրորդը ալ-Մուկթադի բի-Ալլահ խալիֆան»³³:

Արաբերէն գերին կը կոչուի «մամլուք», «արդ», «րակ». իսկ կին գերին՝ «ամմա»: Ստրուկի որդին ստրուկ կ'ըլլար: Եթէ ազատ մարդ մը ամուսնանար ամմայի մը հետ (օրինակ խալիֆան), իրենց զաւակները ստրուկ չէին դառնար. եւ նա հարձը կամ ամման կը կոչուէր «Ում-Ուալդ», եւ իր դիրքը

27. Ադիբ ալ-Սայյիդ, էջ 187:

28. Մարուան ալ-Մուտաուար- Մուրիացի արաբ յայտնի փաստափան-դատաւոր, հեղինակն է լայնածաւալ արաբերէն լեզուով աշխատութեան մը՝ Հայերը Պատմութեան Ընդմեջէն խորագրով:

29. Մարուան ալ-Մուտաուար, Ալ-Արման Աբր ալ-Թարիխ, (Հայերը Պատմութեան Ընդմեջէն), էջ 218, Դար ալ-Հաւաթ, Բէյրութ:

30. Վ. Մ. Վարդանեան, Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը, ԵՊՀ, Երեւան 1969, էջ 158:

31. Bar Hebraeus, The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj (1225-1286), Volume I, APA-PHILO Press, Amsterdam, 1976. P.192.

32. Բըն Թ'ադրի Բիրդի - Ջամալ ալ-Դին Բըն Թ'ադրի Բիրդի, նշանաւոր արաբ պատմիչ ծնած է Կահիրէ 1410 եւ մահացած է նոյն քաղաքին մէջ 1470թ. իր հոշակաւոր գործն է «Ալ-Նըջում ալ-Ջահիրա ֆի Մլուք Մաս ը ու ալ-Կահիրա» գիրքը: Տես գծացուցակ թիւ 3:

33. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում ալ-Ջահիրա ֆի Մլուք Մաս ը ու ալ-Կահիրա, Դար ալ-Քուրբ ալ-Իլմիա, Բէյրութ 1992, Ե. հատոր, էջ 69. այսուհետեւ Ալ-Նըջում:

հարձէն աւելի էր³⁴: Այսպէս կարելի է նշել, որ հայուհի հարձերը որոնք դարձան խալիֆաներու մայրեր, նոյնիսկ մահմեդական կրօնքի համաձայն սովորական հարձէն շատ աւելի բարձր էին:

Աբբասեան խալիֆաներու պալատներուն մէջ կ'օգտագործուէին մեծ թիւով տարբեր ազգութիւններէ ստրուկ սպասուհիներ, որպէս երգչուհիներ, պարուհիներ եւ կամ հարձեր. անոնցմէ մաս մը ի գործ դրին մեծ ճիգեր, եւ կարելոր ազդեցութիւն ունեցան իրենց խալիֆա տէրերուն վրայ: Անոնցմէ մէկն էր ալ-Կադրի հայուհի կինը, որ անկասկած բացառիկ գեղեցկութեամբ, անձնաւորութեամբ եւ ուշիմութեամբ կին մըն էր, եւ եղաւ մայրը հայկական ծագումով առաջին խալիֆային, ինչպէս պիտի լուսաբանենք:

Թէ ինչու այդ հայուհի հարձերը յաջողեցան հասնիլ այդպիսի բարձր դիրքերու մէջբերենք հետեւեալը Ուլերմ ալ-Խազընէն, «Ստրուկներու դիրքը շատ կը տարբերէր նկատի ունենալով իրենց ազգութիւնը, սեռը, եւ իրենց հմտութիւնը գիտութեան եւ արուեստի մէջ: Օրինակի համար կը նախնորէին սլաւները թուրքերէն, թուրքերը հայերէն, սպիտակը սեւամորթէն եւ այլն: Հոգատարութիւնը հարձերու դաստիարակութեամբ կը գերազանցէր ազատներէն. հարձը կը մղուէր սորվելու գիտութիւն, արուեստ, լեզուներ, որպէսզի ուր որ գտնուէր նախնորելի եւ հաճելի ըլլար: Այսպէս, ստրուկներէն եւ հարձերէն շատերը եղան հմուտ եւ ուշիմ, որոնք զարկ տուին Աբբասեան ընկերութեան զարգացման»³⁵:

Աբբասեան Խալիֆայութեան պատմաշրջանը կը բաժնուի չորս շրջաններու. տես ցուցակ թիւ 2:

Ընդհանրապէս պատմաբանները չորս մասի կը բաժնեն Խալիֆայութեան պատմաշրջանները. բայց եթէ աւելի խորանանք Աբբասեան 4-րդ պատմաշրջանին մէջ, պիտի գտնենք, որ ան վերջ կ'ունենայ սելջուկ-թուրքերու իշխանութեան կործանումով 1194թ. երբ ալ-Նասր Խալիֆայի օրով խուարզմիները ընդմիջտ կործանեցին սելջուկներու սուլթանութիւնը: Աւելին, երբ Ճէնքիզիան 1220թ. գրաւեց Խուարզմիներու մայրաքաղաքը եւ վերջ տուաւ անոնց պետութեանը, Աբբասեան Խալիֆայութիւնը մուտք գործեց իր լրիւ անկախացման պատմաշրջանը, որ շարունակուեցաւ մինչեւ 1258թ. երբ վերջնականապէս Խալիֆայութիւնը կործանուեցաւ:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 2

ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆ	ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ	ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՉՈՒՄ
Աբբասեան 1-ին	750-847	Հօրութեան եւ Ընդարձակման
Աբբասեան 2-րդ	847-946	Թրքական կամ տկարացման
Աբբասեան 3-րդ	946-1055	Բուայի-Պարսկական
Աբբասեան 4-րդ	1055-1258	Սելջուկ-Թրքական

Մեզ հետաքրքրողը այս ուսումնասիրութեան առնչութեամբ Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջին երկու պատմաշրջաններն են:

Աբբասեան Խալիֆայութեան 3-րդ Պատմաշրջանը կը նկատուի հակա-թրքական պատմաշրջան, մերժելով թրքական ազդեցութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Աբբասեան 2-րդ Պատմաշրջանին (847-946)³⁶: Բնականաբար Աբբասեան բանակի թուրք զօրավարներու տիրապետութեան դէմ պայքարը պէտք էր ղեկավարէին ոչ-թուրքերը. արաբները, որոնցմէ էր Խալիֆայական ընտանիքը ուժերին սպառած էին, ուստի անոնք դիմեցին հօգրացող պարսիկ բուայիներու օգնութեան ազատելու համար թուրքերէն: Այսպէս, 3-րդ պատմաշրջանի Խալիֆաները կը գտնուէին պարսիկ Բուայիներու ազդեցութեան ներքոյ: Այս պատմաշրջանի Խալիֆաները եւ իրենց իշխանութեան տարիները կարելի է տեսնել ցուցակ Թիւ 3-ի մէջ:

Ալ-Կադր Խալիֆայի իշխանութիւնը սահմանափակ էր. ան մէկն էր հինգ Աբբասեան Խալիֆաներէն, որոնք իշխեցին պարսիկ Բուայիներու ազդեցութեան պատմաշրջանին, որ տեւեց մէկ դարէ աւելի (946-1055): Բուայիները պարսիկ տոհմ մըն էին, մուտք գործեցին պատմութեան մէջ 935թ. երբ տիրացան արեւմտեան Պարսկաստանին. ապա 946թ. գրաւեցին Բաղդադը ու դարձան իրական իշխողները: Բուայիները Դայլամցիներ էին, «Դայլամցի (հայ մատենագիրների մօտ՝ դելմիկ) էին կոչւում Կասպից ծովի հարաւային զաւառներում բնակող իրանական տարրերը: Դայլամեան

36. Մուհամմադ Մուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Սալաջիկա ֆի Խուրասան, Իրան ու ալ-Իրակ (1038-1194) (Սելջուկներու Պատմութիւնը Խուրասանի, Պարսկաստանի եւ Իրաքի մէջ), Դար ալ-Նըֆաւս, Բէյրութ, 2010, էջ 60:

34. Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 174:

35. Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 182:

ծագում ունեին Մալարեանները (Մուսաֆիրները), որոնց կալուածները գտնւում էին Կասպից ծովի հարաւում՝ Թարոմ նահանգում, ինչպէս նաեւ Ջուստանիները եւ Բույիները (կամ բուայիները): Մակայն եթէ վերջինները տարածուեցին դէպի հարաւ, իրենց գերիշխանութիւնը հաստատելով նոյնիսկ Բաղդադի խալիֆաների վրայ, ապա Մալարեանները՝ դիմեցին հիւսիս, տիրելով Ատրպատականին»³⁷:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 3

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ 3-Դ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԱՆՈՒՆԸ	ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ	ԳԱՀԱԿԱԼԱԾ ՏԱՐԻՆԵՐԸ
Աբու ալ-Կասմ Աբդուլլահ ալ-Մուսթաքֆի	944-946	2
Աբու ալ-Կասմ ալ-Ֆադլ ալ-Մուտիլ	946-974	28
Աբու Բաքըր Աբդուլ Քարիմ ալ-Տաըը	974-991	17
Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Կադր	991-1031	40
Աբու Ջաըֆր Աբդուլլահ ալ-Կաըմ	1031-1075	34

Թրքական տիրապետութենէն ազատուելու համար Աբբասեան ալ-Մուսթաքֆի (940-944) խալիֆան խնդրեց Բուայիներու ղեկավար Ահմադ իբն Բուայիէն արշաւելու Բաղդադի վրայ, թուրք զօրավարներու տիրապետութենէն փրկուելու համար: Վերջապէս այդ օգնութեան խնդրանքէն տարիներ ետք, երբ ժամանակը յարմար էր նման ռազմաքաղաքական մեծ քայլի մը, Բուայիները արշաւեցին Բաղդադի վրայ, մտան Խալիֆայութեան մայրաքաղաքը 946թ. ուր Բաղդադի մեծամեծները եւ ալ-Մուսթաքֆի (944-946) խալիֆան մեծ ցնծութեամբ դիմաւորեցին Ահմադ իբն Բուայիին: Կարճ

37. Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Արաբական Ամիրայութիւնները Բագրատունեաց Հայաստանում, էջ 165, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան 1965:

ժամանակ ետք, Բուայիներու ղեկավարը՝ Ահմադ իբն Բուայիը գահէն հեռացուց ալ-Մուսթաքֆի խալիֆային. նոր խալիֆա յայտարարուեցաւ ալ-Մուտիլը (946-974), ապա ան խոնարհեցաւ նոր յայտարարուած խալիֆային առջեւ, եւ երդուեցաւ պաշտպանել Աբբասեան Խալիֆայութիւնը բոլոր ներքին եւ արտաքին վտանգներէն:

Վերադարնալով Գագիկ Ա-ի իշխանութեան երեսուն տարիներուն (990-1020), որ ամբողջութեամբ ժամանակից էր ալ-Կադրի խալիֆայութեան (991-1031). Բագրատունի գահակալը քաջալերեց վաճառականութիւնը, որուն հետեւանքով Հայաստանի քաղաքներէն ոմանք զարգացան ու դարձան կարեւոր վաճառականական կեդրոններ: Հայաստանի վրայով կ'անցնէին առևտրական կարաւանները, որոնք Արաբիայէն, Պարսկաստանէն, Հնդկաստանէն եւ հեռւոր Չինաստանէն եկած ապրանքները կը տեղափոխէին Եւրոպա: Բագրատունեաց թագաւորութիւնը եղաւ վաճառականական միջնորդը մահմեդական արեւելքի եւ քրիստոնէայ արեւմուտքի միջեւ: Ի հետեւանք այդ միջնորդ դերին երկիրը հարստացաւ, Ժաք Դը Մորգան կը յիշէ, «Գագիկ Ա. օգտուելով խաղաղութեան դարաշրջանի մը եւ նոյնիսկ իր թագաւորութեան փոքրութեամբ զրկուած կարեւոր ուժէ, իր հպատակներու գործունէութիւնը կ'ուղղէ դէպի վաճառականութիւն: Հայաստան միջնորդ կը լինի Արեւելքի եւ Միջերկրականի երկիրներու միջեւ: Հարստութիւնը կուգայ եւ կը վարձատրէ այս իշխանին ճիգերը, որովհետեւ կայսրութեան նահանգներու եւ արաբական երկիրներու միջեւ ապրանքներու փոխանակութիւնը Հայերուն կուտայ ահագին շահ»³⁸:

Պատմական այս հանգրուանին ներկայ Իրաքի հիւսիսային շրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած է հայկական գաղութ մը, ու հետեւաբար կարիքը զգացուած է հիմնելու առանձին հայկական եկեղեցական թեմ. Յակոբ Աթիկեան յիշած է, «Ժ. Դարու վերջերը Իրաքի հիւսիսային շրջանները այնքան հայ բնակչութիւն կեդրոնացած էր, որ անհրաժեշտ եղած է առանձին թեմ ստեղծել: Այդ թեմը ենթարկուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութեան: Թեմի սահմանը կը հասնէր մինչեւ Մոսուլ»³⁹: Իրաքի հիւսիսային շրջաններու մէջ հայութեան բազմաճաւիղային պատմահանգրուանին մեծ մասամբ արդիւնք էր Հայաստանի եւ Աբբասեան խալիֆայութեան միջեւ տիրող լաւ յարաբերութիւններուն եւ զարգացած վաճառականական կապերուն: Յիշեալ մեջբերման մէջ նշուած է, որ այդ թեմը ենթարկուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութեան, այդ պէտք է որ եղած ըլլայ այդ թեմի հիմնադրութենէն (Ժ. Դարու վերջերը ինչպէս յիշուած է) շատ

38. Ժաք Դը Մորգան, Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն, Հայրենիք, Պոսթըն, 1947, էջ 193:

39. Յակոբ Աթիկեան, Համառօտ Պատմութիւն Հայ Գաղթավայրերու, Անթիլիաս, Լիբանան, 1985, էջ 69, 70:

աւելի ուշ, որովհետեւ Աղթամարի հայկական կաթողիկոսական աթոռը հիմնուած է 1113թ.:

Այսպէս, ուրեմն վաճառականական սերտ կապեր կային Խալիֆայութեան եւ Հայաստանի միջեւ ալ-Կադրի օրով. ինչպէս յիշեցինք ըստ Մարուան ալ-Մուտաուարի Հայաստանի հետ բարեկամութեան հաստատումը եղած էր ալ-Կադր խալիֆայի կողմէ, երբ ան Գագիկ Ա-ին պարգեւեց «Շահնշահ Արման» տիտղոսը, ինչ որ յաւելեալ ցուցանիշ մը կարելի է նկատել իր հայասէր ըլլալուն, ի կողքին որ իր կիներուն մէջ ամենէն նախընտրածն ու սիրածը՝ հայուհի մըն էր:

3. ՎԱՍԱԿՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐԺՐՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՍԸ 1021Թ. ԱԼ-ԿԱԴՐ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ՕՐՈՎ

Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութեան վերջին շրջանին տարածքաշրջանը ենթարկուեցաւ Սելջուկներ կոչուած թրքական ցեղի յարձակումներուն, ինչ որ զգալիօրէն տկարացուց յիշեալ հայկական հարստութիւնը:

Սելջուկներու ծագման մասին խօսելէ առաջ հարկաւոր է խօսիլ Թուրանցիներու մասին. քաղելով Հրանդ Պատմութեանէն այս շահաւետ բացատրութիւնը, «*Թուրանցիներու կազմակերպումի վայրը ընդարձակ շրջանն է -արշաւանքներու յաւիտենական շտեմարան- որ կը տարածուի կեդրոնական Ասիոյ մէջ, Մոնկոլիստանէն մինչեւ Թուրքիստան: Թուրք անունով յայտնի են այն թուրանցիները, որոնք ուղղուեցան եւ հաստատուեցան Մերձ. Արեւելք, Թաթար անունով ծանօթ են անոնք որ հաստատուեցան Ռուսիա եւ Մոնկոլ անունով կը ճանչցուին անոնք որ մնալով Չինաստանի մերձակայքը՝ զանազան առիթներով յայտնուեցան Արեւմուտքի մէջ*»⁴⁰:

Արաբները իսլամական կրօնքը հասցնելով Միջին Ասիա, թրքական ցեղերուն մէջ տարածեցին նոր կրօնքը: Աբբասեան խալիֆաները իրենց զօրքերուն ուժ տալու միտումով, այդ ռազմունակ թրքական ցեղերէն օգտուեցան որպէս վարձկան զօրքեր. անոնց գործածեցին խեղդելու Խալիֆայութեան դէմ ապստամբող հպատակ ժողովուրդները, այդ տեղի ունեցաւ նաեւ Հայաստանի մէջ: Ի հետեւանք այդ բոլորին թրքական ցեղերուն առջեւ բացուեցաւ ճանապարհը դէպի Մերձաւոր Արեւելքի մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանը: Ահա այս թուրանական ցեղերու առաջին ալիքն էին

⁴⁰ Հրանդ Պատմութեան, Հայոց Պատմութիւն, Ա. հատոր, թարգմանեց Մ. Իշխան, Համագրային, Բէյրութ 1954, էջ 200, 201:

սելջուկները, կամ սելջուքները. անոնց մեծ պապն էր Սելջուկ բըն Տակակը, վերջին բառը կը նշանակէր «նոր աղեղ». ան «Ղուզգ», կամ «Օղուզ» կոչուած թրքական մեծ ցեղի մը պետն էր, որուն անունով թրքական այդ ցեղը կոչուեցաւ սելջուկներ. ան իսլամացաւ եւ հետեւաբար իր ամբողջ ցեղը իսլամացուց: Սելջուկներու յայտնուելով պատմութեան բեմին վրայ՝ արիւնոտ նոր էջ մը բացուեցաւ Արեւելքի պատմութեան մէջ, որ մեծապէս ազդեց Միջագետքի, Հայաստանի եւ ամբողջ Միջին Արեւելքի ժողովուրդներու պատմութեան վրայ:

Որպէս հետեւանք սելջուկներու աւերիչ արշաւանքներուն 11-րդ դարու սկիզբը՝ Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը դժուար վիճակի մէջ գտնուեցաւ: Սելջուկները իրենց արշաւանքներով՝ մահ ու սարսափ սփռեցին ամէն կողմ. հայ ժողովուրդը ստիպուած հեռացաւ իր պապենական երկրէն, կամ ամփոփուեցաւ անառիկ լեռնային շրջաններուն մէջ: Արծրունեաց Թագաւորութիւնը ի զօրու չէր առանձին դիմադրելու սելջուկներու աւերիչ արշաւանքներուն:

Բիւզանդիոնը օգտուելով Արծրունեաց Թագաւորութեան դժուարին վիճակէն, յաւելեալ ճնշումներ բանեցուց Արծրունեաց Մենքերիմ Թագաւորի վրայ՝ Վասպուրականը գրաւելու միտումով. ինչպէս առակը կ'ըսէ, Բիւզանդիոնը պղտոր ջուրի մէջ ձուկ կ'որսար: Թէ ինչու Բիւզանդիոնը օգտուելով Արծրունեաց Թագաւորութեան սելջուկներու կողմէ վտանգուած կացութիւնէն գրաւեց երկիրը, պատճառներէն կարեւորագոյնն էր Վասպուրականի ռազմավարական կարեւոր դիրքը՝ որպէս Աբբասեան խալիֆայութեան դէմ պայքարելու համար առաջաւոր դիրք, «*Վասպուրականի թագաւորութիւնում գիւղատնտեսութիւնը, արհեստագործութիւնը, ինչպէս նաեւ առետուորը բաւական զարգացած են եղել, քաղաքները առաջադիմել եւ վերելք են ապրել: XI դարի առաջին քառորդում այդ թագաւորութիւնը ունեցել է աւելի քան 4000 գիւղ, 8 քաղաք, 72 բերդ-ամրոց եւ 115 վանք: Տնտեսական եւ կուլտուրական տեսակէտից զարգացած այդ նահանգը իր վրայ էր գրաւել Բիւզանդական կայսրութեան ուշադրութիւնը, մանաւանդ, որ Վասպուրականին տիրող կարեւոր ստրատեգիական դիրք էր ձեռք բերում Միջագետքի վրայ իշխելու համար*»⁴¹:

Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութեան անկման ժամանակ Բաղդադի խալիֆան էր հայասէր ալ-Կադր (991-1031): Բիւզանդիոնին

⁴¹ Ն. Գ. Ժամկոչեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան եւ Ս. Պ. Պողոսեան, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, էջ 455:

հակազդող հիմնական գերուժը Արբասեան խալիֆայութիւնն էր, որ կարող էր կանգնիլ Բիզանդիոնի ընդարձակման դէմ. բայց ան կը գտնուէր պարսիկ բուայիներու իշխանութեան ներքեւ, որոնք այս պատմաշրջանին զգալի տկարութեան մէջ էին: Երբ 1012թ. բուայիի սուլթան Բիհա ալ-Դաուլա մահացաւ, իր զաւակները սկսան բուռն պայքար մը իշխանութեան համար: Բուայիներու զգալի տկարութիւնը կը կայանար այն հարցին մէջ, որ անոնք չկրցան հաստատել գահաժառանգութեան մասին օրէնք մը: Բիհա ալ-Դաուլաի զաւակներէն չորսը՝ սկսան պայքարիլ իրար դէմ. անոնցմէ իւրաքանչիւրը կեղբոնացած էր կարէտոր տարածքի մը մէջ, ու կը փորձէր խլել միւս մրցակիցի տարածքները. անոնք էին, Սուլթան ալ-Դաուլան՝ Շիրազի, Մուշիֆ ալ-Դաուլան՝ Բաղդադի, Ջալալ ալ-Դաուլան՝ Բասրայի եւ Աբա ալ-Ֆուարըսը՝ Գարմանի մէջ:

Բուայիները յաւելեալ տկարացան, երբ սկսան զինուորագրել թուրքերուն իրենց բանակներուն մէջ, որոնցմէ մաս մը հասան կարէտոր ղեկավար դիրքերու. բուայիներու այրուծին կազմուած էր թուրքերէ, իսկ հետեակը պարսիկ բուայիներէ: Բուայիներու իշխանութեան վերջին շրջանին սկսաւ սուր պայքար մը բուայիներու եւ թուրքերու միջեւ, ինչ որ բուայիներուն եւ Արբասեան խալիֆայութեան հեռու պահեցին արտաքին աշխարհի ռազմաքաղաքական զարգացումներէն. այդ բոլորը հեշտացուց Բիզանդացիներուն, որ իրականացնեն իրենց դեղին երազները Հայաստանի նկատմամբ: Խալիֆայութենէն ներս զարգացող պարսիկ բուայիներու պայքարը թաուրքերուն հետ տկարացուց անոնց, եւ հեշտացուց սելջուկ թուրքերու վերջնական արշաւանքը Խալիֆայութեան մայրաքաղաք Բաղդադի վրայ, եւ բուայիներու իշխանութեան կործանումը:

Մէկ խօսքով Խալիֆայութիւնը անգոր էր Բիզանդիոնի յառաջացման դէմ կենալ, նոյնիսկ եթէ կամենար. ուժերու հաւասարակշռութիւնը խախտուած էր ի շահ Բիզանդիոնին, եւ ի վնաս Խալիֆայութեան, որովհետեւ այդ պատնէշ պետութիւնը (Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւն) կը գրաւուէր իր պատմական թշնամիի կողմէ: Ի հարկէ, այս բոլորը ի վնաս էր Հայութեան. Բագրատունեաց հարստութիւնը կը մնար առանձին հզօրացող Բիզանդիոնի դէմ. իսկ միւս փոքրիկ հայկական թագաւորութիւնները Կարս, Սիւնիք եւ Լոռի լուրջ ուժ չէին ներկայացներ:

Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան անկման հիմնական պատճառը սելջուկներու աւերիչ արշաւանքներէն աւելին՝ Բիզանդիոնի նենգ քաղաքականութիւնն էր: Բիզանդիոնը Հայաստանի հանդէպ մշտա-

պէս ունէր նուաճողական երազներ, ու կը սպասէր յարմար ժամանակին գայն վերջնականապէս նուաճելու: Ճիշդ է Արբասեան խալիֆայութիւնը եւ իրեն հպատակ մահմեդական ամիրութիւններն ալ կ'ուզէին նուաճել Հայաստանը, բայց անոնք որոշ չափով համակերպեցան Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց թագաւորութիւններու գոյութեան հետ. հիմնականօրէն այն պատճառով, որ անոնք չունէին բաւարար ռազմական ուժը իրագործելու Հայաստանի նուաճումը՝ Բիզանդիոնի նման. ինչպէս եւ հայկական թագաւորութիւնները կը ներկայանային իրենց համար որպէս պատնէշ պետութիւններ:

Այսպէս, Արծրունեաց փոքրիկ թագաւորութիւնը ի վիճակի չէր կռուելու մէկէ աւելի ճակատներու վրայ. սելջուկներու արշաւանքները մէկ կողմէ, եւ Բիզանդացիները միւս կողմէ: Այս բոլորը արտաքին աշխարհը կը դարձնէին անտանելի, ու խեղդամահ կ'ընէին Արծրունեաց թագաւորութիւնը. իսկ միակ սպասուող օգնութիւնը, որ հաւանական էր, Բագրատունեաց հայկական մայր թագաւորութիւնն էր, որ սակայն այս ժամանակ Գագիկ Ա-ի մահէն ետք, տկարացած էր, ի վիճակի չէր օգնութեան հասնելու. ուր Գագիկ Ա-ի յաջորդող երկու որդիները՝ Յովհաննէս Սմբատ եւ Աշոտ Դ. իրարու դէմ կը պայքարէին Բագրատունեաց գահին տիրանալու համար (տես գծացուցակ թիւ 1):

Ի վերջոյ, Մենքերիմ Արծրունի յուսայատած՝ տեղի տուաւ Բիզանդիոնի ճնշման եւ համաձայնեցաւ իր թագաւորութեան տարածքները յանձնել Բիզանդիոնին, եւ որպէս հատուցում ստանալ Սեբաստիա քաղաքը իր շրջակայ գաւառներով:⁴² Քաղաքական տարօրինակ քայլ մը, որ առաջին անգամ ըլլալով տեղի կ'ունենար Հայոց պատմութեան մէջ, բայց դժբախտաբար չեղաւ վերջինը:

Ըստ պատմական աղբիւրներու Մենքերիմ Արծրունին իր ամբողջ գերդաստանով, Վասպուրականի իշխաններէն շատերը իրենց ընտանիքներով, զօրքը եւ մեծ թիւով բնակչութիւն, մօտաւորապէս 80 հազար մարդ հեռացան Վասպուրականէն, ու հաստատուեցան Փոքր Հայքի Սեբաստիոյ նահանգին մէջ, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր Բիզանդական կայսրութեան մէջ: Գաղթող թիւը թէեւ բաւական խոշոր էր, բայց բաղդատմամբ Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան

42. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Հայաստան հրատարակչութիւն-Հայ Մատենագիրներ, Երևան 1973, էջ 32:

բնակչության ընդհանուր թիվին հետ, որ մօտաւորապէս մէկ միլիոնի⁴³ կը հասնէր, փոքր թիւ էր: Եթէ ընդունինք գաղթող ժողովուրդի թիւի ճշդութիւնը, ապա կարելի է ըսել, որ ի հետեւնաք այս քաղաքական երկրաշարժին Վասպուրականէն հեռացաւ իր բնակչության մօտաւորապէս մէկ տասներորդը: Բայց աւելի ցաւալին այն էր, որ հայ ժողովուրդը կորսնցուց իր քաղաքական երկրորդ հզօր ուժը՝ Անիի Բագրատունեաց թագաւորութենէն ետք:

Անցնելէ առաջ հայկական ծագումով առաջին Աբբասեան խալիֆայի պատմաշրջանին, հարկաւոր է նշել, որ ալ-Կադրի իշխած քառասուն տարիներուն ընթացքին (991-1031), որեւէ թշնամական քայլ չէ արձանագրուած Աբբասեան խալիֆայութեան կողմէ Հայաստանի երկու կարեւոր հարստութիւններու՝ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց թագաւորութիւններուն նկատմամբ:

Բ. ԳԼՈՒԽ

26-ՐԴ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝

ԱԼ-ԿԱԸՍ (1031-1075)

Հայկական ծագումով Աբբասեան առաջին խալիֆան կը հանդիսանայ **ալ-Կաըմը**: Ալ-Կադր խալիֆան մահացաւ ութսունեօք տարեկանին՝ քառասուն տարի իշխելէ ետք. իրեն յաջորդեց իր հայագգի կնոջ զաւակը՝ **ալ-Կաըմը**:

Ըստ արաբ յայտնի պատմիչ Իբն ալ-Աթ'իրի **ալ-Կաըմը** գեղեցիկ էր՝ հաճելի դիմագիծով, սպիտակ կարմրացած, ներկայանալի մարմնով⁴⁴:

Ալ Կաըմը բառը արաբերէն է, եւ կը նշանակէ “հաստատ”, կամ “զօրաւոր”:

Ալ Կաըմը իշխանութեան երկարատեւ տարիներուն (1031-1075), որ տեւեց քառասուն չորս տարի, ան ականատես եղաւ մէկէ աւելի կարեւոր պատմական դէպքերու: Բիզանդիոնի հզօրացումը եւ Բագրատունեաց հարստութեան անկումը անոր ձեռամբ 1045թ. Սելջուկներու հզօրացումը, եւ ինչպէս անոնք դարձան փորձանք Հայաստանի եւ խալիֆայութեան վրայ. եւ անոնց Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաք՝ Բաղդադի գրաւումը Տուղրիլ Բէկի կողմէ 1055թ. ինչպէս եւ անոնց արշաւանքները Հայկական Լեռնաշխարհի վրայ, եւ Ալփ-Ասլանի գրաւումը Անի մայրաքաղաքին 1064թ.:

Ալ-Կաըմը եղաւ բացառիկ խալիֆա մը, ան գահակալած է Աբբասեան խալիֆայութեան պատմութեան 3-րդ եւ 4-րդ պատմաշրջաններուն: Իր օրով վերջ գտաւ պարսիկ բուայիիներու իշխանութիւնը Աբբասեան խալիֆայութեան վրայ, եւ սկսաւ այն ինչ որ պատմութեան մէջ կոչուեցաւ Աբբասեան 4-րդ պատմաշրջանը, սելջուկ թուրքերու իշխանութիւնը:

Ալ-Կաըմը օրով տեղի ունեցաւ Մանազկերտի պատմական ճակատամարտը 1071թ.: Մանազկերտի ճակատամարտի մէջ սելջուկներու յաջողութիւնը եղաւ անոնց արձանագրած երկրորդ մեծ յաջողութիւնը Բաղդադ մայրաքաղաքի գրաւումէն ետք: Մանազկերտի ճակատամարտը վերջ տուաւ բիզանդացիներու իշխանութեանը Փոքր Ասիոյ մեծ մասի վրայ:

Այսպէս կը տեսնենք որ **ալ-Կաըմը** ժամանակակից եղած է բազմաթիւ շատ կարեւոր եւ ճակատագրական պատմական դէպքերու:

43. Վ. Մ. Վարդանեան, էջ 144:

44. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ Ֆի ալ-Թարիխ, Դար ալ-Քիթաբ ալ-Իլմեա, Բէյրութ 1987, Ը. հատոր, էջ 406. այսուհետեւ Ալ-Քամըլ, Բէյրութ: Տես նաեւ, Բըն Թ'ադրի Բիդրի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 99:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ԿԱԸՍԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ 1031Թ.

Արբասեան խալիֆաները ի կողքին իրենց պաշտօնական կիներուն ունէին նաեւ մեծ թիւով հարճեր՝ արաբ կամ օտար ազգերէ. ու հետեւաբար զաւակներ ունեցան օտար ազգութեամբ եւ տարբեր կրօնքի հետեւող կիներէ, որոնցմէ ոմանք դարձան խալիֆաներ: Խալիֆաներէն ոմանց մայրերը արաբ էին, բայց մեծամասնութեան մայրերը օտարներ էին, յոյն, թուրք, պարսիկ, հայ եւ այլն. տես ցուցակ թիւ 4:

Այս Ցուցակին նայելով յստակ կ'ըլլայ, որ 940թ. ետք իշխող խալիֆաներէն շատերուն մօր անունները կամ ազգութիւնը պահպանուած չէ, ի բացի երեք հայուհիները եւ չորս ուրիշներ. ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սկզբնաղբիւրները վստահ եղած են մեզի հետաքրքրող երեք հայուհիներու պարագային, յստակ յիշուած են անոնց անունները եւ ազգութիւնը, ու չէ յիշուած այս կամ այն ազգութեան պատկանելութիւնը: Աւելի ուշ եղած սկզբնաղբիւրները չեն ժխտած կամ կասկածի ենթարկած յիշեալ երեք հայուհիներու ազգութիւնը:

Աղիբ ալ-Սայիդ կը յիշէ երկու Արբասեան խալիֆաներ, որոնց մայրերը հայուհիներ էին. այդ երկու խալիֆաներն էին՝ ալ-Կալմ (1031-1075) եւ ալ-Մուկթադի (1075-1094)⁴⁵: Ֆիլիփ Հիթթին կը յիշէ նաեւ երրորդ խալիֆա մը՝ ալ-Մուսթադիլը (1170-1180), «Արբասեան խալիֆաներէն ալ-Մանսուրի մայրը Բարբար ստրուկ էր, ալ-Մարմունինը Պարսիկ ստրուկ, ալ-Ուաթըկի եւ ալ-Մուհթադիինը Յոյն, ալ-Մուքթաֆի եւ ալ-Մուկթադըրինը Թուրք ստրուկներ, եւ ալ-Մուսթադիինը Հայ»⁴⁶:

Ալ-Կադր խալիֆան մահացաւ ութսունեօթ տարեկանին՝ քառասուն տարի իշխելէ ետք. իրեն յաջորդեց իր հայազգի կնոջ զաւակը՝ ալ-Կալմ: Ան հայկական ծագումով առաջին Արբասեան խալիֆան էր, որուն մօր անունն էր Կատր ալ-Նադա: Արաբ պատմիչներէն ոմանք, երբ անդրադարձած են Արբասեան ալ-Կալմ խալիֆայի մօր մահուան մասին յիշած են, որ ան հայուհի էր⁴⁷: Պիտի մէջբերենք այդ բոլորը երբ անդրադառնանք Կատր ալ-Նադայի (Բադր ալ Դուջա) մահուան պատմութեան այս գլխու 5-րդ բաժինին մէջ:

45. Բըն Թ'ադրի Բիդլի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 69. տես նաեւ Աղիբ ալ-Սայիդ, էջ 270. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

46. Philip Hitti, The History of the Arabs, p.332. անգլերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

47. Աբու ալ-Ֆիդա, Իբն ալ-Աթ'իր եւ Բըն Թ'ադրի Բիդլի:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 4

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

	ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ	ՇՐՋԱՆ	ԱՆՈՒՆ	ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ
1	Աբու ալ-Արբաս ալ-Մաֆֆահ	(750-754)	Բիտա	Հաւանաբար Արաբ
2	Ալ-Մանսուր	(754-775)	Սալամա	Բարբար
3	Ալ-Մահդի	(775-785)	Արուա	Արաբ
4	Մուսա ալ-Հադի	(785-786)	Ալ-Խայզարան	Հաւանաբար Արաբ
5	Հարուն ալ-Ռաշիդ	(786-809)	Ալ-Խայզարան	Հաւանաբար Արաբ
6	Ալ-Էմին	(808-813)	Զուբայդա	Արաբ
7	Ալ-Մարմուն	(813-833)	Մարաջըլ	Պարսիկ
8	Ալ-Մուքթաւ մ	(833-842)	Մարդթ	Հաւանաբար Արաբ
9	Ալ-Ուաթըկ	(842-847)	Կարասիս	Յոյն
10	Ալ-Մուքաուաքքիլ	(847-861)	Շուճար	Խուարըզմ
11	Ալ-Մունթաւ ր	(861-862)	Հաբշիա	Յոյն
12	Ալ-Մուսթաին	(862-866)	Միսարըկ	Ռուս կամ Սլաւ
13	Ալ-Մուրթէզ	(866-870)	Կարիհա	Յոյն
14	Ալ-Մուհթադի	(870-870)	Կարթը	Յոյն
15	Ալ-Մուրթամըդ	(870-892)	Ֆուքեան	Արաբ կամ Յոյն
16	Ալ-Մուրթըդ	(892-902)	Զրար	
17	Ալ-Մուքթաֆի	(902-908)	Զիջէք	Թուրք
18	Ալ-Մուկթադր	(908-932)	Շղաբ	Յոյն կամ Թուրք
19	Ալ-Կահր	(932-934)	Կաթուլ, Ֆիթնա	Բարբար
20	Ալ-Բադի Բիլլահ	(934-940)	Զալում	Յոյն
21	Ալ-Մուքթակի	(940-945)	Խալուր, Զուհրա	
22	Ալ-Մուսթաֆի	(944-946)	Ամլահ	
23	Ալ-Մուսիդ	(946-974)	Շադլա	
24	Ալ-Տաըլ	(974-991)	Հզար	
25	Ալ-Կադր	(991-1031)	Դմա	
26	Ալ-Կալմ	(1031-1075)	Կատր ալ-Նադա	Հայ
27	Ալ-Մուկթադի	(1075-1094)	Էրջիուան	Հայ
28	Ալ-Մուսթադիլ	(1094-1118)	Զուհրա, Քլքիար	
29	Ալ-Մուսթըշդ	(1118-1135)		
30	Ալ-Բաշըդ	(1135-1136)		
31	Ալ-Մուկթաֆի	(1136-1160)		Թուրք կամ Հաբէշ
32	Ալ-Մուսթանջը	(1160-1170)	Տաուուս	Յոյն կամ Կրացի
33	Ալ-Մուսթադիլ	(1170-1180)	Ղդդաթ	Հայ
34	Ալ-Նաս ր	(1180-1225)	Զումրըդ	Թուրք
35	Ալ-Զահր	(1225-1226)		
36	Ալ-Մուսթանս ր	(1226-1242)		Թուրք
37	Ալ-Մուսթալմ մ	(1242-1258)	Հաճր	

Ջալալ ալ-Դին ալ-Սուլուտի⁴⁸ միջին դարերու յայտնի արաբ իսլամ աստուածաբան հեղինակներէն, խօսելով **ալ-Կարմի** ծննդեան մասին յիշած է, «Ալ-Կարմ բիւսմըր ալլահ, արու Ջաաֆար արդուլլահ բըն ալ-Կադր բիլլահ ծնաւ Դի ալ Կարդայի⁴⁹ կէսին Հիջրի երեք հարիւր իննսուն մէկին, իր մայրը ում ուալադ, հայուհի էր, անունն էր Բադր ալ Դուջա, եւ կ'ըսուի՝ Կատր ալ-Նադա»⁵⁰:

Կատր ալ-Նադա անուան մասին յիշեցինք, թէ հայերէնով կը թարգմանուի Շողակաթ. Շողակաթը Ս. Էջմիածնի (Վաղարշապատ) բաղաքի հիւսիսային կողմին մէջ կառուցուած եկեղեցի մըն է. ըստ ամենայնի հոն ուր Հռիփսիմեան նահատակներու վրայ «շող կաթած է»։ «Կատր ալ-Նադա» բառը արաբերէն է, բաղկացած երկու բառերէ, «Կատր» կը նշանակէ կաթիլ, կամ կաթած, եւ «Նադա» կը նշանակէ շող:

Այս անունը գործածական էր այդ ժամանակ հայոց մէջ. այդ անունով Հայոց թագուհիներու ցանկին մէջ կը հանդիպինք երկու թագուհիներու. Կատրանիդէ Ա. Աշոտ Ա-ի (869-890) կինը⁵¹. եւ Կատրանիդէ Բ. Գագիկ Ա. Բագրատունիի կինը⁵²:

Կատրանիդէ Բ. անմիջական մասնակցութիւն ունեցած է Անիի Մայր Տաճարի կառուցման մէջ: Մայր Տաճարի արեւելեան կողմը կը գտնուէր Կատրանիդէի գերեզմանը, «Այն գտնուում էր Մայր տաճարի մօտ, դրա արեւելեան կողմում, 1893թ. պեղումների ընթացքում նկատուած մի փոքրիկ մատուռին կից: Թագուհու գերեզմանը բացելով պարզուել է, որ այն արդեն փորփրել էին հարստութիւն եւ ոսկի որոնող բախտախնդիրները, բայց կմախքը մնացել էր տեղում»⁵³:

Մեր պատմիչները՝ Վարդան Արեւելցի, Մխիթար Անեցի եւ Կիրակոս Գանձակեցի հայոց թագուհիի անունը յիշած են Կատրամիդէ եւ ոչ Կատրանիդէ: Հրաչեայ Աճառեան յիշած է, թէ անուան ծագումն իր համար անյայտ է⁵⁴: Մեր կարծիքով շատ հաւանական է, որ ծագումը արաբական է: Արաբերէնի մէջ «Կատրամիդէ» անիմաստ է. «Կատրանիդէ» պիտի ըլլայ,

48. Ջալալ ալ-Դին ալ-Սուլուտի - Արաբ Եգիպտոսաբնակ նշանաւոր մահմեդական կրօնական գիտնականներէն (1445-1505), նկատուած է միջին դարերու ամենապտղաբեր հեղինակը: Տես գծացուցակ թիւ 3:

49. Դի ալ Կարդա - Մահմեդական տոմարի (Հիջրի) 11-րդ ամիսը:

50. Ջալալ ալ-Դին Աբըդ ալ-Բահման բըն Աբի Բաքըր ալ-Սուլուտի, Թարիխ ալ-Խուլաֆա, (Խալիֆաներու Պատմութիւնը), Դար ալ-Քիթաբ ալ-Արաբի, Բէյրութ 2006, էջ 320. այսուհետեւ Թարիխ ալ-Խուլաֆա: Արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

51. Արտակ Մովսիսեան, 10 Հայ Ականաւոր Թագուհիներ, Ջանգակ, Երեւան 2014, էջ 103:

52. Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմութիւն, գլ. ԽԸ. տես նաեւ Թ. Խ. Յակոբեան, Անի Մայրաքաղաք, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Երեւան 1988, էջ 100:

53. Թ. Խ. Յակոբեան, նոյնը էջ 107:

54. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Բ. հատոր, ԵՊՀ, Երեւան 1944, էջ 582:

որովհետեւ այդպէս, ան արաբերէնով «Կատր-ա-Նիդէ», կը նշանակէ Շողակաթ, ինչպէս որ բացատրեցինք:

Մեր այս կարծիքին կ'երկրորդէ Կատրանիդէ Բ-ի ձգած ընդարձակ արձանագրութիւնը Անիի Կաթողիկէ Մայր տաճարի կառուցման առիթով, տաճարի հարաւային պատին վրայ, ուր ան իր անունը յիշած է «Կատրանիդէ». այսինքն Շողակաթ: Յիշեալ արձանագրութեան գրչանկարը, ինչպէս եւ լուսանկարը կարելի է տեսնել Արտակ Մովսիսեանի գիրքին մէջ⁵⁵:

Այսպէս շատ հետաքրքիր գուգադիպութեամբ, երկու բարեկամներու՝ ալ-Կադր խալիֆայի եւ Գագիկ Ա. Բագրատունիի (որոնց բարեկամական կապի մասին մանրամասն անդրադարձանք Ա. գլխու 2-րդ բաժինին մէջ) կիներու անունները նոյնանման էին: Համաձայն արաբ պատմիչներու ալ-Կադր խալիֆայի հայուհի կնոջ անունն էր **Կատր ալ-Նադա**. եւ Գագիկ Ա. Բագրատունիի կնոջ անունն էր Կատրանիդէ:

Երբ **ալ-Կարմ** խալիֆա դարձաւ, համաձայն տիրող սովորութեան, ան պէտք էր պարգևներ բաժնէր Բաղդադի արաբ, պարսիկ եւ թուրք ազդեցիկ զօրավարներուն՝ ի դիմաց անոնց հաւատարմութեան եւ հնազանդութեան խոստումներուն նոր յայտարարուած խալիֆային: Խալիֆայութեան զանձանակը դատարկ էր, որովհետեւ պարսիկ (Բուլքիի) իշխանները, որոնք խալիֆայութեան բուն կառավարողներն էին այդ պատմահանգրուանին, շատ քիչ գումար կը յատկացնէին ալ-Կադր խալիֆային՝ իր ծախսերը հոգալու համար: **Ալ-Կարմ** գոհացնելու եւ խաղաղեցնելու համար թուրք զօրավարները ստիպուեցաւ վաճառել խալիֆայութեան հիւրանոցը, պարտէզները եւ կահոյքը⁵⁶:

Պատմութիւնը շարունակելէ առաջ, կան երկու հարցեր, որոնց անհրաժեշտ է անդրադառնալ: Առաջինը Հիջրի թուականն է, որով կը կայանայ մահմեդական տոմարը, որուն 1 թուականը սկսաւ Իսլամութեան Մուհամմադ մարգարէի գաղթով, աւելի ճիշդ փախուստով Մէքքա քաղաքի Կուտէյշ ցեղախումբի հետապնդումներէն եւ մահուան սպառնալիքէն՝ 622 թուականին դէպի Մէդինա, ներկայ Մաուդի Արաբիոյ թագաւորութեան մէջ: Մահմեդականները իրենց տոմարը կը կոչեն «Հիջրի» (արաբ.), որ կը նշանակէ գաղթի՝ Մուհամմադի գաղթը: Հիջրի տարին Լուսնային տարի է եւ կը բաղկանայ 354 կամ 355 օրէ. այսինքն տարեկան 10 կամ 11 օր նուազ քան Գրիգորեան տոմարի տարիէն:

Երկրորդ հարցը արաբական յատուկ անուններու ուղղագրութիւնն է: Յարգելի ընթերցողի ուշադրութեան կը հրաւիրենք, որ արաբ անուններու «ալ» նախամասնիկը (որոշիչ յօդը) մենք պիտի գրենք «ալ», եւ ոչ թէ «էլ». այս

55. Արտակ Մովսիսեան, 10 Հայ Ականաւոր Թագուհիներ, Ջանգակ, Երեւան 2014, էջ 60, 61:

56. Bar Hebraeus, Chronography, P.192.

առնչությամբ հիմք ունինք մեր յատուկ պատրաստած Արաբերենի Տառադարձության Ցուցակը (ցուցակ թիւ 1):

Ըստ ալ-Ջահիզի⁵⁷ «Աբբասեան խալիֆաներէն միայն երեքը ազատ մայրերէ էին. ալ-Սաֆֆահը, ալ-Մանսուրը եւ ալ-Ամինը. մնացած բոլորը հարձերու որդիներ էին»⁵⁸: Ալ-Ջահիզի տեղեկութիւնը կ'ընդգրկէ Աբբասեան առաջին 13 խալիֆաները միայն, որովհետեւ ան մահացած է 868թ.:

Շարունակենք. մէջբերենք յաւելեալ տեղեկութիւններ ալ-Կալամի հայտնի մօր մասին, քաղուած ուրիշ աղբիւրներէ. Իբն ալ-Ուարդի եւ ալ-Դիմիշկի պատմիչներէն, «Ալ-Կայիմ խալիֆի մօր հայ լինելու մասին վկայում է նաեւ Իբն ալ-Վարդի պատմիչը, իսկ ալ-Դիմիշկին գրում է. «Ալ-Կայիմ խալիֆի մայրը հայուհի էր եւ կոչւում էր Բադր ալ Դուջա, կամ Կաթր ան-Նադա»: Կաթր ան-Նադա նշանակում է Շողակաթ»⁵⁹:

Իսկ Ադիբ ալ-Սայյիդ ալ-Կալամ խալիֆայի մօր Բադր ալ-Դուջայի մասին յիշած է, «Ալ-Կալամ խալիֆայի մայրը աղախին էր ալ-Կադր խալիֆայի պալատին մէջ, երբ զաւակ ունեցաւ, անոր դարձուց իր կինը: Բադր ալ-Դուջան լաւագոյն տիկիներէն էր, ապրեցաւ իննսունէ աւելի տարիներ: Ջամալ ալ-Դին իբն Թադրի Բիրդի կը յիշէ, երբ ան մահացաւ իր վրայ աղօթեց իր որդին խալիֆան. եւ թաղուեցաւ շրեղ երթով մը, որ պատշաճ էր իր դիրքին»⁶⁰:

Եզրակացնելով բոլոր պատմիչներն ու պատմաբանները, որոնք յիշած են ալ-Կալամի մօր հայուհի ըլլալուն մասին, տես ցուցակ թիւ 5 եւ թիւ 6:

Արաբ նշանաւոր պատմիչ Իբն ալ-Աթիրը⁶¹ ալ-Կալամի արտաքին տեսքին մասին յիշած է, «Գեղեցիկ էր հաճելի դիմագիծով, սպիտակ կարմրացած, ներկայանալի մարմնով»⁶²:

Այսպէս, ալ-Կալամ խալիֆա դառնալով՝ պատմութեան մէջ արձանագրուեցաւ, որ Հայկական Լեռան շխարհէն ոչ շատ հեռու, Միջագետքի մէջ Բադղադ քաղաքը կեդրոն ունեցող Աբբասեան խալիֆայութեան զահին բազմեցաւ հայկական ծագումով առաջին խալիֆան. ան չեղաւ վերջին հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆան, ինչպէս պիտի տեսնենք:

57. Ալ-Ջահիզ - Աբբասեան պատմաշրջանի նշանաւոր գրագետներէն, ծնած է Բասրա 772ին եւ մահացած 868թ. նոյն քաղաքի մէջ. ունի բազմաթիւ գրական հոշակաւոր գործեր: Տես գծացուցակ թիւ 3:

58. Ուլեյմ ալ-Խազըն, էջ 179. քաղուած, Ալ-Ճահիզ, Ալ-Միհասըն ու ալ-Ադղադ, էջ 190:

59. Զ. Թ. Նալբանդեան, Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրների Մասին, ՀԳԱ Հրատարակչ., Երևան 1965, էջ 255:

60. Ադիբ ալ-Սայյիդ, էջ 270:

61. Իբն ալ-Ասիր (Իբն ալ-Աթիր) - Արաբ նշանաւոր պատմիչ (1160-1233, 34): Իր կարեւորագոյն գործն է Կատարեալ Պատմութիւնը (Ալ-Քամիլ ֆի-ալ-Թարիխ): Ան երկար տարիներ ապրած է Մոսկովի մէջ, ուր եւ մահացած է 1223: Տես գծացուցակ թիւ 3:

62. Իբն ալ-Աթիր, Ալ-Քամիլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 406. Ալ-Սույուտի, Թարիխ ալ-Խուլաֆա, էջ 321. Բըն Թադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 99:

Ալ-Կալամ բառը արաբերէն է, եւ կը նշանակէ «հաստատ», «գորատր» կամ «ամուր»: Ալ-Կալամ անունը մահմեդական կրօնքին մէջ Ալլահի իննսուն իննը տրուած գեղեցիկ անուններէն մէկը չէ, ինչպէս էր նախորդ խալիֆայի իր հօր ալ-Կադրի անունը:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 5

ՄԱՀՍԵՂԱԿԱՆ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ ՈՐՈՒՔ ՅԻՇԱԾ ԵՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԽԱԼԻՖԱ	ՀԵՂԻՆԱԿ	ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐ
Ալ-Կալամ	Ջալալ ալ-Դին ալ-Սայուտի	Թարիխ ալ-Խուլաֆա (Խալիֆաներու Պատմութիւնը)
	Ջամալ ալ-Դին Բըն Թադրի Բիրդի	Ալ-Նըջում ալ Ջահիրա ֆի Սլուք Մասը ու ալ-Կահիրա
	Աբու ալ-Ֆիդա	Ալ-Սուխթասը ֆի Ախբար ալ-Բաշար (Համառոտ Պատմութիւն Մարդկային Տեղի)
	Իբն ալ-Իբրի (Բար Հէբրիոս)	Ժամանակագրութիւն
	Իբն ալ-Ջաուզի	Ալ-Մունթազմ (Դասաւորում)
	Իբն ալ-Աթիր (Իբն ալ-Ասիր)	Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Կատարեալ Պատմութիւնը)
Ալ-Սուլթան	Ջալալ ալ-Դին ալ-Սայուտի	Թարիխ ալ-Խուլաֆա (Խալիֆաներու Պատմութիւնը)
	Ջամալ ալ-Դին Բըն Թադրի Բիրդի	Ալ-Նըջում ալ Ջահիրա ֆի Սլուք Մասը ու ալ-Կահիրա
	Իբն ալ-Աթիր (Իբն ալ-Ասիր)	Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Կատարեալ Պատմութիւնը)
	Իբն ալ-Իբրի (Բար Հէբրիոս)	Թարիխ Սուլթանսը ֆի ալ-Դուալ (Պետութիւններու Համառոտ Պատմութիւն)
	Աբու ալ-Ֆիդա	Ալ-Սուխթասը ֆի Ախբար ալ-Բաշար (Համառոտ Պատմութիւն Մարդկային Տեղի)
	Իբն ալ-Ջաուզի	Ալ-Մունթազմ (Դասաւորում)
Ալ-Սուլթանի	Ջալալ ալ-Դին ալ-Սայուտի	Թարիխ ալ-Խուլաֆա (Խալիֆաներու Պատմութիւնը)
	Իբն ալ-Աթիր (Իբն ալ-Ասիր)	Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Կատարեալ Պատմութիւնը)
	Իբն ալ-Ջաուզի	Ալ-Մունթազմ (Դասաւորում)
	Իբն ալ-Ուարդի	Թարիխ Իբն ալ-Ուարդի

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 6
ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐ ՈՐՈՒՔ ՅԻՇԱԾ ԵՆ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԽԱԼԻՖԱ	ՊԱՏՄԱԲԱՆ	ԵՐԿ
Ալ-Կարմ	Մուս'տաֆա Ջուադ	Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Աբբասի (Աբբասեան Արքունիքի Իշխանուհիները)
	Ադիբ ալ-Սայյիդ	Էրմինեա ֆի ալ-Թարիխ ալ-Արաբի (Հայաստան Արաբ Պատմութեան Մէջ)
	Հ. Թ. Նալբանդեան	Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեան Երկրների Մասին
Ալ-Մուկթադի	Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբ	Ալ-Հադարա ալ-Իսլամիա ֆի Բադադ (Իսլամական Քաղաքակրթութիւնը Բադադի Մէջ)
	Ադիբ ալ-Սայյիդ	Էրմինեա ֆի ալ-Թարիխ ալ-Արաբի (Հայաստան Արաբ Պատմութեան Մէջ)
	Մուս'տաֆա Ջուադ	Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Աբբասի (Աբբասեան Արքունիքի Իշխանուհիները)
	Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի	Ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա (Աբբասեան Պետութիւնը)
Ալ-Մուսթադի	Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի	Ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա (Աբբասեան Պետութիւնը)
	Ֆիլիփ Հիթթի	The History of the Arabs

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԱԼ-ԿԱԸՍ
ԽԱԼԻՖԱՅԻ ՕՐՈՎ 1045Թ.

Գագիկ Ա-ի մահէն ետք 1020թ. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը արագ քայլերով բռնեց տկարացման ճամբան, եւ սկսաւ քալել դէպի անկում: Իշխող աւատատիրական տան մէջ մեծ ճեղք բացուեցաւ, Գագիկ Ա-ի երկու որդիները պայքարեցան Բագրատունեաց գահին տիրանալու համար, եւ ի վերջոյ եկան համաձայնութեան ու թագաւորութիւնը բաժնեցին իրենց միջեւ: Աւագ որդին՝ Յովհաննէս-Սմբատ ստացաւ Անի մայրաքաղաքը եւ Շիրակը. իսկ կրտսեր որդին՝ Աշոտ Դ. ստացաւ թագաւորութեան մնացած մասերը. պայմանով, որ ան պիտի ժառանգէր բոլոր թագաւորութիւնը աւագ եղբոր մահէն ետք: Գագիկ Ա-ի երկու զաւակներու սուր պայքարը զգալիօրէն տկարացուց թագաւորութիւնը, որ սկսաւ իր վայրէջքը դէպի վերջնական անկումը:

Այս ներքին երկպառակութեան մէջ մեծ դեր ունէր Բիւզանդիոնը, որուն նպատակն էր Բագրատունեաց հարստութիւնը ներսէն տկարացնել եւ ապա յարմար առիթին վերջ տալ անոր գոյութեանը՝ ինչպէս որ կատարուեցաւ Վասպուրականի Արծրունեաց հարստութեան հետ:

Պետք է յիշել, որ Բագրատունեաց հարստութեան տկարացման մէջ կարեւոր դեր ունեցաւ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը, որ հետաւոր հովանաւորն էր Հայկական Լեոնաշխարհի վրայ հիմնուած արաբական ամիրութիւններուն, որոնք հայկական Բագրատունեաց կեդրոնական թագաւորութեան ներսէն քանդիչ՝ ականներու դեր կատարեցին:

Բագրատունեաց հարստութիւնը ծնունդ առաւ Աբբասեան Խալիֆայութեան կամքէն անկախ: Բագրատունեաց հարստութեան հիմնադրութիւնը անցաւ մէկէ աւելի հանգրուաններէ. ան սկիզբ առաւ 869թ.⁶³, շարունակուեցաւ մէկ ու կէս տասնեակ տարիներ, ու վերջապէս հասաւ իր աւարտին 26 Օգոստոս 885թ., երբ տեղի ունեցաւ Աշոտ Ա. Բագրատունիի թագադրութիւնը:

Յիշեալ երկար տարիներու ընթացքին՝ Աբբասեան Խալիֆայութիւնը շարունակեց իր բացասական դիրքորոշումը Հայոց անկախութեան որոշման նկատմամբ՝ հակառակ այն ճշմարտութեան, որ Հայաստանը կը շարունակէր իր պատմական վերելքը բոլոր բնագաւառներուն մէջ: Ու վերջապէս Խալիֆայութիւնը 885թ. ստիպուեցաւ զիջիլ եւ խոնարհիլ Հայոց որոշման առջեւ....:

Յուցակ թիւ 7ի մէջ խտացուած կարելի է տեսնել ինչ հանգրուաններէ անցաւ Բագրատունեաց հարստութեան հիմնադրութիւնը Աշոտ Ա-ի օրով:

Նորաստեղծ հայկական թագաւորութիւնը առաջին օրէն իսկ վատառողջ վիճակի մէջ էր, ան իր սահմաններէն ներս կ'ընդգրկէր քանի մը արաբական ամիրութիւններ, որոնք բնականաբար պիտի աշխատէին ներսէն տկարացնելու Բագրատունեաց հարստութիւնը, եւ կատարելու Աբբասեան Խալիֆայութեան ցուցմունքները. ընդհանրապէս այդ ամիրութիւններու դերը Բագրատունեաց հարստութեան նկատմամբ բացասական էր: Յիշեալ

⁶³ Որոշ հայ պատմաբաններ 869թ. կը նկատեն սկիզբ Բագրատունեաց հարստութեան, երբ ի հեճուկս Խալիֆայութեան ցանկութիւններուն. Ջաքարիա Չագեցի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ 869ին հայ իշխանները հրաւիրուեցան բացառիկ ժողովի, ուր Հայաստանի աւագանին միասնութեամբ Աշոտ Բագրատունիին հռչակեց Հայոց թագաւոր. այս կարծիքին երկրորդողները կը հիմնուին Սեւանի 874թ. եւ Գառնիի 879թ. արձանագրութիւններուն վրայ, ուր Աշոտ Բագրատունիին կոչուած է թագաւոր Հայոց: Տես Ռ. Մաթեոսեան, Բագրատունեաց Հայաստանի Պետական Կառուցումը ու Վարչական Կարգը, 96-97. Ռ. Մաթեոսեան, Բագրատունիներ, Անահիտ հրատարակչ. Երեւան, 1997, էջ 23. Արման Ս. Եղիազարեան, Հայ Բագրատունիների Տէրութիւնը (885-908), ԵՊՀ, Երեւան 2011, էջ 42. Հայոց Պատմութիւն, հատոր II գիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Ջանգալ, Երեւան 2014, էջ 20:

ամիրություններու կարեւորագոյններէն էին Դուինի, Բերկրիի, Մանազկերտի եւ Կարինի արաբական ամիրությունները: Այդ ամիրությունները գրգռեցին եւ քաջալերեցին հայկական փոքր թագաւորություններու յառաջացումը, որոնք բնականաբար տկարացուցին Բագրատունեաց մայր թագաւորութիւնը. այդ բոլորը, որովհետեւ Բագրատունեաց համահայկական թագաւորութեան հզօրացումը մեծ սպառնալիք էր այդ ամիրություններու խորթ գոյութեանը՝ հայկական հողի վրայ:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 7

ԱՇՈՏ Ա-Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

ԽԱԼԻՖԱ	ՇՐՋԱՆ	ԴԷՊՔ
Ալ-Մութաուաքքիլ	847-861	Աշոտ Բագրատունին կը ճանչցուի Հայաստանի կառավարիչ 855թ.
Ալ-Մունթասսը	861-862	
Ալ-Մուսթաին	862-866	Աշոտ Բագրատունին կը ճանչցուի Իշխանաց իշխան 862թ.
Ալ-Մուրթէզ	866-869	
Ալ-Մուխթադի	869-870	
Ալ-Մուրթամդ	870-892	Աշոտ Բագրատունին կը ճանչցուի Հայաստանի թագաւոր 885թ.

Արաբական ամիրություններու դէմ պայքարիլը Բագրատունի թագաւորներուն համար շատ աւելի դժուար էր, քան դառնալով պայքարը կեդրոնական իշխանութեան դէմ ապստամբած հայ նախարարներուն, որովհետեւ Բագրատունի թագաւորներուն կողմէ որեւէ ռազմական գործողութիւն Հայաստանէն ներս գոյութիւն ունեցող ամիրություններուն դէմ, կը գրգռէր հարեւան մահմեդական պետութիւնները, եւ անոնց կրօնական գլուխը ներկայացող Բաղդադի մէջ գտնուող Աբբասեան խալիֆայութիւնը. հետեւաբար, Բագրատունեաց թագաւորութեան յարաբերութիւնները անոնց հետ կը վատանար, ու գուցէ պատճառ կ'ըլլար անոնց հետ ընդհարումներ ունենալու: Աբբասեան խալիֆայութեան այս բացասական դերը փոխուեցաւ 11-րդ դարուն, մէկէ աւելի պատճառներով:

Գործնականապէս Աբբասեան խալիֆայութեան եւ անոր հպատակ մահմեդական ամիրություններու տկարացումով 11-րդ դարուն, տարածքաշրջանի ռազմական եւ քաղաքական հաւասարակշռութիւնը խախտուեցաւ.

հայերը մնացած էին առանձին հզօրացող Բիւզանդիոնի դէմ, որ սկսած էր վիշապի նման մէկ առ մէկ կլլել հայկական տարածքները: Այս պատմահանգրուանին Տայքի գրաւումով 1000թ. եւ Վասպուրականի գրաւումով 1021թ. ինչպէս անդրադարձանք. Բիւզանդիոնը արեւմուտքէն եւ հարաւէն Բագրատունեաց թագաւորութիւնը շրջապատած էր Բիւզանդական նահանգներով: Այսպէս, Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կը գտնուէր Բիւզանդիոնի անմիջական սպառնալիքին տակ, առանց որեւէ արտաքին ուժի օգնութեան յոյսի:

Բիւզանդիոնի Վասիլ Բ. կայսրը օգտուեցաւ Բագրատունեաց ներքին տկարացումէն, եւ յաջողեցաւ տկար անձնաւորութեան տէր՝ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորին ստիպել ստորագրելու ամօթալի պայմանագիր-կտակ մը, որուն համաձայն՝ Բագրատունի թագաւորի մահէն ետք, Անին պիտի յանձնուէր Բիւզանդիոնին: Քաղաքական այս վտանգաւոր զարգացումը՝ տեղի ունեցաւ Բիւզանդիոնի կայսրի ռազմական սպառնալիքին հետեւանքով:

Դէպքերու զարգացումները եկան հեշտացնելու Բիւզանդիոնի դեղին երազներու իրականացման, երբ Բագրատունեաց թագաւորութենէն ներս, գրեթէ միաժամանակ՝ 1041թ. մահացան երկու եղբայր թագաւորները՝ Յովհաննէս-Սմբատ եւ Աշոտ Դ. ու թագաւորութիւնը մուտք գործեց քաղաքական անկայուն վիճակի մէջ:

Բիւզանդական բանակը անցաւ յարձակման ու պահանջեց իր պարտադրած՝ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի ստորագրած կտակին իրագործումը. Հայերը մերժեցին յարգել քաղաքական ու ռազմական ճնշման տակ պարտադրուած այդ կտակի իրագործումը: Բիւզանդիոնը փորձեց ուժով պարտադրել իր կամքը. Բիւզանդական հսկայ բանակ մը արշաւեց Հայաստանի վրայ ու պաշարեց Անի մայրաքաղաքը: Հայկական բանակը սպարապետ Վահրամ Պառլապտունիի ղեկավարութեամբ՝ Անիի պարիսպներէն դուրս մղեց արիւնոտ ճակատամարտ մը, ու յաղթեց. Բիւզանդացիք մեծ զոհեր տալով նահանջեցին: Սպարապետը եւ հայ իշխանները, Աշոտ Դ-ի որդին՝ 18 տարեկան Գագիկիւր 1042թ. օծեցին թագաւոր:

Պատմական հերոսական եւ ողբերգական դէպքերէն ետք, որոնց չենք ուզեր անդրադառնալ, այս ուսումնասիրութեան հիմնական նիւթէն չշեղելու համար, 1045թ. Բիւզանդիոնը նենգութեամբ Կոստանդնուպոլիս հրաւիրեց Բագրատունի վերջին թագաւոր՝ Գագիկ Բ. (1042-1045), ու ձերբակալելով զայն գահէն հեռացուց: Բիւզանդական զօրքերը մտան Հայաստան եւ հեշտութեամբ գրաւեցին Անին, ու վերջ տուին հայոց Բագրատունեաց հարստութեան: Միւս կողմէն սելջուկներու արշաւանքները Հայաստանի վրայ, առաջինը 1016թ. ապա յաջորդաբար 1021, 1029, 1042 եւ 1043 թուականներուն, թէեւ հանդիպեցան հայոց բուռն դիմադրութեան, բայց զգալիօրէն

տկարացուցին երկիրը եւ բանակը, ինչ որ աւելիով հեշտացուց Բիզանդիոնի աւերիչ գործունեութիւնը:

Բագրատունեաց հարստութեան անկման պատմական հանգրուանին Արքասեան խալիֆայութեան կողմէ որեւէ քաղաքական կամ ռազմական քայլ չառնուեցաւ ընդդէմ Բիզանդիոնի այս նոր ընդարձակման Հայկական Լեռնաշխարհին մէջ, որովհետեւ խալիֆայութիւնը կը գտնուէր շատ տկար եւ քայքայուած վիճակի մէջ, եւ մտահոգուած սելջուկներու ռազմական յառաջ-խաղացումէն:

Սելջուկներու ղեկավար Տուղրիլ Բէկ (1037-1063) շարունակեց Պարսկաստանի մէջ իր իշխանութեան ընդարձակումը. 1041թ. գրաւեց Ռէյ քաղաքը, յաջորդ տարին Ջուրզանն ու Տիպրեսքանը՝ Կասպից Ծովի հարաւին. ու 1050թ. գրաւեց Իսֆահանը եւ գայն դարձուց սելջուկեան պետութեան մայրաքաղաքը. այս բոլոր յաղթանակներէն ետք, ան պիտի գրաւէր նաեւ Բաղդադը 1055թ. ինչպէս որ պիտի անդրադառնանք յաջորդ բաժինին մէջ: Պետք է նշել այստեղ, որ Արքասեան խալիֆայութեան մտահոգութիւնը սելջուկներու հզօրութենէն արդարացի էր: Այսպէս, ուժերու հաշուեկշիռը տարածքաշրջանին մէջ փոխուած էր յօգուտ Բիզանդիոնին. վերջինս օգտուեցաւ ստեղծուած առիթէն, «*Բիզանդիան օգտուեց Բաղդադի խալիֆայութեան լիակատար թուլացումից եւ Վրաստանի ու Հայաստանի նկատմամբ նուաճողական գործողութիւններ սկսեց, որոնց հետեւանքով 1021-1065 թուականներու ժամանակաշրջանում ոչնչացրեց Վասպուրականի (1022), Անիի (1045) եւ Կարսի (1065) հայկական թագաւորութիւնների քաղաքական անկախութիւնը*»⁶⁴:

Ահա այս ժամանակներուն, երբ 1045թ. տեղի ունեցաւ Բագրատունեաց հարստութեան անկումը, Բաղդադի մէջ Արքասեան խալիֆան էր ալ-Կաւմը՝ հայկական ծագումով առաջին Արքասեան խալիֆան: Ինչպէս կարելի է տեսնել գծացուցակ թիւ 1ի մէջ, առաջին հայկական ծագումով Արքասեան ալ-Կաւմը (1031-1075) խալիֆան ժամանակակից եղած է վերջին երեք Բագրատունի գահակալներուն, Յովհաննէս-Սմբատ (1020-1041), Աշոտ Է. (1020-1041) եւ Գագիկ Բ. (1042-1045):

Այսպէս, հայկական երկու կարեւոր թագաւորութիւնները, նախ Արծրունեացը եւ ապա Բագրատունեացը վերացուեցան քրիստոնէայ Բիզանդիոնի կողմէ, եւ ոչ թէ, իրենց սպառնացող մահմեդական ամիրութիւններու, սելջուկներու եւ կամ Արքասեան խալիֆայութեան կողմէ, ինչպէս որ սպասելի էր: Հարկաւոր է յիշել նաեւ, թէ Հայաստանի գրաւումը Բիզանդիոնի կողմէ ի վնաս էր Արքասեան խալիֆայութեան, որովհետեւ այդպէս Բիզանդիոնի սահմանները աւելի մօտեցան խալիֆայութեան սահման-

64. Գրիգոր Գ. Միքայէլեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն, ԵՊՀ, Երեւան 2007, էջ 48:

ներուն, ու հետեւաբար աւելի լրջացաւ Բիզանդիոնի զօրքերու ռազմական սպառնալիքը Խալիֆայութեան, երբ վերացուեցան Խալիֆայութիւնը Բիզանդիոնէն բաժնող այդ երկու Հայկական պատնէշ դարձած թագաւորութիւնները:

Բագրատունեաց հարստութեան անկումէն մօտ մէկ տասնեակ առաջ, Իբն ալ-Աթ'իրէն հասած է մեզի ընդհարումներու պատմութիւնը մահմեդականներու եւ հայոց միջեւ, որ տեղի կ'ունենայ Հայաստանի մէջ 427 հիջրի (1035թ.) հայկական ծագումով առաջին խալիֆա ալ-Կաւմի խալիֆայութեան ժամանակ, երբ հսկայ թիւով մահմեդականներ Խուրասանէն, Տիպրեսքանէն ու այլ երկիրներէ կը մտնեն Հայաստան, Խլաթի վրայով երթալու ուխտագնացութեան (Հաջ). անոնք կ'անցնին Անի եւ Ոստան քաղաքներէն: Ըստ Իբն ալ-Աթ'իրի տեղացի հայերը միանալով Մասունի հայոց կը յարձակին ուխտաւոր մահմեդականներուն վրայ, կը կողոպտեն ու կը սպաննեն եւ գերի կը վերցնեն անոնցմէ շատերուն: Դիարբեքիի Մրուանեան ամիրան Նասր ալ-Դաուլան այդ լսելով զօրք կը հաւաքէ հայոց վրայ յարձակելու համար. այդ ժամանակ Մասունցիներու թագաւորը (ըստ Իբն ալ-Աթ'իրի) կը միջամտէ եւ հայերը ազատ կ'արձակեն մահմեդական գերիները եւ ետ կը դարձնեն իրենց վերցուցած աւարը:⁶⁵

Նասր ալ-Դաուլան չի յարձակիր հայոց վրայ, եւ կը դիմէ հաշտութեան. ըստ Իբն ալ-Աթ'իրի, «*Այս Սանասանյայք նոյն ժամանակ Խլաթի մօտերն իրենց անառիկ ու ամուր բերդերուն տէր էին...իրենց ամուրներն ու անկախութիւնն ալ պահած էին... Սասունցոց բերդերուն ամրութիւնն ու թիւը, այն լեռնագաւառին մէջ յաղթող հանդիսանալու դժուարութիւնը, եւ Հոռոմոց մօտ ըլլալն, որ անտարակոյս անոնց օգնութեան պիտի փութային*»⁶⁶:

Իբն ալ-Աթ'իր միակողմանի գրելով, չէ յիշած թէ ինչու այդ հսկայ թիւով մահմեդականները, որոնք եկած էին Խուրասանէն, Տիպրեսքանէն ու այլ երկիրներէ Հայաստան մտնելով կ'ուզէին շարժուիլ հարաւ երթալու ուխտագնացութեան դէպի հեռաւոր Արաբեայի Մէքքէ քաղաքը. եւ արդեօք այդ ճանապարհորդութիւնը խաղաղութեամբ կ'ընդանար, եւ չունէր այլ նպատակներ:

65. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 221:

66. Վարդան Պետոյեան, Մասունն Անցեալում եւ Մասունի Ազատագրական Շարժումները, Լուսակն, Երեւան 2005, էջ 32. քաղելով Իբն ալ-Աթ'իրէն. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 221:

3. ՄԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ՆՈՐ ՓՈՐՁԱՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽՈՒՆ, ՈՒ ԱՆՈՆՑ ՍՈՒՏՔԸ ԲԱՂԴԱԴ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ 1055թ.

Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց հարստութիւններու անկումէն ետք, Հայաստանը դարձաւ Բիւզանդական նահանգ եւ ենթարկուեցաւ սելջուկներու կործանանար արշաւանքներուն: Մելջուկներու Ռէյ մայրաքաղաքը, ռազմավարական կարեւոր դիրք ունէր, անոնց ապագայ ծրագիրներուն հետ կապուած. ան կը գտնուէր Կասպից Ծովի հարաւը, ներկայ Համադան քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, «*Դէպի Հայաստան եւ Բաղդադ տանող ճանապարհները հատման կէտում ընկած Ռէյը դարձաւ սուլթանութեան մայրաքաղաքը*»⁶⁷: Ռէյը մեծապէս հեշտացուց սելջուկներու ապագայ ռազմական գործողութիւններու իրականացումը:

Մելջուկներու մօտակայ նպատակներն էին. առաջին, գրաւել եւ հաստատուիլ Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքներուն մէջ, որոնք այժմ կը գտնուէին Բիւզանդիոնի իշխանութեան ներքեւ. եւ երկրորդ, յառաջանալ Աբբասեան խալիֆայութեան ուղղութեամբ ու գրաւել Բաղդադ մայրաքաղաքը, եւ վերահսկել խալիֆայութեան աթոռին վրայ: Պէտք է ընդգծել, թէ սելջուկները կարճ ժամանակի ընթացքին իրականացուցին այդ երկու նպատակներն ալ, ու դարձան պատուհաս Հայաստանի եւ Աբբասեան խալիֆայութեան գլխուն: Արաբ յայտնի պատմիչ Իբն ալ-Աթ իր խօսելով 1043-1044 թուականներու սելջուկներու քանդիչ արշաւանքներու մասին, յիշած է, «*Օղուզ-թուրքմենները յաճախակի ճանապարհուում էին հայերի երկիրը, կողոպտում այն եւ վերցնում գերիներ այնքան շատ, որ մի գեղեցիկ ստրկուհի արժէր 5 դինար, իսկ տղամարդկանց եւ տղաներին ոչ ոք չէր ցանկանում վերցնել նոյնիսկ ձրի*»⁶⁸:

Մելջուկեան արշաւանք մը 1043թ. թիրախ ունեցաւ հիւսիսային Միջագետքի Մոս ուլի տարածքը, սակայն հանդիպելով տեղացի արաբներու բուն դիմադրութեան, նահանջեց ու մտաւ Դիարբէքի շրջանները, ուր կողոպտեց եւ աւերեց հայկական գիւղերը: Ու երբ Դիարբէքի Մրուանեան ամիրը Նասր ալ-Դաուլան բողոքեց սելջուկներու ընդհանուր ղեկավար Տուղրիլ Բէկին. ան պատասխանեց. «*Հպատակներիս քո երկիր զալը իմացայ, դու մի սահմանային գօտու ամիրա ես. դրանց պէտք է մթերք տաս եւ նրանց օգտագործես անհաւատների դէմ, որովհետեւ նրանց հիմնական նպատակը հայկական երկրները գրաւելն է*»⁶⁹:

67. Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, III հատոր, էջ 446

68. Հայ ժողովրդի Պատմութիւն III, էջ 444:

69. Հայ ժողովրդի Պատմութիւն III, էջ 444:

Մելջուկներու արշաւանքները կանգնեցնելու նպատակով 1044թ. ալ-Կալմ պատուիրակութիւն մը դրկեց Տուղրիլ Բէկին, ուղարկուած պատգամը հիմնուած էր չորս պայմաններու վրայ: Խալիֆան կ'ըսէր երկիրները որոնք գրաւած եւ բաւական են քեզի. բաւարարուիր եւ վնաս մի հասցնէր միւս արաբ նահանգներուն: Տուղրիլ Բէկ պատասխան ուղարկեց եւ մերժեց ալ-Կալմի բոլոր պայմանները:⁷⁰

Հայաստանի վրայ սելջուկ թուրքերու աւերիչ արշաւանքները, կարելի է բաժնել երկու մասի: Արշաւանքներ, որոնք տեղի ունեցան 1016-1063 թուականներուն, որոնք յատկանշական էին իրենց աւերով եւ բարգաւաճ քաղաքներու ամայացմամբ. եւ 1064-1092 թուականներու արշաւանքները, երբ թրքական ցեղերը վերջնականապէս նուաճեցին եւ բնակութիւն հաստատեցին իրենց գրաւած հողատարածքներուն մէջ: Այս երկրորդ մասի արշաւանքները շատ աւելի ցաւալի դարձան հայ ժողովուրդին, իր պատմական սեփական հողերուն վրայ զարգացման համար:

Տուղրիլ Բէկի հիմնական նպատակն էր գրաւել Աբբասեան խալիֆայութեան՝ Բաղդադ մայրաքաղաքը, այդ պատճառով սկիզբը քաջալերեց թուրքմենական ցեղերու արշաւանքները դէպի հարաւ. բայց երբ Բաղդադի ալ-Կալմ խալիֆան բողոքեց, ան սիրաշահելու համար խալիֆային հրամայեց, որ այդ արշաւանքներու ուղղութիւնը փոխեն դէպի Հայաստան. այս առնչութեամբ մեջբերենք Ս. Վ. Բոննագեանէն, «*Թէեւ սելջուկեան բանակները 1050-1052թթ. խոշոր արշաւանքներ չ'կատարեցին Անդրկովկաս եւ Հայաստան, սակայն այդ տարիներին տեղծուում էին նախադրեալներ առաջիկայ ներխուժումների համար: Թուրքմենները խոշոր ցեղախումբերով արօտավայրերի հետքերով գաղթում էին Իրան եւ ապա ողողում պարսկական Իրաքը: Վերջինիս բնակչութիւնը ահաբեկուած նրանցից փախչում է Բաղդադի կողմերը: Խալիֆան բողոքում է Տուղրիլ Բէկին: Վերջինս արգելում է նրանց հոսքը դէպի Իրաք եւ հրամայում է Ատրպատականի վրայով շարժուիլ Հայաստան»⁷¹:*

Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի վրայ Մելջուկեան արշաւանքներու տարիներուն Բիւզանդիոնը կ'աշխատէր բարեկամական լաւ յարաբերութիւններ պահպանել Աբբասեան խալիֆայութեան հետ. Իբն ալ-Բերիէն հասած է մեզի հետեւեալը, Բիւզանդիոնի Կոստանդին Թ. Մոնումախ (1042-1055) կայսրի ալ-Կալմ խալիֆային դրկած նամակի մասին, «*Չորս հարիւր քառասուն երեքին (1051թ.) Յունաց թագաւոր Կոստանդինի պատուիրակութիւնը եկաւ Բաղդադ ալ-Կալմ խալիֆայի մօտ, իր հետ ունենալով նամակ մը, որ գրուած էր յունարէն լեզուով. տողերու մէջ գրուած էր արաբերէն թարգմանութիւնը ոսկէ տառերով վարդագոյն թուղթի վրայ. գրուած էր հետեւեալը,*

70. Bar Hebraeus, Chronography, P.203.

71. Ս. Վ. Բոննագեան, Հայաստանը եւ Մելջուկները XI-XII դարերուն, էջ 65, Երևան 1980

“Կոստանդին հաւատացեալ թագաւորը, բարձրացեալը, ով իշխանութիւն ունեացաւ Քրիստոս Աստուծմէ, Օգոստոսը, Միակը Յունական թագաւորութեան մէջ, Մոնամախը. իր սիրեցեալ եւ պատուարժան ընկերոջ Աբու Ջաաֆար Կարմին, Մուսլումաններու Գլուխին եւ Հաւատացեալներու Ամիրին: Եւ այլ սիրելի բառեր...”⁷² Իբն ալ-Բրքին կը բաւականանայ այսքանով, առանց անդրադարձաւու նամակին մանրամասնութեան:

Սելջուկները աւելի հզօրանալով, շարունակեցին իրենց աւերիչ արշաւանքները քիւզանդացիներու իշխանութեան տակ գտնուող Հայաստանի վրայ: 1054ին աւար եւ գերիներ ձեռք բերելու, ինչպէս եւ նոր եկած թուրքմեններու ախորժակին գոհացում տալու համար, Տուղրիլ Բէկ հսկայ բանակով, փիղերով, կառքերով եւ ռազմական սարքաւորումներով Ատրպատականի վրայով՝ խուժեց Հայաստան. մտաւ Վասպուրական եւ մեծ վնասներ հասցուց շատ մը վայրերու խաղաղ հայ բնակչութեան:

Սելջուկները բուռն դիմադրութեան հանդիպեցան, երբ փորձեցին գրաւել Կարս քաղաքը: Արիստակէս Լաստիվերցի⁷³ կը պատմէ, որ Տուղրիլ Բէկ իր վիրաւոր ազգականի մասին՝ կ'ըսէ գերի ինկած հայ Թաթուլ իշխանին. «Եթէ դա ապրի, քեզ կ'ազատես, բայց եթէ մեռնի, կը հրամայեմ, որ քեզ դրան մատաղ անեն»: Իսկ Թաթուլը պատասխանեց. «Եթէ իմ զարկածն է, չի ապրի, իսկ թէ ուրիշինն է, այդ չգիտեմ»: Քիչ օրերից յետոյ նա մեռաւ: Երբ Սուլթանն այդ լսեց, հրամայեց Թաթուլին սպաննել եւ նրա աջ բազուկը կտրելով՝ ուղարկեց Արսուրանին որպէս մխիթարութիւն, թէ քո որդին վատ բազկից չի մեռել»⁷⁴: Վիրաւորը կը մեռնի, հերոս Թաթուլ իշխանը կը զլխատուի...: Այս դրուագը կը համարուի Հայ ժողովուրդի օրինակելի հերոսական դրուագներէն մէկը, որ արժանի է անմահութեան:

Կարսի վրայ անյաջող յարձակումէն ետք, Տուղրիլ Բէկ արշաւեց եւ պաշարեց Մանազկերտ քաղաքը, այնտեղ կը գտնուէր քիւզանդական պահակագօրքը եւ հայ Բարսեղ կառավարիչի գօրքը որոնք յաջողեցան դիմադրել ու փրկել քաղաքը սելջուկներէն⁷⁵: Մանազկերտի պաշարումը տեւեց մօտաւորապէս մէկ ամիս, ուր սելջուկները հանդիպեցան հերոսական յամառ դիմադրութեան:

Երբ Տուղրիլ Բէկին լուր հասաւ, թէ Բիւզանդիոնի կայսրը հսկայ բանակով Կ. Պոլսէն դուրս եկած է արշաւելու Հայաստանի վրայ. ան իր

ունեցած ուժերը անբաւարար նկատելով ճակատամարտելու Բիւզանդիոնի կայսրի դէմ, նահանջեց եւ վերջ տուաւ Մանազկերտի պաշարման: Ադիբ ալ-Սայյիդ կը յիշէ, «Տուղրիլ Բէկ վերջ տուաւ Մանազկերտի պաշարման՝ այն որոշումով, որ յաջորդ տարի կրկին պիտի արշաւէ քաղաքին վրայ: Բայց յաջորդ տարին Տուղրիլ Բէկ կրկին Հայաստան չդարձաւ, այլ մտաւ Բաղդադ եւ բարեկամացաւ ալ-Կարմ խալիֆային հետ...»⁷⁶:

Մանազկերտի պաշարման հետ առնչուած, Մատթէոս Ուռհայեցիէն եւ Արիստակէս Լաստիվերցիէն մեզի հասած է հերոսական դրուագ մը, թէ ինչպէս կը հրկիզուի քաղաքը պաշարող թշնամի բանակի հսկայ բաբանը⁷⁷, «Դրա վրայ դուրս եկաւ մի ֆրանկ եւ ասաց. “Ես կը գնամ եւ կը հրդեհեմ այդ բաբանը: Թող հեղուի իմ արիւնն այսօր՝ բոլոր քրիստոնէաների փրկութեան համար, քանզի միմիայն ես եմ, որ չունեմ ոչ կին, ոչ երեխաներ, որ ինձ վրայ լաց լինեն”: Նա մի ուժեղ եւ անվախ ձի խնդրեց, հագաւ գրահը, զլխին դրեց սաղաւարտը, ապա մի թուղթ առնելով, այն կապեց նիզակի ծայրին, գրպանը դրեց երեք շիշ նաւթ եւ որպէս սուրհանդակ գնաց առաջ: Բոլոր քրիստոնէաների աղօթքին արժանանալով, եւ Աստծուն իրեն զօրավիգ ունենալով, նա դիմեց դէպի այլազգիների գօրքը: Անհաւատների զինուորները թուղթը տեսնելով, նրան սուրհանդակ համարեցին եւ բան չասացին: Կէսօր էր, սարսափելի շոգ: Անհաւատների զինուորները քնել էին իրենց վրանների մէջ: Ֆրանկը, մօտենալով բաբանին, կանգնեց եւ չէր հեռանում այնտեղից, թշնամիները կարծեցին, որ կանգնած հիանում է բաբանի մեծութեան վրայ, երբ նա հանելով շիշը, ջարդեց այն բաբանի վրայ: Արծուի պէս պտտուելով բաբանի շուրջը, նա ջարդեց եւ միւս շիշը, ապա նորից շուտ եկաւ եւ բաբանի վրայ ջարդեց նաեւ երրորդ շիշը: Բաբանը սարսափելի բռնկուեց, իսկ ֆրանկն էլ դիմեց փախուստի: Նրա արածին ականատես եղած այլազգիների ողջ ճամբարը յարձակուեց նրա ետեւից, բայց ֆրանկին յաջողուեց անվնաս քաղաք հասնել: Բաբանը հիմնովին հրոյ ճարակ դարձաւ»⁷⁸ Լաստիվերցիէն մեզի հասած է, որ քաղաքը պաշտպանողներուն օժանդակած է թշնամի բանակէն անյայտ կարելուր անձնաւորութիւն մը, «Սուլթանի ամենամտերիմներից էր. սա Սուլթանի մտադրութիւնները կա՛մ բանաւոր, կա՛մ գրաւոր յայտնում էր քաղաքին: Շատ անգամ թղթի վրայ գրելով եւ այն նետի սլաքին կապելով՝ պատերազմի կարգով մօտենում էր պարսպին ու նետը քաղաք ձգում եւ դրանով կոռուի բոլոր հանգամանքները յայտնում էր նրանց՝ թէ

72. Bar Hebraeus, Chronography, P.206, 207.

73. Արիստակէս Լաստիվերցի-Միջնադարեան հայ մատենագրութեան ակնաւոր դէմքերէն (11-րդ դար). մեծ արժէք կը ներկայացնէ իր գրած Պատմութիւնը: Տես գծացուցակ թիւ 3:

74. Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Հայաստան հրատարակչութիւն, Երեւան 1971, էջ 59:

75. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս ը ֆի Ախբար ալ-Բաշար (Համառօտ Պատմութիւն Մարդկային Ցեղի), Ալ-Մասրիա, Բ. հատոր, էջ 172, այսուհետեւ Ալ-Մուխթաս ը. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 80, 81:

76. Ադիբ ալ-Սայյիդ, էջ 201:

77. Պաշարման մարտական գործիք, որ կը գործածուէր քաղաքներու եւ բերդերու պարիսպներուն ու ամրութիւններուն հարուածներ հասցնելու համար, անոնց վրայ հսկայ քարեր նետելով:

78. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 79, 80. Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, էջ 62:

վաղը այսպիսի կամ այնպիսի ձեռով է լինելու կոհուր, կամ թե այս նշումը տեղում գիշերը ցանկանում են պարսպի տակը փորել ու ներս մտնել. բայց դուք ամուր կացեք եւ այդ տեղերի վրայ հսկեցէք»⁷⁹։ Ի վերջոյ սելջուկները պարտուած հեռացան քաղաքէն. Մանազկերտի պարտութեան վրէժը Տուղրիլ Բէկ լուծեց հայկական այլ քաղաքներէն, աւերեց եւ կողոպտեց Արծկէ եւ Բերկրի քաղաքները Վանայ լիճի հիւսիսային ափերու տարածքներու մէջ։

Հայաստանի մէջ Սելջուկներու գործած աղէտներու հիմնական պատճառը Բիւզանդիոնի վարած նեղմիտ սխալ քաղաքականութիւնն էր, որուն հետեւանքով տարածքաշրջանը ձգուեցաւ անպաշտպան, մանաւանդ, երբ ան զինուորական հայրենասէր հայ տարրը փոխարինեց օտար վարձկան զօրքերով։

Կարելի է ըսել, որ ընդհանրապէս Տուղրիլ Բէկի վերջին արշաւանքները Հայաստանի վրայ յաջողութեամբ չպսակուեցան, ինչպէս կը վկայեն Արիստակէս Լաստիվերցիի եւ Մատթէոս Ուռհայեցիի յիշատակութիւնները։ Վստահաբար Տուղրիլ Բէկ մտածեց, ինչու իր բանակը տկարացնել Հայաստանի մէջ, եւ մոռանալ իր մեծ երազանքի իրականացումը, որն էր Խալիֆայի մայրաքաղաքի նուաճումը։ Տուղրիլ Բէկի յառաջացումը Մանազկերտէն դէպի Բաղդադ կարելի է տեսնել քարտէզ թիւ 1ի մէջ։ Ռազմական այս արշաւանքներէն ետք, Տուղրիլ Բէկ ընդարձակուեցաւ Իրաքի ուղղութեամբ, այդ ժամանակուայ իսլամական աշխարհի սիրտը ներկայացնող Բաղդադի մէջ հաստատուած Աբբասեան խալիֆայութիւնը առնելու իր գերիշխանութեան տակ։

Բաղդադի մէջ քաղաքական ներքին պայքարը հասած էր իր գագաթնակէտին երբ 1054թ. Աբու ալ-Հարըթ Արսլան ալ-Բասասիւրի, որ շիա դարձած թուրք զօրավար մըն էր եւ կ'իշխէր Բաղդադի եւ շրջակայքի վրայ, պայքարի մէջ մտաւ Աբբասեան ալ-Կալիֆայի եւ բուայիիներու ալ-Մալըք ալ-Բահիմ թագաւորի հետ։ Ալ-Բասասիւրիին օգնութիւն խնդրեց Եգիպտոսի Ֆաթիմեան շիա խալիֆայութենէն⁸⁰։ Աբբասեան խալիֆայութիւնը կը ներկայացնէր մահմեդական աշխարհի Սուննի դաւանանքի կրօնական ղեկավարութիւնը, հետեւաբար թշնամական վիճակի մէջ էր Ֆաթիմեան շիայական խալիֆայութեան հետ։

Ֆաթիմեան խալիֆայութիւնը հիմնուեցաւ 909ին շիա ուղղութեան Իսմայիլական ճիւղի ներկայացուցիչներու կողմէ, հիւսիսային Աֆրիկայի ներկայ Թունիսի Մահդիա քաղաքին մէջ. ապա, երբ կառուցուեցաւ Կահիրէ

79. Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, էջ 61։

80. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 5. տես նաեւ Մուհամմադ Սուեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա (Պատմութիւն Աբբասեան Պետութեան), Դար ալ-Նըֆաւս, Բէյրութ, 2005, 5-րդ Տպագրութիւն, էջ 239։

քաղաքը Եգիպտոսի մէջ 969ին, ան դարձաւ Ֆաթիմեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքը մինչեւ խալիֆայութեան անկումը 1171ին։ Ֆաթիմեան խալիֆաները ինքզինքնին սերած կը սեպէին «Ռաշիդուն» վերջին խալիֆա՝ Ալի իբն Աբի Տալիբէն (Մուհամմադ մարգարէի հօրեղբոր որդին) եւ անոր կնոջ՝ Մուհամմադ մարգարէի դուստր՝ Ֆաթիմա ալ-Զահրաւէն. մէկ խօսքով Ֆաթիմեան խալիֆաները ինքզինքնին կը նկատէին Մուհամմադ մարգարէի օրինաւոր ժառանգները, ու կը հետեւէին առաջին շիա իմամին՝ Ալիին (Մուհամմադ մարգարէի հօրեղբոր որդին)։ Շիա Ֆաթիմեանները եւ սուննի Աբբասեանները իրար հանդէպ թշնամանքով լեցուած էին. անոնք չէին ճանչնար միմեանց օրինականութիւնը։ Սելջուկները որպէս սուննիներ, յանձն առին Աբբասեան խալիֆայութիւնը փրկել բուայիիներու շիայեական գերիշխանութենէն. եւ Բաղդադէն հեռացնելու Եգիպտոսի Ֆաթիմեան ազդեցութիւնը։

Այսպէս, 1055թ. Տուղրիլ Բէկ իր ուժերը բաւարար գտնելով՝ արշաւեց Բաղդադի վրայ, ի պատասխան Աբբասեան խալիֆայի օգնութեան խնդրանքին, որ մտահոգուելով բուայիիներու գերիշխանութեան հզօրացումէն՝ դիմած էր Տուղրիլ Բէկի օգնութեան⁸¹։ Տուղրիլ Բէկ յաղթական, եւ որպէս խալիֆայի բարեկամ եւ Խալիֆայութեան փրկիչ մտաւ Բաղդադ. ալ-Կալիֆա խալիֆան ստիպուած ճանչցաւ սելջուկներու իշխանութիւնը։ Տուղրիլ Բէկ հանդիպեցաւ ալ-Կալիֆին, համբուրեց գետինը եւ ապա խալիֆային ձեռքը⁸²։ Պէտք է յիշել, որ սելջուկները սուննիներ ըլլալով աւելի կը յարգէին Աբբասեան խալիֆաներուն բաղդատմամբ բուայիիներուն, որոնք շիա էին. սակայն միւս կողմէն սելջուկները ցոյց տուին, որ իրենք ալ իշխանութեան ծարաւն ունէին, ու այդ հարցով շատ չտարբերեցան շիա բուայիիներէն, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յաջորդ էջերուն մէջ։ Տուղրիլ Բէկի եւ ալ-Կալիֆի մասին Վարդան Արեւելցի⁸³ յիշած է, «Տուղրիլ-բէկ գրաւեց սուլթանութեան իշխանութիւնը եւ տասնհինգ տարի շարունակ ընդարձակելով իր երկրի սահմանները բաժանեց ամբողջ Խորասանի երկիրը։ Երբ նա գալիս է Ռէ, գտնում է ոսկով լի երկու շտեմարան, տիրում է դրանց, ուղարկում խալիֆին եւ խնդրում նրա օրհնութիւնը։ Խալիֆը մեծարում է նրան պատուական մարդկանցով, նրան տալիս է ալամ (դրօշ), ընծաներ, նրա անունը կանչում է

81. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 322, 323. տես նաեւ Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, Ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա (Պատմութիւն Աբբասեան Պետութեան), ալ-Մաքթաբա ալ-Աս րիա, Բէյրութ, 2002, էջ 350։

82. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթասսա'ր, Բ. հատոր, էջ 176։

83. Վարդան Արեւելցի - Նշանաւոր պատմագիր, աշխարհագրագէտ, իմաստասէր, մանկավարժ, թարգմանիչ եւ եկեղեցական գործիչ. ծնած է Գանձակ 1198թ. եւ մահացած Խոր Վիրապ 1271թ.։ Հնդկական է Տիեզերական Պատմութիւն նշանաւոր երկին։

մամբարից, նրա մականունը դնում է Ռուբենադովլա, եւ այդ օրումնից նա կոչւում է աշխարհակալ»⁸⁴

Անհրաժեշտ է յիշել, թէ սելջուկներու մուտքը Բաղդադ լրիւ խաղաղութեամբ չեղաւ. Բաղդադի ժողովուրդը դժգոհեցաւ Տուղրիլ Բէկի զօրքի մաս մը արարքներէն. ինչպէս եւ Սուլթանի հրամանէն գրաւելու Բաղդադի թուրքերու ունեցուածքը. սելջուկ զինուորները Բաղդադի բազմաթիւ արուարձաններու մէջ սկսան կողոպտել շուկաներն ու տուները...: Այդ բոլորը ստիպեցին խալիֆային պատուիրակ ղրկելու Սուլթանի մօտ՝ բողոքելու եւ սպառնալու Բաղդադէն հեռանալ, եթէ վերջ չտրուի այդ արարքներուն⁸⁵:

Յարաբերութիւնները ալ-Կալմի եւ Տուղրիլ Բէկի միջեւ բարեկամական չէին. լուռ պայքարը կը շարունակուէր անոնց միջեւ: Սուր անհամաձայնութիւնը սկսաւ երբ Տուղրիլ Բէկ ուզեց իր ձեռքին մէջ ունենալ իշխանութեան բոլոր լծակները: Խալիֆայութեան մայրաքաղաքը գրաւելէ ետք, սելջուկները ստեղծեցին երկու պաշտօններ. առաջին պաշտօնեան կոչուեցաւ "ալ-Ամիդ", որ կը նշանակուէր սելջուկ սուլթանին կողմէ, եւ կը կառավարէր ամբողջ Իրաքը, ունէր վարչական իշխանութիւններ միայն, եւ նստավայրն էր Բաղդադը, իր պարտականութիւններէն էր հաւաքել տուրքերը եւ լրտեսել ու հսկել Խալիֆայի եւ անոր հետեւորդներու աշխուժութեանց վրայ. երկրորդ պաշտօնեան կոչուեցաւ "ալ-Շիհնա", ան եւս կը նշանակուէր սելջուկ սուլթանին կողմէ, ունէր ռազմական եւ վարչական իշխանութիւններ, պատասխանատու էր Բաղդադ քաղաքի կառավարման եւ ապահովութեան ու անդորոթեան պահպանման, ինչպէս եւ հալածել անօրէնները եւ լրտեսել ու հսկել Խալիֆայի եւ Բաղդադի այլ կարեւոր անձերու աշխուժութեանց վրայ:

Տուղրիլ Բէկ Բաղդադի մէջ ձգեց յատուկ զօրագունդ մը, եւ հեռացաւ դէպի Սելջուկեան սուլթանութեան ալ-Ռէյ մայրաքաղաքը: Այսպիսով, խալիֆան զրկուեցաւ իշխանութենէն, եւ սելջուկ սուլթանի նշանակած փոխանորդները (ալ-Ամիդը եւ ալ-Շիհնան) դարձան Աբբասեան խալիֆայութեան տէրն ու տիրակալն:

Սելջուկները 1056ին սկսան գործադրել ալ-Մութաուաքքիլի (847-861) որդեգրած խիստ որոշումները Խալիֆայութեան "Ահլ ալ-Դիմմի" վրայ, անոնց ստիպեցին յատուկ նշաններ գետեղել իրենց զգեստներուն վրայ, որ տարբերուին մահմեդականներէն⁸⁶. յիշեցնենք, որ բաւական մանրամասն անդրադարձանք Ա. գլխու 1-ին բաժինին մէջ ալ-Մութաուաքքիլ խալիֆայի գործադրած հալածանքներուն մասին:

84. Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական Պատմութիւն, ԵՊՀ, Երեւան 2001, էջ 138:

85. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 323, 324. Bar Hebraeus, Chronography, P. 208.

86. Ալ-Եսկուփի, Գ. հատոր, էջ 211. տես նաեւ Ուլեմ ալ-Խազըն, էջ 168:

Ալ-Ռաշիդուն խալիֆաներէն, երկրորդ խալիֆան Օմար իբն ալ-Խատտաբ 7-րդ դարուն, երբ գրաւեց Սուրիան եւ Պաղեստինը քրիստոնէաներուն եւ հրեաներուն խոստումներ տուաւ, անոնց արտօնելու կրօնքի ազատութիւնը, եւ անոնց պաշտպանելու համար, ան յատուկ պայմաններ յայտարարեց. հիմնականօրէն անոնք իրաւունք չունէին իրենց զգեստներով եւ փոխադրութեան համար գործածած աւանակներով նմանիլ մահմեդականներուն: Ալ-Կալմի յաջորդները ալ-Մուկթադին եւ ալ-Մուսթաֆա շատ հաւանաբար սելջուկներու պարտադրութեամբ գործադրեցին այդ պայմանները Ահլ ալ-Դիմմիի հանդէպ մինչեւ 1104թ.⁸⁷:

Այսպէս, ալ-Կալմի օրով Ահլ ալ-Դիմմիի (Քրիստոնեաներն ու Հրեաները) հանդէպ կիրառուեցան Օմարական Պայմաններ (արաբերէն-ալ-Շըրուտ ալ-Օմարիա)⁸⁸: Իբն ալ-Ջաուզի յիշած է, թէ այդ տեղի ունեցաւ սուլթանին հրամանով⁸⁹: Կասկած չկայ, որ այս խիստ պայմաններու գործադրութեան որոշումը քրիստոնեաներու եւ հրեաներու նկատմամբ սելջուկ սուլթանի հրամանն էր, եւ ոչ թէ հայկական ծագումով առաջին խալիֆա ալ-Կալմի, որովհետեւ այդ տեղի ունեցաւ 1056թ. այսինքն սելջուկներու գրաւման յաջորդ տարին. մինչդեռ եթէ այդ խալիֆային գաղափարն էր, ապա ան կրնար այդ որոշումը առնել երկու տասնեակ տարիներ առաջ, որովհետեւ ալ-Կալմ 1031թ. էն իշխանութեան վրայ էր:

Այսպէս, թուրքերը եւ այս հանգրուանին սելջուկները ներկայացան Խալիֆայութեան տիրապետող ուժը: Մեծ կայսրութիւններու մէջ, այդ նորութիւն մը չէր, նոյնը կատարեցին հայերը 9-րդ դարին Բիզանդիոնի մէջ. «Հայկական այս ազդեցութիւնը աւելի շեշտուեցաւ Թ. Դարուն: Ինչպէս վեր առած է զայն Օսվալտ Սփենկլեր, հայերը այնուհետեւ Բիզանդիոնի մէջ կը խաղան դեր մը՝ որ համանման է թուրքերու խաղցած դերին, Պաղատտի մէջ, այն թուականներուն, այսինքն պետութեան տիրապետող զինուորական օտար տարրի մը դերը»⁹⁰:

4. ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԹՈՒՐԹ-ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐՄԻԿ-ԲՈՒԱՅՀԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ

Սելջուկներու Բաղդադ մուտքէն յետոյ, պայքարը շիաներու եւ սուննիներու միջեւ շարունակուեցաւ: Երկրէն ներս շիաները կը փորձէին վերջ

87. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըր, Ալ-Հադարա Ալ-Բալամիա Ֆի Բաղդադ (Բալամական Քաղաքակրթութիւնը Բաղդադի Մէջ), Դար ալ-Նըֆաւս, Ա. Տպագրութիւն, Բէյրութ 1984, էջ 51:

88. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազը, Բ. հատոր էջ 851, 852:

89. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը էջ 892:

90. Հրանդ Պատարմաճեան, Ա. հատոր, էջ 233:

տալ Աբբասեան խալիֆայութեան եւ ճանչնալ Ֆաթիմեաններու շիայեական խալիֆայութիւնը Եգիպտոսի մէջ:

Այս պայքարի զարգացումները շարունակելէ առաջ, յիշենք այստեղ **ալ-Կարմի** վեհ կեցուածքներէն մէկը:

Երբ 1055թ. Տուրքիլ Բէկ մտաւ Բաղդադ. բուայիի ալ-Բահիմ թագաւորը յայտարարեց իր հպատակութիւնը սելջուկներուն, եւ Տուրքիլ Բէկ խոստացաւ խալիֆային, որեւէ քայլ չառնել բուայիի ալ-Բահիմի դէմ. բայց ան դրժեց իր խոստումը, ձերբակալեց բուայիի ալ-Բահիմին եւ դրկեց ալ-Ռէյ քաղաքը⁹¹. ուր մահացաւ բանտին մէջ 1058թ.: Ալ-Կարմ խալիֆան զայրացաւ Տուրքիլ Բէկի այս քայլէն: Յստակ էր, որ խալիֆան ընդհանրապէս խաղաղասէր բնաւորութեան տէր էր. թերեւս այդ խաղաղասիրութիւնը ժառանգած էր իր հայուհի մօրմէն. ան կը փորձէր չգրգռել շիա-սուննի պայքարը, եւ խաղաղեցնել լարուած կիրքերը, մանաւանդ, որ շիաները զգալի թիւ կը կազմէին Իրաքի մէջ:

Իբն ալ-Բերիէն մէջբերեց հետեւեալը Տուրքիլ Բէկի այցելութիւնը **ալ-Կարմ** խալիֆային եւ վերջինիս ընդունելութիւնը, «Անոնք (ժառանգորդ) բարձրացուցին ուրիշ վարագոյր մը. ան անցաւ ներս ու տեսաւ խալիֆան բազմած է գահին վրայ, որ գետնէն եօթ կանգուն բարձր էր: Խալիֆային զլխուն վրայ կար սեւ շղարշ եւ հագած էր սեւ վերարկու: Այդպէս էր հանդերձը Աբբասի զաւակներուն, որ կը հագնէին Բաղդադի մէջ. մինչդեռ խալիֆայութիւնը Եգիպտոս փոխադրուելէ ետք, կը հագնէին սպիտակ հանդերձ: Եւ իր ձեռքին ունէր արքայական ոսկէ զաւազան, եւ իր երկու կողմերուն կանգնած էին երկու ներքիններ: Ու երբ սուլթանը (Տուրքիլ Բէկ) տեսաւ անոր, խոնարհեցաւ մինչեւ գետին, եւ մեծարեց բազմաթիւ անգամներ: Խալիֆան հրամայեց, եւ ժառանգորդ բարձրացուցին անոր ուրիշ գահի մը վրայ, որ մօտ մէկ մարդու հասակի չափ՝ աւելի ձած էր խալիֆայի գահէն...»⁹²:

1058թ. Տուրքիլ Բէկ ստիպուեցաւ Բաղդադէն հեռանալ դէպի Իրան իր եղբոր Իբրահիմ Ինալի ապստամբութիւնը ճնշելու: Այս ոսկի առիթէն օգտուեցաւ շիայացած թուրք զօրավար ալ-Բասասիրին, որ տարիներ առաջ պայքարեցաւ **ալ-Կարմ** խալիֆայի դէմ, ինչպէս անդրադարձանք անցեալ բաժինին մէջ: Ալ-Բասասիրին իր բանակով մտաւ Բաղդադ եւ հպատակութիւն յայտարարեց Եգիպտոսի շիա Ֆաթիմեան խալիֆայութեան: Աբբասեան խալիֆայութեան պալատը թալանուեցաւ⁹³. Ան հրամայեց, որ Իրաքի բոլոր մզկիթներու մէջ ուրբաթօրեայ քարոզներուն՝ յիշատակուին Եգիպտոսի ալ-Մուսթանսը Բիլլահ ֆաթիմեան խալիֆային անունը. որ կը նշանակէր Բաղդադի Աբբասեան սուննի խալիֆայութիւնը կը հպատակէր Եգիպտոսի

շիա Ֆաթիմեան խալիֆայութեան: Այդ մեծ նախատինք էր, բոլոր սուննի մահմեդականներուն, որոնցմէ էին սելջուկները:

Բաղդադի մէջ ի հետեւանք քաղաքական զարգացումներուն եւ ալ-Բասասիրիի գործած թշնամական քայլերուն ուղղուած Աբբասեան խալիֆայութեան **ալ-Կարմ** խալիֆայի հայուհի մայրը մատնուեցաւ դժուար վիճակի: Ալ-Բասասիրին տան մը մէջ բանտարկեց **ալ-Կարմ** խալիֆայի հայուհի մօր **Կատր ալ-Նադային**, որ արդէն իննսուն տարեկան էր⁹⁴. Իբն ալ-Ջաուզին աւելի դրական վերաբերմունքի մասին յիշած է, ու նշած անոր մօր հայուհի ըլլալուն մասին, «*Խալիֆայի մայրը իր թաքնուած վայրէն կը գրէ ալ-Բասասիրիին, թէ ան աղքատ է եւ օրուայ հացի կարօտ: Ալ-Բասասիրին անոր բերաւ խալիֆայական պալատը. նա հայուհի աղախին էր, որ արդէն իննսուն տարեկան եղած էր եւ կորացած. նրան տուն մը յատկացուց երկու ծառաներով, եւ յատկացուց օրական տասներկու րատլ հաց եւ չորս րատլ միս*»⁹⁵:

Ալ-Կարմ խալիֆայի հայուհի մայրը **Կատր ալ-Նադա**, եւ իր հանգուցեալ տղուն **Դախիրա ալ-Դինի** կինը՝ հայուհի **Արջուանը** եւ իր փոքրիկ հագիւ չորս տարեկան որդին **ալ-Մուկթադին** (ապագայի խալիֆան) փրկուելու համար Բասասիրիի ապստամբութենէն՝ պահուրտեցան ժողովուրդին մէջ. աղքատներու մէջ թաքնուած կը գիշերէին մզկիթներու մէջ, տառապելով ցուրտէն եւ սնունդի պակասէն. մինչեւ որ **Արջուանը** եւ իր որդին Աբբասեան ընտանիքի աւագ դէմքերէն Իբն ալ-Մըհալաբանիի օգնութեամբ հեռացան Բաղդադէն դէպի հիւսիսային Սինջար քաղաքը, ապա անցան Հարան⁹⁶:

Ալ-Բասասիրին որոշած էր **ալ-Կարմ**ին, որպէս գերի դրկել Եգիպտոս. ան ստիպեց խալիֆային, ստորագրել թուղթ մը, թէ Աբբասեանները կը հրաժարին խալիֆայութեան պաշտօնէն յօգուտ Ֆաթիմեաններուն⁹⁷: Ալ-Բասասիրին **ալ-Կարմ**ի խալիֆայական զգեստը, զլխու փաթեթը եւ այլ նուէրներ դրկեց Եգիպտոս. ուր Ֆաթիմեան ալ-Մուսթանսը խալիֆան եւ մեծամեծները մեծ ցնծութեամբ ընդունեցին այդ իրերը. հոն պատրաստուեցաւ յատուկ պալատ մը, ուր պիտի բանտարկուէր Աբբասեան **ալ-Կարմ** խա-

91. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Բամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 324:

92. Bar Hebraeus, Chronography, P. 212.

93. Իբն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 8:

94. Իբն Թ'ադրի Բիրդի, նոյնը, էջ 12 եւ էջ 69. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Բամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 344:

95. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազ, Բ. հատոր էջ 909. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթասը, Բ. հատոր, էջ 187. տես նաեւ Bar Hebraeus, Chronography, P. 214.

96. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, Բ. հատոր էջ 917. տես նաեւ Մուս'տաֆա Ջուադ, Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Աբբասի (Աբբասեան Արքունիքի Իշխանութիւնները), Ալ-Դար ալ-Արաբիա լիլ-Մուսաուաթ, Բէյրութ 2009, էջ 136:

97. **Ալ-Կարմ**ի ստորագրած այս նամակը մնաց Ֆաթիմեաններու պալատին մէջ, որպէս կարելու գիշում-վաւերագիր, մէկ դարէ աւելի:

լիֆան⁹⁸։ Բայց հայկական ծագումով առաջին խալիֆան յաջողեցավ իր վա-
րած քաղաքականությամբ այս իրարանցումին մեջէն անցնիլ. որպէս գերի
Եգիպտոս ղրկուելէ փրկուեցաւ եւ հեռացաւ վտանգուած մայրաքաղաքէն։

Այս նոր զարգացումներուն հետեւանքով **ալ-Կարմ** Բաղդադէն հեռա-
ցաւ դէպի հիւսիս-արեւմուտք՝ Եփրատի վրայ գտնուող Հատիթա քաղաքը⁹⁹։
Ալ-Կարմ խալիֆան անգամ մը եւս օգնութիւն խնդրեց իր խնամի՝ սելջուկ
Տուղրիլ Բէկէն¹⁰⁰։ յիշեցնենք 1055թ. երեք տարի առաջ ան խնդրեց Տուղրիլ
Բէկէն արշաւել Բաղդադի վրայ փրկելու Խալիֆայութիւնը պարսիկներէն։
Ալ-Կարմ եւ Տուղրիլ Բէկ խնամիներ դարձած էին քաղաքական ամուսնու-
թեամբ մը, երբ **ալ-Կարմ** խալիֆան ամուսնացաւ Արսլան Խաթունի հետ,
որոն անունն էր Խադիջա, ան Տուղրիլ Բէկի եղբոր՝ Դաուդի աղջիկն էր¹⁰¹։
Խալիֆայի մայրը՝ հայուհի **Կատր** **ալ-Նադան**, որուն մասին անդրադարձանք
Ա. գլխուն մէջ, անձամբ գնաց եւ իր հարսնացուին տուն բերաւ Դար **ալ-**
խիլաֆան, այսինքն խալիֆաներու տունը¹⁰²։

Եգիպտոսի Ֆաթիմեանները ռազմականօրէն չօգնեցին **ալ-Բասասի-**
րիին, որովհետեւ վստահութիւն չունէին ապստամբ **ալ-Բասասիրիի** անձ-
նաւորութեան եւ ուժերուն վրայ, եւ բաւարար զինուժը չունէին Տուղրիլ Բէկի
դէմ պատերազմելու։ Այսպէս, 1059թ. Տուղրիլ Բէկ իր ապստամբ եղբոր
շարժումը ճնշելէ ետք՝ արշաւեց Բաղդադի վրայ։ **Ալ-Բասասիրին** փախաւ
դէպի Սուրիա. Տուղրիլ Բէկ մտաւ Բաղդադ եւ զօրք ղրկեց **ալ-Բասասիրիին**
հալածելու։ Ընդհարման՝ **ալ-Բասասիրին** սպաննուեցաւ, գլուխը մարմինէն
անջատուեցաւ եւ ղրկուեցաւ Բաղդադ, ուր ներկայացուեցաւ Տուղրիլ Բէկին
եւ խալիֆային¹⁰³։

Այս պատմահանգրուանին Աբբասեան խալիֆան չունէր բաւարար
ուժ դէպքերուն վրայ ազդելու. որպէս իսլամներու կրօնական բարձրագոյն
դէկավար, ան կը ճանչնար յաղթողի իշխանութիւնը, անոր իշխանութեան
յաւելեալ օրինաւորութիւն տալու։ Պայքարը տեղի կ'ունենար Աբբասեան
խալիֆայութեան հովանաւորող դիրքը գրաւելու՝ հիմնականօրէն թուրքերու

եւ պարսիկներու միջեւ, որոնք կը հետեւէին տարբեր իսլամական դաւա-
նանքներու կամ ուղղութիւններու։ Չկար երրորդ ուժ մը՝ արաբական ուժը,
որ պաշտպանէր Աբբասեան խալիֆայութիւնը. վերջինս մեծ մասամբ
կորսնցուցած էր իր արաբական բնոյթը ու դարձած համաիսլամական
հոգեւոր աթոռ մը։ Ճիշդ է խալիֆան ունէր իր պալատական փոքրիկ զօրա-
գունդը, բայց ան ի զօրու չէր որեւէ դեր ունենալու տեղի ունեցող ռազմա-
քաղաքական դէպքերու մէջ։ Պետք է նշել այստեղ, որ ուրիշ ոչ-իսլամական
ուժ չկար Աբբասեան խալիֆային օգնելու, ինչպէս հայկական ուժը, որ կա-
րէտր դեր խաղցաւ Եգիպտոսի Ֆաթիմեական խալիֆայութեան պատմու-
թեան մէջ, երբ խալիֆայութիւնը վտանգուած էր, ինչպէս որ պիտի անդրա-
դառնանք յաջորդ էջերուն մէջ։

Երբ 1061թ. մահացաւ Տուղրիլ Բէկի կինը Ալթուն խաթուն, իր մահէն
առաջ խնդրեց իր ամուսինէն, որ ամուսնանայ **ալ-Կարմի** դուստրին հետ. եւ
ի զարմանք բոլորին ան իր նիւթական բոլոր հարստութիւնը կտակեց
Տուղրիլ Բէկի ապագայ կնոջը¹⁰⁴։

Ապստամբ **ալ-Բասասիրիի** շարժման ժամանակ **ալ-Կարմ**
ստիպուած եղաւ հեռանալու Բաղդադէն իր կեանքը փրկելու համար, նոյն-
պէս իր կինը՝ Արսլան Խաթուն հեռացաւ մայրաքաղաքէն եւ ապաստանեցաւ
իր հօրեղբոր՝ Տուղրիլ Բէկի մօտ։ Երբ ամէն ինչ հանդարտեցաւ **ալ-Կարմ**
խնդրեց Տուղրիլ Բէկէն, որ Բաղդադ ղրկէ իր կինը՝ Արսլան Խաթուն։ Այսպէս,
Տուղրիլ Բէկ առիթէն օգտուելով Արսլան Խաթունը ղրկեց Բաղդադ, անոր
հետ ղրկեց նաեւ արժեքաւոր նուէրներ իր ապագայ կնոջը՝ **ալ-Կարմի**
դուստրին¹⁰⁵։ Այդ բոլորը յաւելեալ սրեց յարաբերութիւնները խալիֆայի եւ
Տուղրիլ Բէկի միջեւ։ Խալիֆան հասկցած էր, որ Տուղրիլ Բէկ կ'ուզէր այդ
քաղաքական ամուսնութենէն յառաջացած զաւակի միջոցով՝ տիրանալ
խալիֆայութեան գահին։ **Ալ-Կարմ** մերժեց սելջուկ սուլթանի պահանջը։

Յարաբերութիւնները աւելի սրուեցան, Տուղրիլ Բէկ հրամայեց Արս-
լան Խաթունին հեռանալ խալիֆայէն¹⁰⁶։ Բայց ի վերջոյ քաղաքական ճնշման
տակ՝ խալիֆան ստիպուած համաձայնեցաւ, եւ ամուսնութիւնը տեղի
ունեցաւ 1063թ.¹⁰⁷։ Սակայն այս ամուսնութիւնը հազիւ թէ եօթ ամիս տեւեց,
Տուղրիլ Բէկ, որ այդ ժամանակ եօթանասուն տարեկան էր, հիւանդացաւ եւ
մահացաւ, առանց ժառանգորդ մը ունենալու։¹⁰⁸

98. Մուհամմադ Մուհէլլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Մալաջիկա ֆի Խուրասան, Իրան ուա ալ-Իրակ
(1038-1194), էջ 80։

99. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, էջ 9. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 343.
Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազ, Բ. հատոր էջ 905. Իբն ալ-Կալանսի, Թարիխ Իբն ալ-Կալանսի,
էջ 71, այսուհետեւ Թարիխ. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի ֆի ալ-Ադաբ ալ-Մուլտանիա ուա
ալ Դուալ ալ-Իսլամիա, Դար Մ'ադր, Բէյրութ 1966, էջ 211. այսուհետեւ Ալ-Ֆախրի։

100. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, էջ 58. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի էջ 211. Իբն ալ-
Ջաուզի, Ալ-Մունթազ, Բ. հատոր էջ 887։

101. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, էջ 327. տես նաեւ Մուհամմադ Բէգ ալ-Խուդարի, էջ 353։

102. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը, էջ 327. տես նաեւ Մուս'տաֆա Ջուադ, էջ 107։

103. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 347. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթասս'ը, Բ.
հատոր, էջ 188. Իբն ալ-Կալանսի, Թարիխ, էջ 72։

104. Մուս'տաֆա Ջուադ, էջ 109։

105. Մուս'տաֆա Ջուադ, էջ 110։

106. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 360, 361։

107. Bar Hebraeus, Chronography, P.215. տես նաեւ Մ'ադր ալ-Դին բըն Ալի ալ-Հուսէյնի, Ախբար
ալ-Դաուլա ալ-Մալուկիա (Սելջուկեան Պետութեան Լուրերը), էջ 21. Մուհամմադ Մուհէլլ
Տակուշ, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա, էջ 243։

108. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթասս'ը, Բ. հատոր, էջ 192։

Իր կեանքի ընթացքին Տուղրիլ Բէկ որդեգրեց պատմական կարեւոր առաքելութիւն մը, ան Աբբասեան խալիֆայութիւնը իր գերիշխանութեան տակ առնելէ ետք՝ ներկայացաւ որպէս պաշտպանը մահմեդական սուննի դաւանանքին: Սելջուկները, որոնք դարձած էին մոլեռանդ սուննի մահմեդականներ, իրենց թիրախ որդեգրեցին մահմեդականութեան տարածումը Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ այդպէս ամրացնել իրենց հեղինակութիւնը: Տուղրիլ Բէկ որոշեց վերջնականապէս գրաւել ռազմաքաղաքական կարեւոր դիրք ունեցող Հայաստանը, դրդապատճառներէն մէկն էր՝ շարունակել մահմեդականութեան պատմական պայքարը Բիզանդիոնի քրիստոնէական կայսրութեան դէմ: Այդ պայքարը անցեալ դարերուն ղեկավարեցին Օմայեան եւ Աբբասեան խալիֆայութիւնները, բայց չկրցան պայքարը պսակել մեծ յաղթանակով եւ Կ. Պոլսոյ գրաւումով, ինչ որ ներկայիս փորձեցին իրականացնել սելջուկները:

Սելջուկները աշխատեցան Բիզանդիոնի դէմ իրենց ռազմական գործողութիւններուն տալ կրօնական բնոյթ, սիրաշահելու համար սուննի մահմեդականներու սերն ու համակրանքը, որոնց գլխուն էր Բաղդադի խալիֆան. ինչպէս նաեւ զօրացնելու իրենց դիրքը որպէս գերիշխող ուժը Աբբասեան խալիֆայութեան մէջ: Ի հարկէ կրօնի անուան տակ կազմակերպուած սելջուկեան այս արշաւանքներու ետին քաղաքական պատճառներէն զատ կային նաեւ տնտեսական կարեւոր շարժառիթներ. Միջին Ասիայէն շարունակաբար մեծ թիով թուրքեր կը հասնէին Իրան եւ Իրաք, որոնք պէտք ունէին նոր եւ հարուստ արօտավայրերու. այդ մարդկային հոսանքները կերակրելու համար՝ հարկաւոր էր նոր տարածքներ գրաւել եւ իւրացնել: Այսպէս, մահմեդականութեան յառաջխաղացումը սելջուկներու ձեռքով ունէր հիմնական երեք դրդապատճառներ՝ կրօնական, քաղաքական եւ տնտեսական:

Ֆաթիմեաններու դէմ պայքարի առնչութեամբ Տուղրիլ Բէկ կը պահանջէր Բիզանդիոնի կայսրէն խզել իր կապերը Եգիպտոսի հետ եւ չեղեալ յայտարարել իր կնքած քաղաքական եւ տնտեսական դաշնագրերը, ու ճանչնալ Բաղդադի խալիֆային որպէս մահմեդականներու միակ առաջնորդը. «Աբու-լ-Ֆարաջը այդ առթիւ հաղորդում է, որ 1055թ. Մոնոմախը գունաւոր մագաղաթի վրայ յունարէն, տողերի արանքում արաբերէն թարգմանութեամբ հանդերձ ոսկէ կնիքով մի նամակ է ուղարկում Աբու Ջաֆար ալ-Կայիմ խալիֆային. վերջինիս անուանելով մահմեդականների առաջնորդ եւ Բիզանդիայի յարգելի ու սիրելի բարեկամ: Այնուհետեւ հաղորդում է, որ Բիզանդական կայսրութիւնը խզել է իր յարաբերութիւնները եգիպտական

Ֆաթիմեան խալիֆայութեան հետ եւ որ այդ հնարաւոր է դարձել Տուղրիլ բեգի հետ կնքուած համաձայնագրի հետեւանքով»¹⁰⁹

Ֆիլիպ Հիթթի շատ հետաքրքիր կերպով կը բացատրէ Սելջուկներու դերը Իսլամութեան պատմութեան մէջ, յիշելով, որ Մոնղոլները եւ Օսմանցիները նոյն ճամբուն վրայ քալեցին. «Կեդրոնական Ասիայէն նոր ցեղ մը այժմ իր արիւնք կը թափէր յանուն Իսլամութեան աշխարհի գերիշխանութեան պայքարին: Այս բարբարոս անհաւատներուն պատմութիւնը (սելջուկներու պատմութիւնը), որոնք դրին իրենց ոտքերը մարգարէի հետեւորդներու պարանոցներուն վրայ, եւ նոյն ժամանակ ընդունեցին նուաճուողներու կրօնքը ու դարձան անոնց կրակոտ ախոյեան պաշտպանը, այդ պատմութիւնը եզակի օրինակ չէր Իսլամ կրօնքի ժամանակագրութեան մէջ: Անոնց ազգակիցները՝ 13-րդ դարու Մոնղոլները, ինչպէս եւ 14-րդ դարու անոնց արիւնակից Օթթոման Թուրքերը, կրկնեցին նոյն ընթացքը: Այսպէս, Իսլամ կրօնքի ամենախաւար քաղաքական պահուն՝ Իսլամը ի վիճակի եղաւ իրականացնել իր պայծառ յաղթանակներէն մէկը»¹¹⁰: Շատ յստակ, կարելի է տեսնել, որ Օսմանցիները քալեցին իրենց ազգակից Սելջուկներու գծած ճանապարհով:

5. ԱԼ-ԿԱԸՍ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐ

ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԽԱԼԻՖԱ

Ալ-Կաըմ եղաւ բացառիկ խալիֆա մը, ան գահակալած է Աբբասեան խալիֆայութեան պատմութեան 3-րդ եւ 4-րդ պատմաշրջաններուն: Յիշեցնենք, Ա. գլխու մէջ անդրադարձանք Աբբասեան խալիֆայութեան այդ չորս պատմաշրջաններուն (տես ցուցակ թիւ 2):

Ալ-Կաըմ խալիֆայի օրով՝ վերջ գտաւ պարսիկ-բուայիներու իշխանութիւնը Աբբասեան խալիֆայութեան վրայ, եւ սկսաւ ինչ որ պատմութեան մէջ կոչուեցաւ Աբբասեան 4-րդ Պատմաշրջանը, սելջուկ-թուրքերու իշխանութիւնը, որ տեւեց 1055թ. մինչեւ 1194թ. երբ ալ-Նասր խալիֆայի օրով խուարզմիներու (Խորեզմիներ) ձեռքով վերջ տուաւ սելջուկներու իշխանութեան, ինչպէս որ պիտի անդրադառնանք:

Սելջուկներու տիրապետութեամբ սկսաւ Աբբասեան խալիֆայութեան 4-րդ պատմաշրջանը, որու խալիֆաները եւ իրենց գահակալութեան տարիները կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 8-ի մէջ, որ կը քաղենք Մուհամմադ Մուհեյլ Տակուշէն¹¹¹:

109. Մ. Վ. Բոռնազեան, Հայաստանը եւ Սելջուկները XI-XII դարերուն, Երևան 1980, էջ 75:

110. Philip Hitti, The History of the Arabs, p.475

111. Մուհամմադ Մուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա, էջ 235:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 8

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ 4-ՐԴ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԱՆՈՒՆ	ՇՐՋԱՆ	ԳԱՀԱԿԱԼԱՍՏ ՏԱՐԻՆԵՐ
Աբու Ջարֆր Աբդուլլահ ալ-Կարմ	1031-1075	44
Աբու ալ-Կարմ Մուհամմադ ալ-Մուկթադի	1075-1094	19
Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Մուսթաֆա	1094-1118	24
Աբու Մանսուր ալ-Ֆադլ ալ-Մուսթաֆա	1118-1135	17
Աբու Ջարֆր Մանսուր ալ-Բաշր	1135-1136	1
Աբու Աբդուլլահ Մուհամմադ ալ-Մուկթաֆի	1136-1160	24
Աբու ալ-Մուգաֆիր Եուսուֆ ալ-Մուսթանօդ	1160-1170	10
Աբու Մուհամմադ ալ-Հասն ալ-Մուսթաֆա	1170-1180	10
Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Նասր	1180-1225	45
Աբու Նասր Մուհամմադ ալ-Ջահիր	1225-1226	1
Աբու Ջարֆր Մանսուր ալ-Մուսթանսր	1226-1242	16
Աբու Ահմադ Աբդուլլահ ալ-Մուսթաֆա	1242-1258	16

Նշմարելի է թիւ 3 եւ 8 ցուցակներուն մէջ, որ ալ-Կարմ խալիֆան գահակալած է Աբբասեան 3-րդ եւ 4-րդ պատմաշրջաններուն: Իր գահակալած տարիները (1031-1075) կը բաժնուին երկու մասի, առաջինը՝ 1031-1055թ. Աբբասեան 3-րդ պատմաշրջանը, երբ խալիֆայութիւնը կը գտնուէր բուայի-պարսիկներու շիա իշխանութեան ներքեւ. եւ երկրորդը՝ 1055-1075թ. Աբբասեան 4-րդ պատմաշրջանը, երբ խալիֆայութիւնը կը գտնուէր սելջուկ-թուրքերու սուննի իշխանութեան ներքեւ: Այդպիսով, ալ-Կարմ եղաւ շատ բացառիկ խալիֆա մը, որ այս կամ այն կերպով ստիպուեցաւ լեզու գտնել երկու տարբեր դաւանանքի եւ ազգերու իշխանութեանց հետ: Գուցէ իր հայկական ծագումը օգնեց այդ իրականացնելու. քանի որ հայ ժողովուրդը իր անցեալի պատմութեան շրջաններուն՝ Արտաշէսեան, Արշակունեաց, ու անոր յաջորդող Նախարարական (Մարգապանական) պատմաշրջաններուն՝ ընդհանրապէս ստիպուեցաւ որդեգրել այնպիսի քաղաքականութիւն, որով ստիպուեցաւ լեզու գտնել իր հարեւան իրարու թշնամի տարբեր գերութիւններու հետ. ինչ որ դարձած էր հայութեան համար քաղաքական յատուկ մշակոյթ. արդեօք իր ծագումը դեր ունեցաւ իր քաղաքականութեան յաջողութեան,

քանի որ ան հակառակ այդ մեծ քաղաքական ցնցումներուն մնաց խալիֆայութեան գահին 44 տարի. հարցում մը որուն կարելի չէ ստոյգ պատասխանել...:

Ցուցակ թիւ 8-ի մէջ կարելի է տեսնել, որ հայկական ծագումով հինգ Աբբասեան խալիֆաները (ալ-Կարմ, ալ-Մուկթադի, ալ-Մուսթաֆա, ալ-Մուսթաֆա եւ ալ-Նասր) գահակալած են Աբբասեան 4-րդ Պատմաշրջանին (1055-1258), կամ սելջուկ-թուրքական ազդեցութեան պատմաշրջանին:

Այստեղ հարկաւոր է լուսաբանել, թէ ինչու սելջուկները իրագործեցին ռազմական կարելոր յաղթանակներ, երբ մուտք գործեցին մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանը 11-րդ դարուն. մէջբերենք հետեւեալը Հրանդ Պատմամաճեանէն, «Անհրաժեշտ է սակայն դիտել տալ թէ այդ կոիւններուն (Սելճուկներ...) եւ յաջորդներու ընթացքին թուրանցիք զգալի գերազանցութիւն մը ունէին հայոց եւ Միջին Արեւելքի միւս ժողովուրդներուն վրայ. գերազանցութիւն մը որ կը կայանար իրենց քաղաքակրթական յետամնացութեան մէջ: Արդարեւ, մեր օրերուն եթէ ժողովուրդի մը զինուորական զօրութիւնը արդիւնքն է իր տնտեսական եւ ընկերային զարգացման, այդպէս չէր Միջին Դարերուն: Կրակող զենքի յայտնութենէն առաջ, այսինքն Նոր Դարէն առաջ, վաչկատուն ժողովուրդ մը, ինչպէս թուրքերը, մեծ գերազանցութիւն կը վայելէր, որովհետեւ անոր բանակի զրեթէ ամբողջութիւնը կրնար ձիաւորներէ բաղկանալ եւ այդպէսով մեծ արագաշարժութեան հասնիլ բաղդատած աւելի յառաջադէմ ժողովուրդներու բանակին (ինչպէս, հայերը, յոյները, Պալքաններու եւ Եւրոպայի ժողովուրդները եւ չինացիք), որոնց բնակչութեան հիմնական մասը կը բաղկանար նստակեաց երկրագործերէ»¹¹²: Այս մէջբերումը հիմնականօրէն կը բացատրէ, ոչ թէ միայն ինչու սելջուկները յաղթական դուրս եկան, այլ եւ աւելին անոնց յաջորդող բոլոր վաչկատուն ժողովուրդները: Յստակօրէն զգալի էր երկու տարբեր քաղաքակրթական մակարդակի վրայ գտնուող ժողովուրդներու պայքարը:

Պէտք է յիշել, որ Սելջուկեան արշաւանքներով զգալիօրէն փոխուեցաւ մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանի ցեղային կազմը՝ տեղւոյն հին ժողովուրդներու հաշուին, ի վնաս՝ հայերուն, յոյներուն, պարսիկներուն, արաբներուն եւ այլ տեղական ժողովուրդներուն:

Անցնելէ առաջ պատմական զարգացումներուն, որոնք յառաջ բերին Մանազկերտի պատմական ճակատամարտը 1071թ. անդրադարձանք այս ուսումնասիրութեան առնչութեամբ շատ կարելոր անձնաւորութեան՝ Կատր ալ-Նադայի մահուան մասին:

¹¹² Հրանդ Պատմամաճեան, Հայոց Պատմութիւն Ա. Հատոր, էջ 208, 209:

Հիջրի 452 (1060թ.) յառաջացած տարիքի մեջ մահացաւ **Կատր ալ-Նադան, ալ-Կարմ** խալիֆայի հայուհի մայրը, որու մահուան մասին անդրադարձած են արաբ պատմիչները, եւ չեն մոռցած նշելու անոր հայուհի ըլլալը: Աբու ալ-Ֆիդա¹¹³ յիշած է «Հիջրի 449 թուականին մեռաւ ալ-Կարմ խալիֆայի մայրը, որ հայ ստրուկուհի էր, անունը՝ Կատր ալ-Նադա»¹¹⁴: Իսկ Իբն ալ-Աթ իր տարբեր թուական յիշած է, «Հիջրի 452 թուականին մահացաւ ալ-Կարմ բի-ամր ալլահ խալիֆայի մայրը, որուն անունն էր Կատր ալ-Նադա, եւ կ'ըսուի Բադր ալ-Դուջա, եւ ըսուեցաւ Ալամ, ան հայ աղախին էր»¹¹⁵:

Բըն Թ'ադրի Բիրդի աւելի տեղեկութիւններ յիշած է **Կատր ալ-Նադա**ի մահուան մասին, «Հիջրի 452 թուականին մահացաւ Աբբասեան ալ-Կարմ բի-ամր ալլահ խալիֆայի մայրը, հայուհի էր, որուն անունն էր Կատր ալ-Նադա, եւ կ'ըսուի Բադր ալ-Դուջա, եւ ըսուեցաւ Ալամ. անոր բանտարկեց ալ-Բասասիրին երբ գրաւեց Բադրադը. եւ որուն վրայ աղօթեց իր որդին ալ-Կարմ խալիֆան. նա իննսուն տարեկանը անցած էր»¹¹⁶:

6. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԿԻՆԱԴԱՐԶ՝ ԱԼ-ԿԱԸՄԻ ՕՐՈՎ 1071Թ.

Տուրիլ Բէկին յաջորդեց իր եղբորորդին՝ Ալփ-Ասլան (1063-1072), տես գծացուցակ թիւ 1: Նոր սուլթանը պէտք ունէր Աբբասեան խալիֆային ճանաչումը, որ ամրապնդէր իր դիրքերը մահմեդական աշխարհի մէջ: Ալփ-Ասլան փորձեց սիրաշահիլ **ալ-Կարմ**ի հաւանութիւնը, մեծ խնամքով եւ նուէրներով Բադրադ ուղարկեց խալիֆայի աղջկան, որ ստիպուած ամուսնացած էր նախկին սուլթան Տուրիլ Բէկի հետ¹¹⁷, ինչպէս անդրադարձանք այս գլխու 4-րդ բաժնին մէջ: Ալփ-Ասլան լաւատեղեակ էր, որ այդ ամուսնութիւնը տեղի ունեցած էր **ալ-Կարմ**ի կամքին հակառակ: Խալիֆան ուրախութեամբ դիմաւորեց իր աղջկան՝ 6 Ապրիլ 1064թ. եւ Ալփ-Ասլանի պատուիրակութիւնը սիրալիկ ընդունեցուաւ. **ալ-Կարմ** հրամայեց, որ նոր սուլթանի անունը յիշուի Բադրադի բոլոր մզկիթներու քարոզներուն մէջ:

113. Աբու ալ-Ֆիդա - Աբու ալ-Ֆիդա (1273-1331). ծնած է Դամասկոս: Յայտնի եղած է, որպէս լուրջ պատմիչ, ինչպէս եւ աշխարհաբագետ, ու Սուրիոյ Համմա քաղաքի կառավարիչը. տես գծացուցակ թիւ 3

114. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս'ր, Բ. հատոր, էջ 180. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

115. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 353. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

116. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 69. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

117. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 366:

այդպէս խալիֆան օրհնեց ու ճանչցաւ Ալփ-Ասլանի գահակալութիւնը¹¹⁸: Յիշենք այստեղ, որ Ալփ-Ասլան իր գահակալած տաս տարիներուն Բադրադ չտեսաւ. շարունակեց իշխել զայն իր նշանակած պաշտօնեաներով:

Ալփ-Ասլան 1064թ. յարձակեցաւ Հայաստանի Անի քաղաքի վրայ. քաղաքը ցուցաբերեց բուռն դիմադրութիւն¹¹⁹. սելջուկները յուսախաբ վերջ տուին քաղաքի պաշարման եւ նահանջեցին: Քաղաքի պաշտպան ուժերը յոգնած դիմադրութենէն կարծեցին, որ սելջուկները նահանջեցին որպէսզի դարմանեն իրենց կորուստները եւ համախմբեն նոր ուժեր ու վերստին յարձակին քաղաքին վրայ. այդ տպաւորութեան տակ անոնք դիմեցին փախուստի: Ալփ-Ասլան նոր զարգացումներուն տեղեկանալով, հրամայեց կրկին յարձակիլ. այս անգամ սելջուկները յաջողեցան գրաւել գրեթէ անպաշտպան մնացած Անին¹²⁰:

Ալփ-Ասլան գրաւեց Անին՝ քաղաքը պաշարելէ եւ բուռն դիմադրութենէ ետք. ապա կողոպտեց եւ աւերակներու վերածեց Բագրատունիներու նախկին շքեղ մայրաքաղաքը: Սելջուկները Անի քաղաքին մէջ մեծ ջարդ սարքեցին. քաղելով Մ'ադր ալ-Դին ալ-Հուսէյնի վկայութիւններէն, «Վերջապէս մահմեդականներին յաջողուեց ամուր մասերը քանդել եւ մտնել քաղաք: Այնուհետեւ, քաղաքի բնակիչներին ոտնակոխ արեցին իրենց ձիերի սմբակների տակ: Եւ կոտորեցին անթիւ քանակութեամբ բնակչութիւն, այնքան շատ, որ մահմեդականներից շատերը չկարողացան ներս խուժել քաղաք սպաննուածների բազմութեան պատճառով: Եւ նրանք զերի վերցրին գրեթէ նոյնքան, ինչքան որ սպաննել էին»¹²¹:

Անի քաղաքին մէջ տեղի ունեցող կոտորածի եւ օրեր տեւող կողոպուտի մասին Ժաք Դը Մորգան յիշած է, «Տեղի կ'ունենայ անլուր կոտորած եւ աւեր. արիւնը հեղեղի նման կը հոսի փողոցներուն մէջ եւ հրապարակներուն վրայ. հազարաւոր մարդիկ կը զոհուին: Անոնք որ եկեղեցիները կ'ապաստանին, կը կորսուին հրդեհուած շէնքերու աւերակներու տակ: Հարուստ կարծուած Հայերը կը չարչարուին եւ տառապանքներու տակ կը հարկադրուին յայտնել իրենց զանձերուն տեղը»¹²²:

Սելջուկներու իրագործած ջարդի մասին, մեջբերենք պարզ փաստ մը անոնց բարբարոսական վճռականութենէն, «Անհատները բոլոր զինուորները ձեռքերի մէջ բռնած ունէին մէկական շատ հատու դաշոյն, իսկ մէկն էլ

118. Մուհամմադ Մուհէլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Սալաջիկա ֆի Խուրասան, Իրան ու ալ-Իրակ, էջ 98, 99:

119. Իբն ալ-Աթ իր, նոյնը, էջ 370:

120. Մատթէոս Ուտայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 98:

121. Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, III. հատոր, էջ 457:

122. Ժաք Դը Մորգան, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, էջ 208:

ատամների մեջ: Այսպիսով, ահա, նրանք սկսեցին անգթորեն կոտորել քաղաքի ողջ բնակչությունը».¹²³

Անին գրաւել է տք, Ալփ-Ասլան այդ մեծ յաղթանակի աւետիսը նամակով մը դրկեց Բաղդադ՝ ալ-Կալմ խալիֆային¹²⁴: Տեղեկություններ չունինք թէ ինչպէս՝ հայուհի մօրմէ ծնած խալիֆան՝ ընդունեց Բագրատունիներու շքեղ մայրաքաղաքի գրաւման եւ ահաւոր աւերման եւ բնակչութեան մեծ ջարդի լուրը, ինչպէս որ տեսանք նախորդ մէջբերումներուն մէջ: Չմոռնանք յիշելու, որ ալ-Կալմ դժգոհ էր սելջուկներու ոտնձգութիւններէն, եւ թէ ինչպէս Տուղրիլ Բէկ, որ գրաւեց Բաղդադը, եւ իր յաջորդը Ալփ-Ասլան՝ երկուքն ալ նոյն քաղաքականութիւնը կը վարէին Խալիֆայութեան հանդէպ. անոնք խալիֆային գրկած էին բուն իշխանութենէն, եւ Բաղդադը կը կառավարէին իրենց նշանակած սելջուկ պաշտօնեաներով:

Վարդան Արեւելցի անդրադարձած է Անիի գրաւման եւ Ալփ-Ասլանի բարբարոսութեան, «Նա վերցնում է Անին, մորթում է հազար մարդու, լցնում մի փոսի մէջ եւ լողանում արեան մէջ՝ իր մեռելների համար գոհ անելով»:

Այնուհետեւ խալիֆի կողմից պատգամաւոր է գալիս, որը ոսկեայ օղ է գցում նրա պարանոցը եւ տասներկու գաւազան իրար կապելով՝ ծեծում է նրան, ծաղրուծանակի ենթարկում՝ ցոյց տալու համար, թէ նա որքան հնազանդ է իր առաջնորդին».¹²⁵

Ալփ-Ասլան դեսպան դրկեց Անի քաղաքի մօտակայ Կարս քաղաքի Գագիկ թագաւորին, ներկայանալու իր առջեւ եւ հպատակութիւն յայտնելու: Կարսի թագաւորը կը դիմէ խորամանկութեան փրկուելու իրեն մօտ գտնուող սելջուկեան բանակէն. «Գագիկը, որ խոհեմ եւ իմաստուն մարդ էր, սուլթանից խաղաղ ճանապարհով պրծնելու միջոցներ որոնեց: Նա հազար սզաւորի հանդերձներ եւ նստեց սեւ բարձի վրայ: Երբ սուլթանի դեսպանը նրան այդպէս սզաւոր տեսաւ, ցանկացաւ իմանալ պատճառը եւ հարցրեց. «Ինչո՞ւ ես սեւ հագել, չէ՞ որ դու թագաւոր մարդ ես»: Գագիկ պատասխանեց, թէ «Երբ մեռաւ իմ բարեկամ Տուղրիլ սուլթանը, Արասլանի եղբայրը, ահա այն օրուանից եմ ես այս սեւ հանդերձները հագել»: Մարդն ապշեց եւ գնաց սուլթանին պատմեց, որը նոյնպէս շատ զարմացաւ: Ամբողջ բանակով վեր կենալով, նա եկաւ Կարս, Գագիկի մօտ, նրա հետ բարեկամութիւն հաստատեց...».¹²⁶

Այսպէս Կարսը փրկուեցաւ եւ չունեցաւ Անիի դառն ճակատագիրը: Յաջորդ տարին Կարսի Գագիկ թագաւորը հեռացաւ երկրէն, իր հետ տանելով մեծ թիւով ազնուականներ եւ զինուորականներ, որոնք հաս-

տատուեցան Կիլիկիոյ հիւսիսային սահմանամերձ Օսմանլի շրջանին մէջ: Այսպիսով, կործանուեցաւ նաեւ Կարսի Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ հիմնուած էր 963թ. Մուշեղ Բագրատունիի ձեռքով. իսկ Միւսեաց հայկական թագաւորութեան Գրիգոր Ա. թագաւորը՝ յայտնեց իր հնազանդութիւնը Ալփ-Ասլանին, ու պահպանեց իր թագաւորութիւնը:

Բիւզանդիոնի Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. (1068-1071) կայսրը որոշեց մղել վճռական ճակատամարտ ու վերջ տալ սելջուկներու միտումին՝ հաստատուելու Փոքր Ասիոյ ու Հայկական Լեոնաշխարհի մէջ: Կայսրը հսկայ բանակի զուխը անցած, ըստ մաս մը աղբիւրներու մօտաւորապէս երեք հարիւր հազար, որոնց մէջ կային յոյներ, հայեր, վրացիներ, ֆրանկներ, օղուզ թուրքեր, արփազներ եւ ուրիշներ, յառաջացաւ Հայկական Լեոնաշխարհի մէջ՝ նպատակ ունենալով վերջ տալ սելջուկներու ոտնձգութիւններուն:

Պատերազմի եկաւ Ալփ-Ասլանի բանակը, հիմնականօրէն բաղկացած մահմեդականներէ՝ թուրքմեն, արաբ եւ քիւրդ տարրերէն, որ կը հաշուէր մօտաւորապէս երկու հարիւր հազար:

Այսպէս, մօտաւորապէս կէս միլիոն մարդու՝ հաւաքուեցան իրար դէմ, Հայաստանի Մանազկերտ քաղաքի մօտակայքը, մղելու պատմական մեծ ճակատամարտը:

Իր ճամբուն վրայ դէպի Մանազկերտ Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. կայսրը կանցնի Սեբաստիոյ վրայով, ուր սուր պայքար տեղի կ'ունենար յոյներու եւ հայերու միջեւ: Մատթէոս Ուոհայեցիէն մէջբերենք հետեւեալը, ուր ան կը պատմէ կայսրի թշնամական վերաբերմունքը Հայոց հանդէպ. «Տիոյնի զօրակոչած հսկայական բազմութիւնը նման էր ծովի աւազի: Հայոց 520 թուականին (4 մարտ 1071-2 մարտ 1072թ.) նա, որոտալով ինչպէս կարկտաբեր ամպ, շարժուեց հասաւ Սեբաստիա քաղաք: Մեծ հանդիսաւորութեամբ նրան ընդառաջ գնացին հայոց թագաւորագուններ Ատոմն ու Ապուսահլը: Հռոմները դիմելով (կայսեր), չարախօսեցին Սեբաստիայի բնակիչներին եւ բոլոր հայերին, ասելով, թէ՝ «Երբ մեզ վրայ Կտրիճ ամիրան էր յարձակուել, հայերը մեզ աւելի շատ կոտորեցին, քան թուրքերը»: Տիոյնն կայսրը հաւատաց հռոմոց սուտ խօսքերին եւ սարսափելի երդումով ասաց. «Պարսից պատերազմից վերադարձիս ես կը վերացնեմ հայադավանութիւնը»: Նա իսկոյն հրաման տուեց հռոմոց զինուորներին՝ աւարի առնել ողջ Սեբաստիա քաղաքը»:¹²⁷

Ալփ-Ասլան վստահ չըլլալով իր ունեցած բանակի յաջողութեան վրայ, խնդրեց Բաղդադի ալ-Կալմ խալիֆայի միջամտութիւնը: Ճակատամարտէն առաջ՝ Ալփ-Ասլանի զօրանոցը հասաւ ալ-Կալմի դեսպանը իր խումբով: Այստեղ արձանագրենք մէկը մեր բազմաթիւ անպատասխան

123. Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 97, 98:

124. Աղիբ ալ-Սայիդ, էջ 204:

125. Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական Պատմութիւն, էջ 144, 145:

126. Մատթէոս Ուոհայեցի, էջ 98, 99:

127. Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 131:

մնացած հարցումներին. արդեօք **ալ-Կալմ** իր ծերութեան ընթացքին (ան ծնած էր 1001թ., Մանազկերտի ճակատամարտի ժամանակ՝ եօթանասուն տարեկան էր), իր այս նախաձեռնությամբ կ'ուզեր խաղաղություն հաստատել եւ արինահոսությունը հեռու պահել իր հայունի մօրը հայրենիքէն եւ ժողովուրդէն...: Չմոռնանք յիշելու, որ սելջուկներու յաղթանակը աւելի պիտի հզօրացներ անոնց քաղաքական դիրքը, եւ աւելի ամուր հաստատէր անոնց տիրապետությունը Աբբասեան խալիֆայութեան վրայ:

Իբն ալ-Ջաուզիի համաձայն, սուլթանը կը գրէ Բիզանդիոնի կայսրին, որ երկու կողմերն ալ ետ դառնան իրենց բանակներով, ու խաղաղությունը կը միջամտէ Բաղդադի խալիֆան: Իբն ալ-Ջաուզիին կ'աւելցնէ, թէ Բիզանդիոնի կայսրը պատուիրակ դրկած էր խալիֆային (**ալ-Կալմ**) մօտ խնդրելով անոր միջամտությունը:¹²⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի յիշած է սուլթանի նամակի մասին, «Նա Տիոյէն կայսեր մի նամակ գրեց սիրոյ, միաբանութեան, միմեանց նկատմամբ խաղաղ մնալու, առյաւելտ անիրաւութիւն չգործելու մասին, վստահացրեց, որ ինքը սիրալիր վերաբերմունք կը ցուցաբերի քրիստոնեաների նկատմամբ, որ պարսիկների եւ հռոմների միջեւ առյաւելտ սէր եւ միաբանութիւն կը տիրի»:¹²⁹

Վերադառնալով պատմութեան, խալիֆայի դեսպանութեան մասին մեջբերենք Ս. Վ. Բոննազեանէն, «Այնուամենայնիւ, չորեքշաբթի օրը՝ Օգոստոսի 17-ին կողմերից ոչ մէկը չկարողացաւ նախաձեռնությունը վերցնել վճռական ճակատամարտ մղելու համար: Այդ օրը սուլթանի ճամբարը ժամանեց Բաղդադի խալիֆայի ուղարկած պատուիրակությունը՝ Իբն ալ-Մուհալլաբանի գլխավորությամբ, որը պէտք է միջնորդէր կայսրի եւ սուլթանի միջեւ հաշտություն կնքելու, թերեւս սուլթանի նախօրօք կատարած կարգադրութեան համաձայն: Անկասկած իր սուլթանութեան գոյությունը Բիզանդիայի կողմից սպառնացող լուրջ վտանգի երկիւղով պէտք է բացատրել այն, որ ճակատամարտի նախօրէին սուլթանը վերջին անգամ փորձում էր հաշտություն կնքել Բիզանդիայի հետ:

Հաւանական է, որ սուլթանը կարծում էր թէ աւելի նպատակայարմար է այդ դեսպանությունը կայսրին ներկայանալ խալիֆայի անունով: Հետեւաբար նոյն օրը իր հրամանատարներից մէկի Սափտէկինի ուղեկցութեամբ խալիֆայի միջնորդ դեսպան Իբն ալ-Մուհալլաբին ուղարկում է կայսրի մօտ, առաջարկելով նրան հաշտություն կնքել եւ վերջ տալ արինահեղությունը»:¹³⁰

128. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազզ, Բ. հատոր էջ 944, 945. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Բամըլ, Բէյրութ, Թ. հատոր, էջ 96, 97:

129. Մատթեոս Ուռհայեցի, նոյնը, էջ 132:

130. Ս. Վ. Բոննազեան, էջ 150, 151:

Բիզանդիոնի Ռոմանոս կայսրը վստահ էր իր յաղթանակէն. եւ համաձայն աղբիւրներու, ան ընկերն էր **ալ-Կալմ** խալիֆային: Այդ պատճառով կարելի է բացատրել, թէ ինչու սելջուկ Ալփ-Ասլան սուլթանը, որուն յարաբերությունները այնքան ալ բարեկամական չէին **ալ-Կալմ**ի հետ, նախընտրեց խալիֆայի միջնորդությունը. բայց յամենայնդեպս միջնորդությունը յաջողութեամբ չպսակուեցաւ:

Ռոմանոսի եւ **ալ-Կալմ**ի ընկերութեան մասին Մուհամմադ Մուհէյլ Տակուշ¹³¹ կը յիշէ, «Ռոմանոս կայսրի նպատակներն էին գրաւել մահմեդական պետությունները, փաստ որ ան իր զօրավարներուն բաժնեց իր գրաւելիք երկիրները, Եգիպտոս, Սուրիա (Շամ)¹³², Խուրասան եւ Իրաքը, ի բացի Բաղդադը. ան պատուիրեց որ խալիֆային չվնասեն, որովհետեւ ան իր ընկերն էր»:¹³³ Այստեղ, տրամաբանությամբ կարելի է ըսել, որ Ռոմանոս կայսրը տեղեակ էր **ալ-Կալմ**ի հայկական ծագման մասին. մանաւանդ, որ հայերը Բիզանդիոնի մէջ մեծ դեր ունեցան, երբ հայազգի Բարսեղ (Վասիլ) Ա. (867-886) հիմնեց Բիզանդիոնի Հայկական հարստությունը, որ տեւեց մինչեւ Բարսեղ Բ. (976-1025) եւ արձանագրեց հզօր վերելք մը Բիզանդիոնի պատմութեան մէջ: Բիզանդիոնի Հայ կայսրերու դերը Մանազկերտի ճակատամարտէն հազիւ թէ կէս դար առաջ մարած էր, բայց տակաւին գոյություն ուներ հայազգի Բիզանդական զօրավարներու ազդեցությունը: Բիզանդիոնի Հայկական հարստությունը կը ճանչցուի նաեւ Մակեդոնական հարստություն անունով. Ճիլ Մորգան կը բացատրէ այդ կոչման պատճառները. Բուլղարներու արշաւանքներու ժամանակ Բարսեղ (Վասիլ) Ա. հայ ընտանիքը, Մակեդոնացի յոյն այլ ընտանիքներու հետ տեղափոխուեցան եւ հաստատուեցան Դանուբ գետի հիւսիսային կողմերը. այսպէս անոնք բոլորն ալ ունեց կողմէ կոչուեցան Մակեդոնացիներ¹³⁴:

Բիզանդիոնի կայսրը մերժեց հաշտութեան առաջարկը: Ըստ Մ'ադըր ալ-Դին ալ-Հուսայնիի սպասուած ճակատամարտէն մէկ օր առաջ կայսրի դեսպանը Ալփ-Ասլանին յայտարարած է, «Ես եկայ, իմ զինուորներուն դու չես կարող դիմադրել, եթէ դու ինձ ենթարկուես, ես քեզ բաւարարուելու չափ երկրներ կը տամ (շատ հաւանական է Հայաստանի տարածքից-Ս. Բ.) եւ դու ինձնից վախենալու կարիք չես ունենայ: Եթէ այս պայմանը չընդունես, ինձ

131. Մուհամմադ Մուհէյլ Տակուշ - Արաբ արդի պատմաբան մասնագիտացած Մահմեդականութեան պատմութեան մէջ եւ ի մասնաւորի Սելջուկեան եւ Օսմանեան պատմությունը. ունի երկու տասնեակ հրատարակություններ:

132. Աբբասիները Շամ կը կոչէին Եփրատէն արեւմուտք գտնուող տարածքները ներկայ Սուրիոյ, Լիբանանի, Յորդանանի եւ Պաղեստինի տարածքները:

133. Մուհամմադ Մուհէյլ Տակուշ, Թարիխ Սալաջիկա ալ-Դում ֆի Ասեա ալ-Մուդրա (Պատմություն Դումի Սալջուկներուն Փոքր Ասիոյ Մէջ), էջ 45:

134. Giles Morgan, Byzantium Capital of an Ancient Empire, J. H. Haynes & Co., Sparkford, 2007, p. 90.

մօտ երեք հարիւր հազար հեծեալ եւ հետիոտն կայ. բանակի զէնքն ու զրաւիք փոխադրող տասնչորս հազար կառք կայ. իմ առաջ ոչ մի մահմեդական բերդ չի կարող փակ մնալ»¹³⁵: Այսպէս սպասուած մեծ ճակատամարտը անխուսափելի դարձաւ:

Ի տես խաղաղութեան ջանքերու ձախողման, որպէս մահմեդականներու խալիֆա՝ ալ-Կալիմ իր օրհնութիւնները տուաւ՝ Ալփ-Ասլանին ղրկուած նամակին մէջ. կը քաղենք նոյնտեղէն, «Նա հրամայել է մզկիթներում աղօթել սուլթանի յաղթանակի համար, ամէն ուրբաթ օր: ... Դու կռուելու ես ալլահի կրօնի համար, որը քեզ խոստացել է յաղթանակ տանել բոլորի դէմ եւ որ ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ ուրբաթ օրը աղօթքից յետոյ»¹³⁶: Ուրբաթ օրերը մահմեդականներու մօտ սուրբ օրեր էին, եւ այդպէս են մինչեւ օրս. ու երբ ճակատամարտը տեղի կ'ունենար այդ օրերուն, անոնք աւելի լաւատես կ'ըլլային ստացուելիք արդիւնքէն:

Հայաստանի մէջ, Մանազկերտ քաղաքին մօտ 1071թ. Օգոստոս 19ին, ուրբաթ օրը՝ տեղի ունեցաւ ինչ որ պատմութեան մէջ կոչուեցաւ Մանազկերտի ճակատամարտը, ուր սելջուկները Ալփ-Ասլանի ղեկավարութեամբ պատմական մեծ յաղթանակ մը ունեցան: Այս ճակատամարտի մասին աղբիւրներու վկայութիւնները խիստ կը տարբերին: Կռուի տաք պահուն բիւզանդական բանակի աջ եւ ձախ թելերու մէջ գտնուող վարձկան մահմեդական ուժերը անցան իրենց հաւատակից Ալփ-Ասլանի կողմը, ինչ որ մեծ իրարանցում յառաջացուց բիւզանդական բանակին մէջ: Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. կայսրը փորձեց անձամբ փրկել վիճակը, բայց գերի ինկաւ, եւ ճակատամարտը վերջ գտաւ բիւզանդացիներու պարտութեամբ: Կարելի է ըսել, բիւզանդական բանակը Մանազկերտի ճակատամարտի մէջ ամբողջութեամբ ջախջախուեցաւ: Այսքանով կը բաւարարուինք, չենք ուզեր անդրադառնալ այս ճակատամարտի մանրամասնութեանց, մեր հիմնական նիւթէն չհեռանալու համար:

Մանազկերտի ճակատամարտի մէջ սելջուկներու յաջողութիւնը 1071թ. եղաւ անոնց արձանագրած երկրորդ մեծ յաջողութիւնը Աբբասեան խալիֆայութեան Բաղդադ մայրաքաղաքի գրաւումէն ետք 1055թ. ինչպէս անդրադարձանք այս գլխու 3-րդ բաժինին մէջ:

Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. Կայսրը ութ օր մնաց Ալփ-Ասլանի գերութեան մէջ, ապա մեծ փրկագինով ազատ արձակուեցաւ: Ալփ-Ասլանը բարեկամութեամբ վարուեցաւ գերի կայսրին հետ. թերեւս պատճառներէն մէկն էր, որ կայսրը ալ-Կալիմ խալիֆային ընկերն էր, ինչպէս անդրադարձանք: Ի վերջոյ խաղաղութեան համաձայնութիւն մը ստորագրուեցաւ, բնականաբար ի շահ յաղթող կողմին: Սուլթանը կայսրին կը խոստանար այլեւս չարշաւել

Բիւզանդական կայսրութեան վրայ, «Այսուհետեւ իմ ու քո միջեւ թշնամութիւն չպէտք է լինի, այլ խաղաղութեամբ դու կը պահես քո թագաւորութիւնը, իսկ մենք՝ պարսկական տէրութիւնը. բայց ինչ որ ես պատերազմով վերցրի, կը մնայ ինձ, եւ այլեւս ձեր երկրի վրայ չենք արշաւի»¹³⁷:

Մանազկերտի ճակատամարտը վերջ տուաւ բիւզանդացիներու իշխանութեան Փոքր Ասիոյ մեծ մասի վրայ, որ օգնեց կործանելու Բիւզանդական կայսրութիւնը աւելի ուշ սելջուկ թուրքերու ազգակից՝ օսմանցի թուրքերու ձեռքով 1453թ.:

Ալփ-Ասլան երկար չվայելեց իր մեծ յաղթանակի բերկրանքը. Մանազկերտի ճակատամարտի յաջորդ տարին՝ 1072թ. Ալփ-Ասլան մահացաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր գահաժառանգը՝ սուլթան Ջալալ ալ-Դաուլա Աբու ալ-Ֆաթի Մելիքշահ: Յատկանշական է մէջբերել հետեւեալը Բըն Թ'ադրի Բիրդիէն, «Երբ մահացաւ Ալփ-Ասլան, իր եղբայրը Կաուրդ բէկ պատերազմեցաւ Մելիքշահի դէմ. վերջինս յաղթեց իր հօրեղբոր ու գերի բռնեց. ապա հրմայեց որ սպաննեն. հայ մարդ մը խեղդեց անոր աղեղով ու նիզակով»¹³⁸: Այս փաստ է, որ հայ զինուորներ կային Մելիքշահի բանակին մէջ:

Մանազկերտի ճակատամարտին սելջուկներու կողքին մասնակցեցան նաեւ կրօնափոխ եղած հայեր. անոնցմէ էին հայկական տոհմ մը, որ կը կոչուէր Բէնի Պօղոսաքս (Պօղոսեաններու տոհմ) ու կը բնակէր Միվերեկի մէջ, Դիարբէքիքէն մօտաւորապէս 50 կմ. դէպի արեւմուտք: Ըստ Միքայել Ասորիի Միվերեկ բերդաքաղաքը իշխեցին հայեր, որոնց հայրը Պօղոս անունով՝ գնաց Բաղդադ սելջուկներու նուաճման սկիզբը, ինչպէս եւ հասաւ Խուրասան այնտեղ կրօնափոխ ըլլալով ընդունեց իսլամը: Ան մեծ սուլթանէն եւ խալիֆայէն ստացաւ վկայագիր մը, ըստ որուն Միվերեկը դարձաւ ժառանգատիրութիւն մը, իրեն եւ իր շառաւիղին: Միքայել Ասորի կ'աւելցնէ, թէ այդ էր պատճառը իրենց կրօնափոխութեան¹³⁹: Պօղոսաքսը իշխեցին Միվերեկի մէջ մօտաւորապէս 1040-1200 թուականներուն: Խալիֆան որուն հետ տեսնուած էր Միվերեկի Պօղոս իշխանը, պէտք է որ ըլլար հայկական ծագումով առաջին խալիֆան ալ-Կալիմը (1031-1075): Արդեօք խալիֆայի հայկական ծագումը որեւէ կերպով դրական դեր ունեցած էր Միվերեկի Պօղոս իշխանի երթին Բաղդադ. հարց մըն է բազմաթիւ անպատասխան հարցերէն:

Մանազկերտի ճակատամարտէն առաջ սելջուկները բազմաթիւ անգամներ ներխուժեցին Հայաստան, բայց վերադարձան Իրան. իսկ

135. Մ. Վ. Բոննազեան, էջ 152:

136. Մ. Վ. Բոննազեան, էջ 153, 154:

137. Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, էջ 105:

138. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 94:

139. Seta B. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, Volume Two, P. 59, from Michael the Syrian, Chronique, vol III, 247-48.

Մանագկերտի ճակատամարտին ետք բիզանդացիները այլևս բացակայ էին Հայկական Լեոնաշխարհին, հայկական թագաւորութիւնները հեռացած էին պատմութեան բեմէն՝ հիմնականօրէն ի հետեւանք Բիզանդիոնի վարած սխալ քաղաքականութեան, հետեւաբար սելջուկները ներխուժելով Հայաստան, այլևս ստիպուած չէին նահանջել Իրան, այլ հաստատուեցան անտէր մնացած հայկական բարեբեր տարածքներուն մէջ:

Սելջուկներու մեծ յաղթանակի արդիւնքներէն եղաւ, որ հիմնուեցաւ սելջուկեան նոր իշխանութիւն մը Հայկական Լեոնաշխարհի մէջ: Մանագկերտի ճակատամարտին՝ Ալփ-Ասլանի զօրավարներէն Մանգուշը Ղազին ճակատամարտին ետք հիմնեց թրքական ամիրութիւն (իշխանութիւն) մը Եփրատի արեւմուտքին, որ կ'ընդգրկէր Երզնկա (Էրզնջան) եւ Կամախ քաղաքները, իր մայրաքաղաքը ընտրելով Էրզնջան-Երզնկան: Այս ամիրութիւնը անկախ մնաց եւ չհպատակեցաւ սելջուկներու իշխանութեան, ու զոյատեւեց մօտաւորապէս երկու դար 1071-1252ը:

Անհրաժեշտ է յիշել, որ սելջուկները իւրացուցին ոչ միայն հայկական հողը, այլ եւ մշակութային այլ տարրեր: Մեջբերենք հետեւեալ շատ հետաքրքրական իւրացումը, որ սելջուկները վերցուցած են Հայկական Լեոնաշխարհէն Սիջազետք գաղթած Իրաքի ամենահին ժողովուրդէն՝ Շումերներէն, «Կարելոր է յիշել, որ երկգլխանի արծիւը, որ ծագում առած էր հին Շումերներու կղերականութեան մտքին մէջ, եւ անցած էր հին ժամանակներուն Բաբելոնցիներուն եւ Հիթիթներուն. մօտ երեք հազար տարի ետք որդեգրուեցաւ որպէս խորհրդանշան՝ սելջուկ թուրքերու կողմէ, որոնք հաստատուեցան Հիթիթներու երկրին մէջ (Փոքր Ասիա): Սելջուկներէն ան անցաւ Բիզանդացիներուն, ու հասաւ Աուստրիա, Փրուսեա եւ Ռուսաստան»¹⁴⁰:

Մանագկերտի ճակատամարտին ետք՝ սելջուկները վերջնականապէս նուաճեցին Հայաստանը, ինչ որ պատճառ հանդիսացաւ, որ մեծ թիւով հայեր հայկական տարածքներէն, ի մասնաւորի Վանայ լիճի շրջակայ տարածքներէն գաղթէն Կիլիկիա. հետեւաբար Կիլիկիոյ մէջ հայութեան թիւը բազմացաւ, ինչ որ նպաստեց Կիլիկիոյ մէջ հայկական պետութեան ստեղծման: Օրուայ ղեկավարութեան զգալի մասը հեռացաւ մայր հայրենիքէն եւ անցնելով Փոքր Հայքէն հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, ուր շատ չանցած հիմնեց հայկական նոր պետութիւն մը, որ զոյատեւեց մօտաւորապէս երեք դար:

Պէտք է արձանագրել, թէ հայ ժողովուրդի մեծ մասը մերժեց ընդունիլ եւ կամ համոզուիլ այս դառն ճակատագրով՝ սելջուկներու հաստատումը

հայկական տարածքներուն մէջ, եւ մնաց պապենական հողին վրայ ու շարունակեց իր գոյամարտը տարբեր կերպերով:

Հայկական ծագումով առաջին Աբբասեան խալիֆա ալ-Կալամի իշխանութեան տարիներուն կարելոր դէպքերը, որոնք առնչուած են Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդի հետ կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 9-ի մէջ:

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 9

ԱԼ-ԿԱԼՄԻ (1031-1075) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԵՂՔԵՐԸ

ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ՀԵՏ

Ժամանակակից Բագրատունի Յովհաննէս-Սմբատ, Աշոտ Դ. եւ Գագիկ Բ. գահակալներուն
Բագրատունեաց Հարստութեան անկումը 1045թ.
Սասունի Թոռնիկեան Իշխանութեան հիմնադրութիւնը Թոռնիկ Ա. Մամիկոնեանի կողմէ 1050թ.
Սելջուկներու մուտքը Բաղդադ 1055թ. եւ Բուայիներու Իշխանութեան վերջը
Անիի գրաւումը սելջուկ Ալփ-Ասլան կողմէ 1064թ.
Մանագկերտի ճակատամարտի նախօրէին 1071թ. ալ-Կալամի խաղաղութեան միջամտութիւնը
Սիվերեկի հայ իշխան՝ Պօղոսի երթը Բաղդադ եւ Աբբասեան խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
Մանագկերտի ճակատամարտը 1071թ.
Ֆաթիմեաններու հայկական շրջանի հիմնադրութիւնը Եգիպտոսի մէջ 1073թ. հայազգի Բադր ալ-Ջամալի կողմէ

140. Philip Hitti, same, p. 479.

Գ. ԳԼՈՒԽ

27-ՐԴ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՂԻ (1075-1094)

Հայկական ծագումով Աբբասեան երկրորդ խալիֆան կը հանդիսանայ **ալ-Մուկթադին**: Ալ-Կալմ խալիֆան մահացաւ եօթանասունչորս տարեկանին՝ քառասունչորս տարի իշխելէ ետք. իրեն յաջորդեց իր գահաժառանգը եւ թոռը՝ **ալ-Մուկթադին**, որուն մայրը հայուհի էր՝ **Արջունան**: Ան ծնած էր 1055թ., գահ բարձրացաւ 1075թ. եւ իշխեց մօտաւորապէս քսան տարի:

Ալ-Մուկթադի բառը արաբերէն է, եւ կը նշանակէ «ղեկավարող» կամ «առաջնորդող»:

Ալ-Մուկթադի իշխանութեան տարիներուն (1075-1094), որ տեւեց մօտաւորապէս երկու տասնամեակ, ան ականատես եղաւ մէկէ աւելի կարեւոր պատմական դէպքերու. բիզանդական բանակի նախկին զօրավար հայազգի Փիլարտոս Վարաժնունիի փորձը, հիմնելու հայկական անկախ իշխանապետութիւնը մայրաքաղաք ունենալով հայաշատ Մարաշ քաղաքը. եւ Փիլարտոսի այցելութիւնը Բաղդադ ուր կը ստանայ հրովարտակ մը **ալ-Մուկթադի**էն, պահելու իր իշխանութիւնը իր գրաւած վայրերուն վրայ: **Ալ-Մուկթադի** օգնութեան դիմեց նաեւ հայազգի Գաբրիէլ իշխանը, որ Փիլարտոսի նման ուրացող հայ ղեկավար մըն էր եւ կ'իշխէր Մելիտենէի մէջ:

Իր օրով բարգաւաճեցաւ Խալիֆայութեան կեդրոնը՝ Բաղդադը: Իր մասին արաբ պատմիչները գովասանական բազմաթիւ խօսքեր արտայայտած են, որոնց պիտի անդրադառնանք այս Գլուխի էջերու մէջ:

Ալ-Մուկթադի օրով Մելիքշահ Ա-ի մահէն ետք, 1092թ. սելջուկները զգալիօրէն տկարացան ի հետեւանք իշխող ընտանեկան ներքին պայքարին: Սելջուկեան սուլթանութիւնը բաժնուեցաւ քանի մը ամիրութիւններու, եւ վերջ գտաւ սելջուկեան պետութեան երկրորդ պատմաշրջանը՝ Սուլթանութեան պատմաշրջանը (1040-1092), եւ սկսաւ տկարացման եւ անկման պատմաշրջանը (1092-1194):

Ալ-Մուկթադի բարեգործ խալիֆայի վերջը եղաւ ողբերգական. ան յանկարծամահ եղաւ հազիւ թէ երեսունութ տարեկան հասակին, թունաւորուած սելջուկ սուլթանի հրամանով:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՂԻ (1075-1094)

Մելիքշահի իշխանութեան առաջին տարիներուն բնական մահով մահացաւ **ալ-Կալմ** խալիֆան, եւ իրեն յաջորդեց իր գահաժառանգը եւ թոռը՝ **ալ-Մուկթադին**, որ կը հանդիսանայ հայկական ծագումով երկրորդ Աբբասեան խալիֆան:

Անգամ մը եւս յիշեցնենք, որ ծագումով հայ Աբբասեան խալիֆաներու անունները միշտ գրուած են մուգ տառերով, որ յարգելի ընթերցողին յիշեցնենք անոնց հայկական ծագումը:

Ալ-Մուկթադիի մօտ հայկական արինակցական գործօնը աւելի զօրաւոր էր իր մեծ հօր՝ **ալ-Կալմ** խալիֆայէն: **Ալ-Կալմ**ի հայկական ծագումը կու գար միայն իր հայ մօր՝ **Կատր ալ-Նադաի (Շողակաթ)** կողմէ. իսկ **ալ-Մուկթադի**ի հայկական ծագումը կու գար երկու կողմէ, թէ հայրական՝ մեծ հօր **ալ-Կալմ**էն եւ թէ մայրական, իր մայրը հայուհի **Արջունան** էր: Այսպէս, կարելի է ըսել, թէ հայկական ծագումով երկրորդ Աբբասեան խալիֆան **ալ-Մուկթադին** շատ աւելի հայութիւն ունէր քան **ալ-Կալմ**ը:

Նախ անդրադառնանք այս խալիֆայի ծննդեան հետաքրքիր պատմութեան, որ կը քաղենք Ադիբ ալ-Սայիդէն, ապա կը շարունակենք պատմութեան զարգացումները:

Ալ-Կալմի ցոյց տուած հայասիրութեան կարեւոր փաստերէն կը ներկայանայ, այն իրողութիւնը, որ ան իր մէկ հատիկ արու գաւկի՝ Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադի դաստիարակութիւնը վստահեցաւ եւս հայուհիի մը: Շատ հաւանական է, որ այս հարցով ճակատագրական դեր խաղցաւ **ալ-Կալմ**ի մայրը՝ հայուհի **Կատր ալ-Նադան** (ալ-Կադրի կինը), տես ցուցակ թիւ 4: Բայց ստոյգ է այն, եթէ **ալ-Կալմ** իր մէջ հայասիրութիւն չունենար, կարող էր հակառակիլ իր ծերացած հայ մօրը (**Կատր ալ-Նադա**) կարգադրութեան: **Կատր ալ-Նադան** առաջարկեց, որ իր հայուհի խելացի ծառաներէն գեղեցկուհի՝ **Արջունան**ը յատկացուի խնամելու գահաժառանգին, ապագայ խալիֆային՝ Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադին. այդպէս ալ եղաւ: Բայց 1055թ. գահաժառանգը հիւանդացաւ ու մահացաւ, երբ հազիւ տասներեօթ տարեկան էր. այսպէս **ալ-Կալմ**ի որդին Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադը չդարձաւ հայկական ծագումով Աբբասեան երկրորդ խալիֆան:

Տխրութիւնը պատեց բոլորին եւ ի մասնաւորի **ալ-Կալմ** խալիֆային, որովհետեւ ան կորսնցուց իր մէկ հատիկ արու գաւակը եւ ապագայի խալիֆան: Բայց շուտով բոլորը անսահման ուրախացան՝ երբ յայտնուեցաւ, թէ հայուհի **Արջունան**ը յղի էր մահացած գահաժառանգ՝ Դախիրա ալ-Դին

Մուհամմադէն¹⁴¹: Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի յիշած է այս պատմութեան մասին, «Ալ-Կարմի որդին Դախիրա ալ-Դին մահացաւ, եւ ան ուրիշ արու գաւակ չունէր. մարդիկ հասկցան, որ այդ վերջն էր Կադրեան ընտանիքէն խալիֆաներուն, եւ խալիֆայութեան փոխադրութիւնը այլ ընտանիքի մտահոգիչ էր, որովհետեւ Կադրեան ընտանիքէն զատ բոլորը կ'ամուսնանային հասարակաց հետ, եւ հետեւաբար ռեւէ խալիֆա այլ ընտանիքէ ընդունելի եւ պատկառելի պիտի չըլլար. բայց Ալլահը օգնեց, Դախիրան հայուհի հարձ մը ունէր, անունը Արջուան, որուն կը սիրէր, երբ մահացաւ յայտնուեցաւ թէ Արջուան յղի էր: Դախիրայի մահէն վեց ամիս ետք, Արջուան ծնունդ տուաւ զակի մը, որ կոչուեցաւ Արջուլլահ, որ դարձաւ զահաժառանգ իր պապին, ու եղաւ յաջորդ խալիֆան»¹⁴²:

Այսպէս Արբասեան Խալիֆայութիւնը հասած էր իր արեան վերջին կաթիլին, եթէ չի պարգուեր բոլորին, որ Արջուանը յղի էր ապագայ խալիֆայով (Ալ-Մուկթադի)-ով¹⁴³: Շնորհիւ հայուհի Արջուանին Խալիֆայութեան արեան հոսքը շարունակուեցաւ, ու հետեւաբար ան մեծարուեցաւ¹⁴⁴. մեջբերենք Մուստաֆա Ջուադէն¹⁴⁵, «Այս ծննդաբերութիւնը պատճառ եղաւ Արջուանի փառքին, նկատուեցաւ կիներէն՝ օրհնուածը, իրմով պահպանուեցաւ Արբասեան խալիֆաներու տունը...»¹⁴⁶:

Վեց ամիս ետք¹⁴⁷ ծնաւ Արջուանի զակը, եւ կոչուեցաւ Արջուլլահ¹⁴⁸: Ապագային, երբ Արջուանի զակը (Արջուլլահ) դարձաւ խալիֆա կոչուեցաւ ալ-Մուկթադի. ան ծնաւ Բադղադի մէջ 1055թ., զահ բարձրացաւ 1075թ. եւ իշխեց մօտաւորապէս քսան տարի, մինչեւ 1094թ.: Ալ-Մույուտի յիշած է ալ-Մուկթադիի ծննդեան առիթով, «Ալ-Մուկթադի բի-ամրալլահ, աբու ալ-Կասըմ Արջուլլահ բըն Մուհամմադ բըն ալ-Կարմ բի-ամրալլահ, իր հայրը մահացաւ ալ-Կարմի ժամանակ, երբ ինք տակաւին ծնած չէր: Ծնաւ իր հօր մահէն վեց ամիս ետք, իր մայրը ում-ուալադ հայուհի էր, անունն էր

Արջուան»¹⁴⁹: Անդրադարձանք Ա. գլխու 2-րդ բաժինին մէջ, թէ արաբերէն կին գերին կը կոչուէր «Ամմա». ու եթէ ազատ մարդ մը ամուսնանար «Ամմա»ի մը հետ (օրինակ խալիֆան), իրենց զաւակները ստրուկ չէին դառնար. եւ ան (հարձը) կը կոչուէր «ում-ուալադ», որ արաբերէնով կը նշանակէ «տղուն մայրը». անոր դիրքը հարձէն աւելի բարձր էր:

Մուստաֆա Ջուադ իր շատ հետաքրքիր գործի՝ Արբասեան Արբու-նիքի Իշխանութիւնները (Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Արբասի) գիրքի մէջ Արջուանի մասին կը յիշէ, «Այս տիկինը հայուհի հարձ մըն էր, որ մտաւ Արբասեան ալ-Կարմ խալիֆայի պալատը, որուն զնեց խնամելու իր մէկ հատիկ զակին Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադին»¹⁵⁰: Իսկ Արջուանի անուան մասին ան կը յիշէ, «Արջուանը հիմնականօրէն կը նշանակէ կարմիր ներկ է, խիստ կարմրութեամբ. տեսակ մը ծառ է, որ ունի շատ գեղեցիկ կարմիր ծաղիկներ. ամէն գոյն նման այդ գոյնին Արջուան է: Կը թուի թէ Արջուանը այդպէս կոչուեցաւ, այդ գեղեցիկ շատ կարմիր ծաղիկի անունով»¹⁵¹:

Արդի արաբ պատմաբաններէն Ադիբ ալ-Սայյիդ յիշած է հետեւեալը, «Եթէ թուենք Արբասեան խալիֆաներու անունները, որոնց մայրերը հայուհի են, պիտի գտնենք, որ նուազագոյնը կան երկուս¹⁵² խալիֆաներ, որոնց մայրերու հայ ըլլալը շեշտած են արաբ պատմիչները, անոնք են ալ-Կարմ բի-ամրալլահ բըն ալ-Կադր բիլլահ, որուն խալիֆայութիւնը տեսցընաւ քառասուն երեք տարի, որ ամենաերկար ժամանակն է, երբ Արբասեան խալիֆա մը մնացած է զահին վրայ, եւ ալ-Մուկթադի բիլլահ խալիֆան»¹⁵³:

Ալ-Մուկթադիի մօր Արջուանի Հայ ըլլալուն մասին, մանրամասն նշած են Ադիբ ալ-Սայյիդ¹⁵⁴ եւ Մուստաֆա Ջուադ զայն քաղելով արաբ պատմիչներէ. երկու պատկառելի հեղինակները կարիքը չեն զգացած յիշելու այդ պատմիչներու անունները: Այդ աղբիւրներէն մենք գտանք հետեւեալները:

Ալ-Մուկթադիի զահակալութեան առիթով յիշատակութիւններ ունին Իբն ալ-Ջաուզին եւ Բըն Թադրի Բիրդին, ուր կը նշեն անոր մօր հայուհի ըլ-

141. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 407. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 962:

142. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 358. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

143. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 407. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս'ր, Բ. հատոր, էջ 191:

144. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը էջ 408. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 961, 962:

145. Մուստաֆա Ջուադ - Իրաքի արաբ նշանաւոր պատմաբան (1905-1969), մասնագիտացած միջին դարերու Իսլամական պատմութեան մէջ:

146. Մուստաֆա Ջուադ, Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Արբասի, էջ 136:

147. Իբն ալ-Բերի, Թարիխ Մուխթաս'ըր ալ-Դուալ (Համառօտ Պատմութիւն Պետութեանց), Դար ալ-Մաշրուկ, Գ. Տպագրութիւն, Բէյրութ 1992, էջ 192. Բըն Թադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 137:

148. Ադիբ ալ-Սայյիդ, էջ 270, 271:

149. Ալ-Մույուտի, Թարիխ ալ-Խուվաֆար, էջ 324. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

150. Մուստաֆա Ջուադ, էջ 135. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

151. Մուստաֆա Ջուադ, էջ 135. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

152. Մեր պրպտումներով, կը գտնէք որ կան երեք խալիֆաներ, որոնց մայրերը հայուհի են, եթէ ոչ չորսը. ինչպէս պիտի պարզենք մեր գիրքի յաջորդ էջերուն մէջ:

153. Ադիբ ալ-Սայյիդ, էջ 270. արաբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

154. Ադիբ ալ-Սայյիդ - Սուրիացի արաբ պատմաբան մասնագիտացած արաբ-հայկական (7-14րդ) դարերու պատմական յարաբերութիւններու մէջ:

լալը: Իբն ալ-Ջաուզի, յիշած է, «Անունն էր Աբդուլլահ բըն ալ-Դախիրա ալ-Դին աբի ալ-Աբբաս Մուհամմադ բըն ալ-Գարմ բի-ամրալլահ, կոչուեցաւ աբա ալ-Գասրմ. իր մայրը հայուհի, անունն էր Արջուան, եւ կը կոչուի նաեւ Գուրաթ ալ-Էյն, ապրեցաւ իր, իր զաւկի եւ զաւկի զաւկին խալիֆայութեան տարիներուն»¹⁵⁵: Բըն Թադրի Բիրդին յիշած է, «Ալ-Մուկթադի խալիֆա հռչակուեցաւ իր մեծ հօր ալ-Գարմ բի-ամրալլահի մահէն ետք Շարբանի»¹⁵⁶ տասներեքին չորս հարիւր վացուն եօթին, երբ ինք տասներեք տարեկան եւ երեք ամսական էր: Իր հայրը ալ-Դախիրա Մուհամմադ մահացաւ, երբ ալ-Մուկթադին իր մօր որովայնին մէջ էր, որու անունն էր Արջուան, կ'ըսուի նաեւ Գուրաթ ալ-Էյն, հայուհի էր, ծնաւ անոր իր հօր մահէն վեց ամիս ետք»¹⁵⁷:

Ալ-Մուկթադիի մահուան առիթով յիշատակութիւններ ունին Իբն ալ-Բերին, Իբն ալ-Աթ'իրը եւ Աբու ալ-Ֆիդան, ուր կը նշեն անոր մօր հայուհի ըլլալը: Իբն ալ-Բերին յիշած է, «Սկսան պատրաստել զահաժառանգին. ալ-Մուկթադիին թաղեցին եւ տարիքն էր երեսուն ութ տարեկան եւ ութ ամիս. իր խալիֆայութիւնը տեւեց տասներկէն տարի եւ ութ ամիս, իր մայրը հայուհի էր, անունը Արջուան, որ ապրեցաւ ալ-Մուկթադիի, եւ իր զաւակի ալ-Մուսթազհրի եւ անոր զաւակի ալ-Մուսթըշդի խալիֆայութեան տարիներուն»¹⁵⁸: Իբն ալ-Աթ'իր յիշած է, «Իր խալիֆայութիւնը տեւեց տասներկէն տարի եւ ութ ամիս երկու օր պակաս, իր մայրը հայուհի էր, ում-ուալադ, անունը Արջուան, կոչուեցաւ նաեւ Գուրաթ ալ-Էյն, որ ապրեցաւ ալ-Մուկթադիի, եւ իր զաւակի ալ-Մուսթազհրի եւ անոր զաւակի ալ-Մուսթըշդի խալիֆայութեան տարիներուն»¹⁵⁹: Աբու ալ-Ֆիդա յիշած է, «Այս տարի մահացաւ խալիֆան՝ ալ-Մուկթադի բի-ամրալլահ աբու ալ-Գասրմ Աբդուլլահ բըն Մուհամմադ Դախիրա ալ-Դին իբն ալ-Գարմ. ան Շարաթ Մուհարրամի»¹⁶⁰ տասներկէն յանկարծամահ եղաւ. եւ տարիքն էր երեսուն-ուրթ տարի, ութ ամիս եւ մի քանի օր, իր խալիֆայութիւնը եղաւ տասներկէն տարի եւ ութ ամիս. իր մայրը հայուհի էր, ում-ուալադ, անունն էր Արջուան,

որ ապրեցաւ ալ-Մուկթադիի, եւ իր զաւկի ալ-Մուսթազհրի եւ անոր զաւկի ալ-Մուսթըշդի խալիֆայութեան տարիներուն»¹⁶¹:

Ալ-Մուկթադիի մօր Արջուանի Հայ ըլլալուն մասին, նաեւ յիշած է Իբն ալ-Ջաուզին, «Արջուանը, ալ-Դախիրայի հարձը, ալ-Մուկթադիի բի-ամրալլահի մայրը, Գուրաթ ալ-Էյն հայուհի հարձ էր. յայտնի հաւատացեալ, երեք անգամ հաջի»¹⁶² գնաց. ապրեցաւ իր զաւկի ալ-Մուկթադիի, եւ անոր զաւկի ալ-Մուսթազհրի եւ վերջինիս զաւկի ալ-Մուսթըշդի խալիֆայութեան տարիներուն»¹⁶³:

Շատ հետաքրքրական է Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբի¹⁶⁴ յիշատակութիւնը, որ ճիշդ կը նկատենք զայն թարգմանելով մէջբերել. ան յիշած է հետեւեալը՝ «Ալ-Մուկթադիի Մայրը» խորագրին տակ, «Ժողովուրդներու եւ քաղաքակրթութիւններու շփումը Բաղդադ քաղաքին մէջ հասաւ իր գագաթնակէտին այս ժամանակ, լաւագոյն փաստը այդ շփման, Աբբասեան խալիֆաներուն ամուսնութիւնն էր՝ օտարազգի կիներու հետ. ալ-Մուկթադիի մայրը նախկին ստրկուհի եւ զաւակ ծնելէ ետք՝ ազատութիւն ստացած հայուհի մըն էր Արջուան անունով...»¹⁶⁵: Ան կը յիշէ, որ այս քաղած է Ջալալ ալ-Դին ալ-Սույուտիէն: Այդ բոլորը առաջին հերթին յիշելէ ետք, Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբի կ'անցնի երկրորդ եւ շատ հապճեալ նախադասութեան մը. եւ կը գրէ, «Իսկ Ալ-Բաուդաթէյն ֆի Ախբար ալ-Դաուլաթէյն գիրքի հեղինակը կ'ըսէ, որ ալ-Մուկթադիի մայրը թրքուհի է, եւ իր կարծիքը կ'երկրորդէ Իբն ալ-Աթ'իրը»: Ան կը յիշէ, որ այս քաղած է Աբու Շամայէն¹⁶⁶: Յիշուած է թէ այդ կարծիքը կ'երկրորդէ Իբն ալ-Աթ'իրը. այդ ճիշդ չէ: Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր) երբ կ'անդրադառնայ ալ-Մուկթադիի մահուան կը յիշէ, որ անոր մայրը հայուհի էր, ինչպէս անդրադարձանք:

155. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր էջ 961. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

156. Շարբան - Մահմեդական տոմարի (Հիջրի) 8-րդ ամիսը:

157. Բըն Թադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 137. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

158. Իբն ալ-Բերի, Թարիխ Մուխթասս, Բ. էջ 195. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

159. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 493, 494. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

160. Մուհարրամ - Մահմեդական տոմարի (Հիջրի) 1-ին ամիսը:

161. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթասս, Բ. հատոր, էջ 204. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

162. Մահմեդականներու ուխտագնացութեան երթալը Հաջ կը կոչուի:

163. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1097. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

164. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբի, արաբ պատմաբան մասնագիտացած Աբբասեան խալիֆայութեան պատմութեան վերջին շրջանին մէջ:

165. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբի, էջ 12. քաղելով Ալ-Սույուտիէն, Ալ-Մուսթաթֆ մըն Ախբար Ալ-Ճուարի, էջ 58. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

166. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբի, էջ 12. քաղելով Աբու Շամթ, Քիթաբ Ալ-Բաուդաթէյն ֆի Ախբար ալ-Դաուլաթէյն, էջ 28. արաբերէնով մէջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՐԲԱՍԵԱՆ

ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ԽԱԼԻՖԱ	ՇՐՋԱՆ	ՀԱՅՈՒՀԻ ՄԱՅՐԸ
Ալ-Կարմ	1031-1075	Կատր ալ-Նադա (Շոդակաթ), Բադր ալ-Դուջա
Ալ-Մուկթադի	1075-1094	Արջիուան (Կուրաթ ալ-Էյն)
Ալ-Մուսթադիր	1170-1180	Ղդաթ

Ալ-Մուկթադիի գահ բարձրանալէն առաջ, երբ տակաւին հազիւ չորս տարեկան երեխայ էր, տեղի ունեցան քաղաքական կարեւոր զարգացումներ Խալիֆայութեան սրտին մէջ: Այսպէս, երբ 1055թ. գահաժառանգի հարցը հազիւ լուծուած էր ալ-Կարմի թոռնիկի ծնունդով, տեղի ունեցաւ ալ-Բասասիրի անունով թուրք զօրավարի ապստամբութիւնը: 1058 թուականին երբ ալ-Կարմ խալիֆան աքսորուեցաւ հիւսիսային Իրաքի Հադիթա քաղաքը. փոքրիկն Աբդուլլահ Արջուանի գաւակը, եւ ապագայ գահաժառանգը (Ալ-Մուկթադի)՝ փախցուցին Բադրադէն դէպի Սինջար, ապա Հարան քաղաքը. որպէսզի չ'իյնայ ապստամբ ալ-Բասասիրիի ձեռքը ինչպէս անդրադարձանք Բ. գլխու 4-րդ բաժինին մէջ: Սակայն այս վիճակը երկար չտեւեց, Տուղրիլ Բէկ վերադարձաւ Բադրադ, եւ ապստամբ ալ-Բասասիրին սպաննուեցաւ, ինչպէս որ անդրադարձանք. ապահովութեան համար երկրէն փախցուած փոքրիկ գահաժառանգ (ալ-Մուկթադի), ժողովրդային մեծ խրախճանքներով մտաւ Բադրադ¹⁶⁷:

2. ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Շարունակելէ առաջ պատմական զարգացումները Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք, անհրաժեշտ է անդրադառնալ այս կարեւոր հարցին:

Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք՝ լրակեաց պայքարը սելջուկներու եւ Աբբասեան խալիֆայութեան միջեւ շարունակուեցաւ մէկէ աւելի ուղղութիւններով, անոնցմէ մէկն էր՝ սելջուկներու փորձերը հաստատուելու տարածքաշրջանին մէջ: Սելջուկներու վարած քաղաքականութեան մասին Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք յատկանշական է

մէջբերել հետեւեալը, «Ըստ սելջուկներու համոզմունքի, Սելջուկեան կայսրութեան գլխաւոր նպատակը պէտք է լինէր՝ ուժեղացնել Աբբասեան խալիֆայութեան կրօնական ազդեցութիւնը մահմեդական աշխարհի վրայ: Ուստի, սուլթանի գլխաւոր մտահոգութիւնն էր՝ թուլացնել Եգիպտոսի Ֆաթիմեաններին: Չմոռնանք նշելու, որ թէեւ տասնվեց տարի էր անցել այն օրուանից, երբ Տուղրիլ Բեգը գրաւել էր Բադրադը եւ սկսել էր արշաւել արաբական երկրներ, սակայն Ասորիքում եւ Պաղեստինում դեռեւս ուժեղ էր ֆաթիմեանների քաղաքական եւ կրօնական ազդեցութիւնը եւ յաճախ ռազմական դաշնակցութիւն էր կազմակերպում Եգիպտոսի եւ միւս արաբական երկրների միջեւ ընդդէմ սելջուկեան սպառնացող վտանգի: Միջազեւթում վաղուց պարտուած շիիզմը հրահրում էր ազգային թշնամութիւն թուրքերի դէմ եւ նոյնիսկ խալիֆայութեան մայրաքաղաք Բադրադում առաջացնում էր արիւնոտ ընդհարումներ»¹⁶⁸: Բադրադի մէջ տեղի ունեցած շիաններու եւ սուննիներու արիւնոտ ընդհարումներու մասին արձանագրութիւնները շատ են արաբ պատմիչներու գործերուն մէջ, որոնցմէ օգտուեցանք այս ուսումնասիրութեան մէջ: Օրինակ, Իբն ալ-Ջաուզին ունի յիշատակութիւններ ալ-Մուկթադիի ժամանակ տեղի ունեցած ընդհարումներու մասին, որ տեղի ունեցած են հիջրի 479, 480 եւ 482 տարիներուն¹⁶⁹: որոնց ընթացքին խալիֆան փորձած է խաղաղութեամբ մեղմացնել վիճելի հարցերը:

Սելջուկներու գահակալները կոչուեցան «Սուլթան»: Այս բառը արաբերէն է, եւ կը նշանակէ «ան որ իշխանութիւն ունի». այդպէս կոչուեցան աւելի ուշ սելջուկներու յաջորդները եւ ազգակիցները Օսմանցի թուրքերու գահակալները:

Այսպէս Միջազեւթի եւ ի մասնաւորի Բադրադի մէջ թուրքերու հաստատման դէմ էին խալիֆայութիւնը եւ պարսիկներուն համակիր բոլոր շիայական ուժերը. վերջիններս հակառակ էին, որովհետեւ թուրքերը ընտրեցին սուննի մահմեդական դաւանանքը, ի հակառակ պարսիկներուն, որոնք շիա ուղղութեան ջատագովն էին: Հարկաւոր է յիշեցնել, որ սելջուկներն էին տէրն ու տիրակալը Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքին. իսկ խալիֆային մնացած էր կրօնական ղեկավարութիւնը միայն: Սելջուկներու տիրապետութիւնը ընդունելի չէր խալիֆայութեան կողմէ, բայց ան ստիպուած էր համակերպելու 1055թ. ետք ստեղծուած նոր իրավիճակին հետ. կացութիւն մը, որուն ստեղծման հարցին մէջ մասամբ պատասխանատուութեան բաժին ունէր նաեւ խալիֆայութիւնը՝ իր որդեգրած սխալ քաղաքականութեամբ, Բիւզանդիոնի նման, երբ վերջինս որդեգրեց մեծամասամբ ոչ բարեկամական քաղաքականութիւն Հայաստանի քաղաքական եւ ռազմական ուժը ներկայացնող Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց

167. Աղիբ ալ-Սայյիդ, էջ 272, 273:

168. Ս. Վ. Բոննազեան, էջ 131, 132:

169. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1001, 1005, 1011:

հարստութիւններու հանդէպ. որոնց տկարութեամբ եւ ապա բացակայութեամբ պատմութեան բեմէն՝ սելջուկ թուրքերը հեշտութեամբ տիրացան տարածքաշրջանին: Ի վերջոյ սելջուկները իրենց յաղթանակները պսակեցին տիրանալով իրական իշխանութեանը՝ Բաղդադի խալիֆայութենէն ներս:

Ինչպէս յիշեցինք Մանազկերտի ճակատամարտը նպաստեց սելջուկներու հաստատմանը Հայկական Լեոնաշխարհի մէջ. այդ ճակատամարտով որոշուեցաւ Հայաստանի այն տարածքներու ճակատագիրը, որոնք մինչեւ Մանազկերտի ճակատամարտը չէին ենթարկուած սելջուկներու իշխանութեան: Մելիքշահ Ա-ի իշխանութեան տարիներուն, սելջուկներու արշաւանքները ունեցան այլ պատկեր, անոնք կը յառաջանային իրենց գերդաստաններով ու հօտերով, նպատակ ունենալով հաստատուիլ գրաւուած նոր տարածքներու մէջ:

Բիւզանդացիներու հեռացումը Հայաստանէն քաջալերեց սելջուկներուն հաստատուելու Հայաստանի մէջ, մանաւանդ, որ Աբբասեան խալիֆայութիւնը դէմ կեցաւ անոնց հաստատման Վերին Միջագետքի՝ իրեն պատկանող հողերուն վրայ: Այսպէս, Խալիֆայութեան դիմադրութիւնը հանդիսացաւ պատճառներէն մէկը, որ մղեց սելջուկներուն հաստատուելու Հայկական Լեոնաշխարհին մէջ. այս հարցով մեջբերենք հետեւեալը, «Մելիքշահը չուզեց իր հպատակ թուրքերը հաստատել Աբբասեան խալիֆայութեան պատկանող հողերուն վրայ. նկատեց որ շատ յարմար էր անոնց հաստատուիլ Փոքր Ասիոյ միջին տարածքներուն մէջ, որմէ հեռացած էին բիւզանդացիները: Անոնք կրնային այդ հողամասերը վերածել արօտավայրերու՝ իրենց հօտերը արածելու համար: Ան իր հօրեղբորորդի Մուլեման բըն Կուլմըշին հրամայեց տիրանալու այդ տարածքներուն ի նպաստ թրքական ցեղերուն»¹⁷⁰:

Մելիքշահ Ա-ի (1072-1092) իշխած տարիներուն իրեն ժամանակակից Աբբասեան երկու խալիֆաներն ալ՝ ալ-Կալմը (1031-1075) եւ ալ-Մուկթադի (1075-1094) կը ներկայանային առաջին երկու հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաները: Շատ պարզ էր, որ երկու խալիֆաներու հիմնական մտահոգութիւնն էր սելջուկեան ցեղախումբերը հեռու պահել Միջագետքէն եւ խալիֆայութեան մայրաքաղաք Բաղդադէն. թէ, որ ուղղութեամբ այդ բարբարոս սելջուկ ցեղախումբերը պիտի շարժէին, եւ ուր պիտի հաստատուէին, այդ պատմական զարգացման մէջ անոնք որեւէ դեր ունեցած չեն. բայց այդ եղաւ ի վնաս տարածքաշրջանի բնիկ տեղացի ժողովուրդներուն, որոնցմէ էին՝ հայերը:

Աբբասեան խալիֆաներու այս կեցուածքը մեզի կը յիշեցնէ երկու դար առաջ տեղի ունեցած զարգացումները ալ-Մուրթաս մի (833-842) ժամա-

նակներուն, երբ ան իր զօրքը զօրացնելու համար քանի մը տասնեակ հազար թուրքեր Բաղդադ բերաւ Բուխարայէն, Մամարդանդէն, Ֆարդանաէն եւ այլ տեղերէ. անոնք սկսան նեղացնել մայրաքաղաքի ժողովուրդին, որ ապստամբեցաւ. Եակութ ալ-Համաւի¹⁷¹ կը յիշէ, թէ Բաղդադի ժողովուրդը ապստամբեցաւ եւ ալ-Մուրթաս մին ստիպեց, որ իր թրքական բանակով հեռանայ քաղաքէն. այդպէս ան 836ին Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքը փոխադրեց Բաղդադէն դէպի Մամառոա, ուր մնաց մինչեւ ալ-Մուրթամըդի տարիներուն (870-892)¹⁷²:

3. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԷՆ ԵՏՔ ՀԱՅԱԶԳԻ ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐԱԾՔԱՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

Խօսելէ առաջ հայկական ծագումով երկրորդ խալիֆայի (ալ-Մուկթադի) գործունէութեան մասին, անհրաժեշտ է քանի մը խօսքով անդրադառնալ այս պատմահանգրուանին՝ Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք մեզի հետաքրքրող տարածքաշրջանին մէջ պատմութեան բեմին փայլող հայազգի զօրավարներուն:

Մանազկերտի ճակատամարտին՝ Բիւզանդիոնի խայտառակ պարտութենէն օգտուեցան բազմաթիւ ուժեր, որոնցմէ էին նաեւ հայերը: Հրապարակ եկաւ բիւզանդական բանակի հայ զօրավար՝ Վարաժնունին. ան յունադաւան էր եւ բիւզանդական աղբիւրներու մէջ յիշատակուած է Փիլարտոս, Ֆիլարտոս, Ֆիլարետոս եւ Վախամիոս անուններով: Մենք պիտի գործածենք Փիլարտոս անունակոչումը, որովհետեւ այդ անունը աւելի ընդհանրացած է պատմական աղբիւրներու եւ ուսումնասիրութիւններու մէջ:

Փիլարտոս Վարաժնունի ծագումով Վասպուրականէն էր, «Փիլարտոս Վարաժնունին ծագումով Վասպուրականցի էր: Կայսր Ռոմանոս Դիոգենեսից ստանալով մեծ դոմեստիկոսի տիտղոս զինուորական ծառայութեան մէջ էր բիւզանդական բանակում»¹⁷³: Իր մասին Մատթէոս Ուոհայեցի յիշած է, «Թէեւ հոռոմների նիստուկացը եւ դաւանանքն ունէր, նա հօրից ու մօրից հայ էր»¹⁷⁴: Յաջորդ բաժինին մէջ պիտի անդրադառնանք

171. Եակութ ալ-Համաւի (1179-1229) յայտնի Արաբ (Յոյն ծագումով) կենսակագիր եւ աշխարհագիր: Օնած էր Փոքր Ասիոյ մէջ, մանուկ հասակին գերի տարուեցաւ Բաղդադ. ուր վաճառուեցաւ Համա քաղաքի վաճառականներէն մէկուն. կոչուեցաւ իր նոր տիրոջ ծննդավայրի անունով: Հռչակաւոր է իր Քիթաբ Մուրջամ ալ-Բուլդան (Երկիրներու Բառարանը): Տես գծացուցակ թիւ 3:

172. Ուլեմ ալ-Խազըն, Ալ-Հադարա ալ-Աբբասիա (Աբբասեան Քաղաքակրթութիւնը), էջ 56:

173. Գրիգոր Միքայելեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն, էջ 71:

174. Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 136:

170. Մուհամմադ Սուհէյլ Տակուշ, Թարիխ Սալաջիկա ալ-Բում ֆի Ասիա ալ-Մուրա, էջ 52. ռադէլով J. Laurent, Byzance et les Turcs Seljoucides jusqu'en 1081. Nancy 1913, pp9-11. :

Փիլարտոս Վարաժնունիի քաղաքական գործունեության եւ անոր կապի մասին **ալ-Մուկթադի** խալիֆային հետ:

Այս պատմահանգրուանին, Սուրիոյ մէջ հրապարակ եկաւ Բադր ալ-Ջամալի (1014-1094) զօրավարը, որու մասին բոլոր պատմիչները յիշած են, թէ ան հայազգի զաւակներէն էր¹⁷⁵. «Հայ մամլուք մը, պաշտօնը բարձրացաւ մինչեւ որ եղաւ Մուսթանսըր Բիլլահի Դամասկոսի իշխանութեան իշխանապետը, անոր կանչեց Եգիպտոս եւ գործածեց իր դէմ տեղի ունեցող ապստամբութիւնը խեղդելու. ապա ան ստացաւ վարչապետութիւնը, ու եղաւ իրական գերիշխողը»¹⁷⁶: Գ. Ասթարճեան նոյնպէս քաղելով արաբական աղբիւրներէն յիշած է, թէ ան հայ էր, «Հայ ստրուկ մըն էր Պետրիճճեմալի»¹⁷⁷: Ուիլեմ ալ-Խազըն կը յիշէ, «Հայ մամլուք մը, բարձրացաւ պաշտօնը մինչեւ որ եղաւ Մուսթանսըր Բիլլահի իշխանը Դամասկոսի իշխանութեան վրայ, եւ որ իրեն կանչեց Եգիպտոս...»¹⁷⁸: Բադր ալ-Ջամալի ստրուկն էր Սուրիոյ իշխան Ջամալ ալ-Դին Իբն Ամըրի, հետեւաբար իր տիրոջ անունով Բադրը կոչուեցաւ ալ-Ջամալի:¹⁷⁹

Բադր ալ-Ջամալիի աստղը փայլեցաւ Եգիպտոսի մէջ կեդրոնացած Ֆաթիմեաններու խալիֆայութեան պատմութեան մէջ. յիշեցնենք Ֆաթիմեաններու խալիֆայութեան մասին անդրադարձանք Բ. գլխու 3-րդ բաժինին մէջ:

1073թ. Մուսթանսըր Բիլլահ (1035-1094) Ֆաթիմեան խալիֆան խնդրեց Բադր ալ-Ջամալիի օգնութիւնը. վերջինս իր եօթհազարանոց հայկական բանակով Սուրիայէն տեղափոխուեցաւ Եգիպտոս, ու իր հայ զինուորներու հաւատարմութեան վրայ յենուելով պատժեց ապստամբները եւ վերահաստատեց կարգն ու կանոնը Եգիպտոսի մէջ: Այս մեծ յաղթանակի առիթով Ֆաթիմեան խալիֆան իրեն պարգեւատրեց, «Բադրին շնորհուեց վագիրի պաշտօնը եւ «ամիր ալ-ջուեուշի» (զօրաց իշխան) տիտղոսը: Այդ ժամանակուանից խալիֆայութիւնում իրական իշխանութիւնը պատկանում էր վագիրին, որի պաշտօնում մէկ դար շարունակ, որոշ բացառութիւններով, նշանակում էին հայեր, ինչպէս ալ-Աֆդալը, Վահրամ Պահլավունին եւ այլք: Ֆաթիմեանների օրօք Եգիպտոսի հայկական գաղութը բարգաւաճեց: Խուսափելով սելջուկների յարձակումներից Եգիպտոս տեղափոխուեցին Սիրիայում եւ Պաղեստինում հաստատուած հազարաւոր հայեր: Բադրի վագիր դառնալուց յետոյ հայերը կազմում էին Ֆաթիմեան բանակի կորիզը,

175. Բըն Թ'ադրի Բիթրի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 119, 138, 216:

176. Philip Hitti, The History of the Arabs, p. 622:

177. Գ. Ասթարճեան, Ընդարձակ, Ընդհանուր Արաբական Պատմութիւն, 1961, Լիբանան, էջ 423:

178. Ուիլեմ ալ-Խազըն, էջ 55:

179. Sona Zeitlian, Armenians In Egypt (Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt), A Hraztan Sarkis Zeitlian Publication, Los Angeles, 2006, p. 36.

գրադեցնում բարձր պաշտօններ: Եգիպտոսում գործում էին բազմաթիւ հայկական վանքեր եւ եկեղեցիներ»¹⁸⁰:

Բադր ալ-Ջամալիի շնորհիւ սելջուկ թուրքերը չյաջողեցան ներխուժել Եգիպտոս, եւ այդ երկիրը փրկուեցաւ անոնց վտանգէն ու աւերումէն՝ ի շնորհիւ հայ զօրավարին եւ անոր հայկական զունդերուն. մէջբերենք, «Հապճեպով իր ուժերը կազմակերպելով, յաջողապէս սահմաններէն դուրս վոնտեց անկոչ հիւրերը: 1079 թուականէն մինչեւ 1090 սելջուքեան բոլոր գրոհները անյաջողութեան մատնելով, վերջնականապէս հեռացուց այդ վտանգաւոր ոտխը»¹⁸¹:

Հետաքրքիր զուգադիպութեամբ հայազգի Բադր ալ-Ջամալիին (1014-1094) ժամանակակից եղած են Աբբասեան իրարայաջորդ հայկական ծագումով երկու խալիֆաները՝ **ալ-Կալմ** (1031-1075) եւ **ալ-Մուկթադի** (1075-1094): Ջամալի եղած է հիմնադիրը հայկական ազդեցութեան պատմաշրջանին Ֆաթիմական խալիֆայութեան մէջ. մէջբերենք Հրանդ Պաստրմաճեանէն, ուր յիշած է, «Եգիպտոսի ֆաթիմական խալիֆաներու մեծ զօրավարը՝ Պետր ալ Ճամալ, որ անոնց ստացուածքները պաշտպանեց սելջուքեան թուրքերու առաջին մեծ գրոհին դէմ, ծագումով հայ էր: Ինքն էր որ սկիզբը դրաւ այսպէս կոչուած ֆաթիմականներու հայկական շրջանին, որ փառքի եւ բարգաւաճութեան շրջան մը եղաւ»¹⁸²:

Հայազգի այս կարեւոր զօրավարը, որ ծառայեց Եգիպտոսի արաբ իշխանութեան, ապրեցաւ հայ եւ կարելի է ըսել, որ մահացաւ հայ. ան ապրեցաւ մօտաւորապէս ութսուն տարի. ու երբ մահացաւ 1094թ. իր կտակին համաձայն՝ մարմինը թաղուեցաւ Հայոց եկեղեցւոյ մէջ. հակառակ, որ կան պատմաբաններ, որոնք կը յիշեն, թէ ան իսլամացած հայ էր¹⁸³:

Աբբասեան բանակին մէջ, մէկէ աւելի պատճառներով հայկական զունդեր, կամ բարձր պաշտօններ զբաղեցնող հայեր չեն եղած, նոյնիսկ մօտաւորապէս այն պատմաշրջանին, երբ իշխեցին հայկական ծագումով խալիֆաները: Տարբեր էր վիճակը Եգիպտոսի Ֆաթիմեան խալիֆայութեան մէջ նոյն ժամանակաշրջանին, երբ հայազգի Բադր ալ-Ջամալի (1014-1094) հիմքը դրաւ հայկական ազդեցութեան պատմաշրջանին Ֆաթիմեան խալիֆայութեան մէջ (1074-1163), տես գծացուցակ թիւ 2: Այդ պատմաշրջանը փառքի եւ բարգաւաճութեան շրջան մը եղաւ Եգիպտոսի համար:

180. Ա. Ա. Բոգոլեան, Մ. Տ. Բոգոլեան եւ խումբ մը պատմաբաններ, Հայաստանի եւ Հարեան Երկրների Պատմութիւն, Լոյս, Երեւան 1992, էջ 63:

181. Գ. Ասթարճեան, էջ 424:

182. Հրանդ Պաստրմաճեան, Ա. հատոր, էջ 276:

183. Sir John Glubb, A Short History of the Arab Peoples, Stein and Day publishers, New York, 1969, p. 146.

Ըստ Մեղա Տատոյեանի հայկական ազդեցութեան պատմաշրջանը (1074-1163) Ֆաթիմեան խալիֆայութեան մէջ, պարզապէս անցաւոր եւ անջատուած դրուագ չէր. ան մէկն էր ամենակարեւոր իրադարձութիւններէն՝ Հայոց մասնակցութեան Մահմեդական աշխարհի մէջ, եւ պատմական զինակցութիւնը Մահմեդականներու եւ այլադաւան Հայոց միջեւ¹⁸⁴:

Մանագլեքտի ճակատամարտէն ետք հայազգի կարեւոր դէմքերէն եղաւ նաեւ Ռուբէն իշխանը, որ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ բացաւ նոր եւ կարեւոր էջ մը. ան Բագրատունեաց վերջին թագաւոր Գագիկ Բ-ի սպանութեան (1079) յաջորդ տարին՝ Կիլիկիոյ մէջ հաստատեց հայկական իշխանութիւն մը: Ռուբէնի ծագման մասին կան տարբեր կարծիքներ, ոմանք անոր կը ներկայացնեն Գագիկ Բ-ի զօրավարներէն, կամ ազգականներէն մէկը¹⁸⁵:

Ռուբէն ղեկավարեց եւ կազմակերպեց տեղի հայութիւնը եւ ապստամբեցաւ բիզանդական իշխանութեան դէմ. անոր նպատակն էր վերականգնել հայկական պետականութիւնը, ինչ որ անկարելիութիւն էր իրագործել Հայաստանի մէջ, որովհետեւ երկիրը կը գտնուէր սելջուկ թուրքերու բարբարոս ծանր լուծին տակ:

Այսպիսով, Կիլիկիոյ մէջ հիմնուած հայկական քաղաքական ինքնութիւնը շարունակութիւնն էր Հայաստանի հողին վրայ հիմնուած եւ կործանած հայկական քաղաքական պետականութեան: Հայաստանի ներկայ վիճակն էր բուն պատճառը, որ հայութիւնը իր քաղաքական ինքնութիւնը փնտռեց ոչ շատ հեռու, հարեւան Կիլիկիոյ մէջ:

Անհրաժեշտ է յիշել, որ Կիլիկիան հայութեան համար անձանօթ տարածք մը չէր. հայերը Կիլիկիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած էին շատ հին ժամանակներէն, սկսեալ Մեծն Տիգրանի գահակալութեան տարիներէն (95-55 Ք.Ա.), երբ Կիլիկիան մաս կը կազմէր Մեծ Հայքի թագաւորութեան:

Օմայեան Արաբական Խալիֆայութեան ժամանակաշրջանին (661-750) եւ Բաղդադի խալիֆայութեան (Աբբասեան) ժամանակաշրջանին, Բիզանդիոնի դէմ երկարատեւ հակամարտութեան հանգրուանին՝ մղուող պայքարին ժամանակ հայութեան մեծ բռնազաղթեր տեղի ունեցան դէպի Կիլիկիա ու անոր յարակից տարածքները. Հայերը վերաբնակեցան Փոքր Ասիոյ հիմնականօրէն Կապադովկիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս եւ Սուրիոյ մէջ:

Մինչ Կիլիկիոյ մէջ կը հիմնուէր հայկական կայուն իշխանութիւն մը, որ ապագային պիտի վերածուէր թագաւորութեան, բուն հայկական հողերուն վրայ՝ Հայաստանի որոշ տարածքներու մէջ իրենց գոյութիւնը կը շարունակէին պահել հայկական փոքրիկ իշխանութիւնները: Այդ իշխա-

նութիւններէն էին, Մամիկոնեան իշխանութիւնը Մասունի եւ Տարօնի մէկ մասին մէջ. Միւնեաց (Կապանի) թագաւորութիւնը, Խաչէնի իշխանութիւնը Արցախի մէջ. Արծրունիներու փոքր իշխանութիւնը Ամիսկ ամրոց կեդրոնով, եւ Ռշտունիքի ու Մոկքի փոքր իշխանութիւնը: Յիշեալ Հայկական իշխանութիւնները բաժնուած էին երկու անջատ խումբի. առաջին խումբը համախմբուած էր գլխաւորապէս Գուգարքի, Միւնիքի եւ Արցախի լեռնային շրջաններու մէջ, իսկ երկրորդ խումբը՝ Վասպուրականի, Մոկաց եւ Մասունի լեռնային շրջաններու մէջ: Պէտք է նշել, որ ի հետեւանք այս աշխարհագրական բաժանման, ինչպէս եւ այլ պատճառներու, այս իշխանութիւնները դատապարտուած էին անջատման ճակատագիրով. այսպէս անոնք չունեցան հնարաւորութիւնը վերականգնելու հայկական միացեալ եւ անկախ պետութիւնը. կարելի է ըսել, որ ազգի մը (հայկական) պետութիւնը բզբտուած վիճակի մէջ էր:

Այս իշխանութիւններէն Աբբասեան Խալիֆայութեան ամենամօտիկն էր Մասնոյ իշխանութիւնը, «Այդ բոլորի մէջ աչքի էր ընկնում Մասնոյ իշխանութիւնը, որի գլուխն էին կանգնած՝ սկզբում Թոռնիկ իշխանը, իսկ յետոյ նրա որդիներ Չորտվանէլը եւ Վասակը: Թոռնիկի իշխանութիւնը, Մատթէոս Ուռհայցու վկայութեամբ, կարող էր ռազմի դաշտ բերել մի քանի տասնեակ հազար հետեւակ եւ հեծեալ զօրք: Հայկական յիշեալ իշխանութիւնները բաժան-բաժան եւ թոյլ լինելու հետեւանքով ի վիճակի չեղան Հայաստանի կեանքում լուրջ քաղաքական դեր խաղալ եւ ժամանակի ընթացքում կուլ գնացին շրջակայքի աւելի ուժեղ սելջուկեան էմիրութիւններին»¹⁸⁶: Մատթէոս Ուռհայցի յիշած է, որ 1073թ. երբ Փիլարտոսի շարժուեցաւ Մասունի վրայ Թոռնիկը զօրահաւաք յայտարարեց, «Ամբողջ Մասունում զօրահաւաք անելով, յիսուն հազար հետեւակ եւ վեց հազար ձիաւոր, նա եկաւ Ճապաղջուր»¹⁸⁷:

Մասնոյ իշխանութիւնը, կոչուեցաւ իր հիմնադիր Թոռնիկ Ա. Մամիկոնեանի անունով՝ Մասունի Թոռնիկեան Իշխանութիւն, եւ տեւեց մինչև 13-րդ դար: Թոռնիկ Ա. Մամիկոնեան (1050-1073) եւ իր զաւակը Չորտուանէլ Ա. (1073-1127) ժամանակակից էին հայկական ծագումով առաջին եւ երկրորդ Աբբասեան խալիֆաներուն՝ ալ-Կաւրմին (1031-1075) եւ ալ-Մուկթադիին (1075-1094):

184. Seta B. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, Volume Two, Transaction Publishers, 2013 New Jersey. P. 65.

185. Մատթէոս Ուռհայցի, էջ 169:

186. Հ.Գ.Ժամկոչեան, Ա.Գ.Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան եւ Ս. Պ. Պողոսեան, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, էջ 490, 491:

187. Մատթէոս Ուռհայցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 137:

Պարսկաստանում լսելով կատարուածի մասին, դադարեց Փիլարտոսին յարգել եւ պատուել: Փիլարտոս, ամէն կողմից յուսալատուած, անմիջապէս հրաժարուեց իր քրիստոնէական հաւատքից, որ մինչ այդ աղտեղութեամբ էր դաւանում, եւ դարձաւ Քրիստոսի հաւատքի ուրացող, կարծելով, որ այդպիսով պարսից շրջանում պատիւների կ'արժանանայ, բայց չարժանացաւ: Նա սոսկ այն շահեց, որ, Քրիստոսին ուրանալով՝ Աստծուն եւ մարդկանց արգահատելի եւ ատելի դարձաւ»¹⁹¹:

Անհրաժեշտ է յիշել այստեղ, որ պատմութիւնը մեզի կը յուշէ, թէ Մելիքշահ հայոց վրայ վստահութիւն չունէր: Մեջբերենք հետեւեալը, անոր դիրքը հանդէպ հայերէ բաղկացած զօրաբանակին հանդէպ. «Մինչ այդ Մելիքշահը եւ Նիզամ ալ Մուլքը 1085-1086 թթ. ստիպուած էին երրորդ անգամ ճնշել գահի հաւակնորդ Մելիքշահի եղբոր Խորասանի Մելիք Տեկիշի ապստամբութիւնը:

Հետաքրքիր է նշել, որ Տեկիշի 1081թ. ապստամբութեան զխաւոր յենարանը եօթնագար հայերից բաղկացած մի զօրաբանակի անցումն էր Տեկիշի կողմը: Ահա ինչ է վկայում Իմադ ադ-Դինը հայկական այդ զօրաբանակի գործունէութեան մասին. «Հիջրի 474թ. (1081թ.) Մելիքշահը այցելելով Ռեյ, բանակը (սելջուկեան) ստուգարքի ենթարկեց: Բանակի շարքերում նա յայտնաբերեց թուրքական տարազ հագած եօթնագար հայ զինուորներ: Հակառակ Նիզամ ալ Մուլքի խորհուրդին, վերջիններին նա հեռացրեց բանակի շարքերից: Այս հայերը գնացին Մելիքշահի եղբոր Տեկիշի մօտ, որն այն ժամանակ ապստանած էր Խորասանի Վենեջ բերդում: Տեկիշը սրանց (հայերի) գալու պատճառով ուժեղացաւ եւ ապստամբեց»¹⁹²: Տեկիշի (Դուշ) հետ գործող հայոց զօրքի մասին Մատթէոս Ուռհայեցի յիշած է Նսեպինի (Մծբին) գրաւման առիթով 1094թ. դէպքերու մասին, «Հայոց զօրքը, որ սուլթանի հետ էր, մօտ տասը հազար տաճիկ կոտորեց»¹⁹³: Դուշի հաստատած հայկական զօրքերու գունդի մասին Ուռհայեցի յիշած է նաեւ Ուռհա քաղաքի գրաւման առիթով:¹⁹⁴

Նիզամ ալ Մուլքը ազգութեամբ պարսիկ էր, որուն անունն էր Հասան իբն Ալի. մականունն էր Նիզամ ալ Մուլք, որ կը նշանակէր տէրութեան կարգաւորիչ¹⁹⁵: Այսպէս Մելիքշահի օրով Սելջուկեան սուլթանութեան կառավարման ղեկավարութիւնը կը գտնուէր նշանաւոր վեզիր Նիզամ ալ Մուլքի ձեռքը. ու հետեւաբար պէտք է նշել, որ Մելիքշահի օրով տեղի

ունեցած բարենորոգումները Սուլթանութեան ամբողջ տարածքին մէջ ինչպէս եւ Հայաստանի, մեծ մասամբ կարելի է վերագրել նաեւ Նիզամ ալ Մուլքին:

Այս հետաքրքրական պատմութիւնը հասած է մեզի յայտնի արաբ ժամանակագիր Իբն ալ-Աթ'իրէն, ուր ան արձանագրած է Նիզամ ալ Մուլքի խորհուրդը Մելիքշահին այդ 7000 հայ վարձկան զօրագունդը չարձակելու մասին, «Այս մարդոց շարքերուն մէջ չկան ո՛չ քարտուղարներ, ո՛չ վաճառականներ, կամ դերձակներ, կամ ոեւէ ուրիշ տեսակ արհեստաւորներ. ասոնց բոլորին ալ միակ արհեստավարժութիւնը զինուորութիւն ընելն է... Արդ, եթէ անոնք արձակուին, չենք կրնար երբեք վստահ ըլլալ թէ անոնք պիտի իրենց շարքերէն մէկը չընդունին առաջնորդ ու պիտի զայն չհռչակեն Սուլթան... Եւ այդ պարագային, մենք պիտի ստիպուինք գործ ունենալ անոնց հետ. եւ մինչեւ որ յաղթենք անոնց՝ մենք բազմապատիկ աւելի պիտի ծախսենք քան ինչ որ կը յատկացնէինք անոնց թոշակի համար սովորաբար...»¹⁹⁶:

Ինչպէս պէտք է բացատրել, նման մեծ թիւով հայկական զօրաբանակի մը գոյութիւնը հայութեան ոչ բարենպաստ այս պատմահանգրուանին: Հայ եւ օտար մատենագիրներէ մեզի հասած են բազմաթիւ վկայութիւններ, թէ ինչպէս սելջուկեան արշաւանքներու ժամանակ, անոնք ի կողքին հարուստ աւարին, Հայաստանէն իրենց հետ տարած են հարիւր-հազարաւոր հայ զերիներ. այդ բոնի ստրկացած հայ տղամարդկանց զգալի մասը ստիպուած էին ծառայելու սելջուկ սուլթաններու եւ ամիրաներու բանակներու մէջ: Անոնք կը համախմբուէին հայ հրամանատարներու զխաւորութեամբ զօրագունդերու մէջ, եւ այդ արհեստավարժութիւնը դարձած էր իրենց ապրուստի միջոցը, այնպիսի պատմաշրջանի մը մէջ, երբ սելջուկները ահաւոր վնաս հասցուցին իրենց արշաւանքներով բազմաթիւ երկիրներու տնտեսական կեանքին:

5. ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՎԱՐՍԺՆՈՒՆԻ ԴԻՍՈՒՍԸ

ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԻՆ

Հայկական այս նորաստեղծ իշխանապետութեան հաշտ աչքերով չէր կրնար նայիլ Աբբասեան խալիֆայութիւնը, որովհետեւ Փիլարտոսի իշխանութեան տակ կը գտնուէին խալիֆայութեան «թ'դուր» կոչուած պաշտպանական զօտիի քաղաքներէն մաս մը. «Թադր» (յոզնակին «Թ'դուր») բառը արաբերէն է եւ կը նշանակէ անցք. այս պարագային սահմանային

191. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 153:

192. Ս. Վ. Բոռնազեան, էջ 214, 215

193. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 161:

194. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 164:

195. Հայոց Պատմութիւն, հատոր II զիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Զանգակ, Երեւան 2014, էջ 197:

196. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Բամըլ, Գափիքա, Ժ. հատոր, էջ 60. տես նաեւ Բիւզանդ Եղիայեան, Սելճուկ-Թաթար-Օսմանեան Թիւրքերու Պատմութիւն, էջ 97, Անթիլիաս, Լիբանան 1989:

ամրութիւն: Մարաշ քաղաքը, որ Փիլարտոս ընտրեց իր իշխանապետութեան մայրաքաղաք, մէկն էր այդ ԹՊՈՐ կոչուած սահմանապահ ամրացուած քաղաքներէն, որոնք կը համարուէին Բիզանդիոնի դէմ Աբբասեան խալիֆայութիւնը պաշտպանող յառաջապահ դիրքերէն. «Ալ-Ջազիրայի թՊՈՐներն էին Ջարատրա, Քեսուն, Սմիսատ, Մալաթիա, Մարաշ եւ ալ-Հատաթը: Ջազիրայի թՊՈՐները յատկացուած էին պաշտպանելու հիւսիսային Իրաքը, ինչպէս նաեւ կը համարուէին յառաջապահ կեդրոններ արշաւելու Բիզանդիոնի ներսերը»¹⁹⁷:

Այս գիրքի առնչութեամբ մեզի յաւելեալ կը հետաքրքրէ Միքայել Ասորի¹⁹⁸ (1126-1199) պատմիչի յիշատակութիւնը, թէ Փիլարտոս ոչ միայն գնաց Խորասան Մելիքշահի մօտ, այլ եւ նոյնիսկ գնաց Բաղդադ, եւ խալիֆայէն հրովարտակ ստացաւ իր գրաւած վայրերը պահելու: Մէջբերենք հետեւեալը, «Ըստ Միքայել Ասորու, Փիլարտոս հայ եւ բիզանդական զօրքերով պայքարում է սելջուկների դէմ: Սակայն տեսնելով, որ նա ի վիճակի չէ դիմադրել սելջուկներին, գնում է Բաղդադ ու Խորասան եւ ընդունում է մահմեդականութիւնը: Ստանալով հրովարտակ Խալիֆայից եւ սելջուկեան սուլթանից (Մելիքշահից), իր իշխանութիւնը պահպանելու մասին, վերադառնում է իր երկիրը: Մինչեւ այդ, իր բացակայութեան ժամանակ սելջուկները գրաւել էին իր երկրի տարածքի մեծ մասը:

Հետեւաբար մահմեդականութիւնն ընդունելու եւ Մելիքշահի հովանաւորութեան տակ մտնելու գնով, իր իշխանութիւնը հաստատելու բոլոր յոյսերը կորսնցնելուց յետոյ Փիլարտոս զոջալով վերստին դաւանում է քրիստոնէութիւնը, մտնում վանք (հաւանաբար Մարաշի վանքերից մէկը), եւ մեռնում է այնտեղ, 1090թ.»¹⁹⁹:

Փիլարտոսի երթը Բաղդադ տեղի ունեցած պիտի ըլլայ **ալ-Մուկրադիի** (1075-1094) ժամանակ, որուն մայրը հայուհի **Արջուանն** էր: Այստեղ, հարց կը ծագի, արդեօք խալիֆայի հրովարտակի ձեռքբերման մէջ, որեւէ կերպով նպաստեց **ալ-Մուկրադի** խալիֆայի հայկական ծագումը:

Յամենայնդէպս, հակառակ Փիլարտոսի քաղաքական ջանքերուն սելջուկներու սուլթան Մելիքշահի եւ Աբբասեան **ալ-Մուկրադի** խալիֆայի հովանաւորութիւնները ձեռք բերելու, տարածքաշրջանին մէջ տարածուած սելջուկները վերջ տուին Փիլարտոսի հիմնած հայկական իշխանապետութեան: Փիլարտոս 1086թ. յուսայատ քաղաքական կեանքէն հեռացաւ, եւ մահացաւ վանքի մը մէջ տարիներ ետք: Անոր մահը վանքի մէջ կասկածի

տակ կը դնէ անոր կրօնափոխութեան հարցը. կ'ըսուի թէ ան իր մահէն առաջ վերադարձաւ Քրիստոնէութեան հաւատքին ըստ Միքայել Ասորիի ինչպէս նախապէս անդրադարձանք:

Փիլարտոսի հիմնած ընդարձակ հայկական իշխանապետութիւնը եկաւ հաստատելու, որ անկարելիութիւն չէր հայկական պետութեան մը յառաջացումը, ինչ որ տեղի ունեցաւ քանի մը տարի ետք Ռուբինեաններու ձեռքով, եւ հիմքը դարձաւ Կիլիկիոյ հայկական պետութեան:

Վերջաւորութեան, անհրաժեշտ է յիշել, որ Փիլարտոսի ստեղծածը ամբողջութեամբ չկործանեցաւ. այդ տարածքին մէջ իրենց գոյութիւնը շարունակեցին քանի մը հայկական փոքր իշխանապետութիւններ, որոնք աւելի ուշ ոչնչացուեցան խաչակիրներու ձեռքով, որոնցմէ էին Եդեսիոյ եւ Մելիտենէի հայկական իշխանապետութիւնները: Փիլարտոսի մահէն ետք, Եդեսիոյ մէջ կարճ ժամանակով իշխեցին սելջուկները, ապա Փիլարտոսի հայ զօրավարներէն Հեթումի որդի Թորոսը վերցուց իշխանութիւնը եւ իշխեց մինչեւ խաչակիրներու առաջին արշաւանքը:

Աւելի հետաքրքրական էր Մելիտենէի հարցը, ուր իշխեց Փիլարտոսի մէկ այլ հայ զօրավար Գաբրիէլ իշխանը, որուն իշխանութեան հաստատումը՝ ըստ Միքայել Ասորիի առնչուած է Բաղդադի խալիֆային հետ. «Միւս կողմից, երբ սելջուկեան նուաճումները գտնում էին վերելքի վիճակում, եւ Մելիտենէն բոլոր կողմերից շրջապատուած էր թուրքական տիրոջներով, ճկուն Գաբրիէլը չերկմտեց ինքնակամօքն իրեն յայտարարել սուլթանի ու խալիֆի վասալ: Միքայել Ասորին հաստատում է, որ այդ նպատակով նա նոյնիսկ իր կնոջը ուղարկեց Բաղդադ, եւ վերջինս վերադարձաւ մի հրովարտակով, որը վերահաստատում էր նրա իշխանութիւնը»²⁰⁰: Այստեղ հարց կը յառաջանայ արդեօք ինչու Գաբրիէլը իր կնոջ դրկեց Բաղդադ հայկական ծագումով **ալ-Մուկրադի** խալիֆային մօտ, որուն մայրը հայուհի **Արջուանն** էր: Թերեւս ան չուզեց անձամբ երթալ, իր բացակայութեամբ չվտանգելու իր իշխանութիւնը. տեսանք թէ ինչ տեղի ունեցաւ Փիլարտոսի հետ, երբ իր բացակայութեամբ իր դէմ ապստամբութիւն տեղի ունեցաւ: Գաբրիէլ իշխանը ուղարկեց իրեն ամենամօտիկ անձը՝ իր կինը, որ թերեւս բարեկամական կապ ուներ խալիֆայի մօր **Արջուանի** հետ. եւ պէտք է նշել, որ Գաբրիէլ իշխանի կինը ետ դարձաւ **ալ-Մուկրադիի** հրովարտակը ձեռքին: Արդեօք **Արջուանը** դեր մը ուներ խալիֆայի հրովարտակի մէջ վստահ գիտենք որ **Արջուանը** ողջ էր այդ ժամանակ. ան մահացած է 1118թ.²⁰¹ բայց տեղեկութիւն չունինք եթէ ան միջամտած էր. հարցում մը, որ պատասխանի կը կարօտի...:

197. Մուհամմադ Մուհելլ Տակուշ, Թարիխ Սլաջկըթ ալ-Բուսնի Ասեայ ալ-Մուդրա, էջ 60:

198. Միքայել Ասորի պատրիարքն էր Միրիական Օրթոտոքս եկեղեցւոյ (1126-1199). հեղինակն է ասորերէնով գրուած լայնածաւալ միջնադարեան ժամանակագրութիւններու. տես գծացուցակ թիւ 3:

199. Ս. Վ. Բոննազեան, էջ 196, 197. տես նաև Գրիգոր Միքայելեան, էջ 75:

200. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ Հայերը, հատոր Ա. Երեւան 2005, Ա. էջ 207:

201. Մուստաֆա Ջուադ, էջ 138:

Գաբրիել որ Փիլարտոսի նման ուրացող հայ ղեկավար մըն էր մնաց Մելիտենէի իշխանութեան վրայ մինչեւ 1092թ.:

6. ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԻՉ ԽԱԼԻՖԱՆ

Ալ-Մուկթադիի եւ իր յաջորդի օրով Բսլամական Աբբասեան քաղաքակրթութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին. «Այս մութ քաղաքական եւ ռազմական մթնոլորտին մէջ Բսլամական քաղաքակրթութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին Հիջրի հինգերորդ դարու երկրորդ կէսին, երբ խալիֆայութեան պաշտօնին յաջորդաբար իշխեցին ալ-Մուկթադի Բիլլահ ալ-Աբբասի եւ ալ-Մուսթազիր Բիլլահ ալ-Աբբասին»²⁰²: Այս տողերը քաղեցինք Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբէն, որ հեղինակն է յատուկ ուսումնասիրութեան մը իր նշած երկու Աբբասեան խալիֆաներու՝ ալ-Մուկթադիի եւ ալ-Մուսթազիրի մասին՝ «Բսլամական Քաղաքակրթութիւնը Բաղդադի Մէջ Հինգերորդ Հիջրի Գարու Երկրորդ Կէսին» խորագիրով: Յիշեալ քաղաքակրթութեան վերելքը մղած է արաբ հեղինակին ամբողջ ուսումնասիրութիւն մը յատկացնել մեզի հետաքրքրող հայկական ծագումով երկու Աբբասեան խալիֆաներուն, որ հեղինակին կողմէ դոկտորայի համար յատկացուած ուսումնասիրութիւն է: Ալ-Մուկթադիի բարի անձնաւորութեան մասին, «Ալ-Մուկթադի բարի բնաւորութեան տէր էր, իր յատկութիւններէն էր՝ կրօնասիրութիւնը, անձնագործութիւնը, աշխատասիրութիւնը, եւ Աբբասեաններու լաւագոյններէն էր. քաջ էր եւ վեհանձն. իր բոլոր օրերը օրհնուած էին»²⁰³: Ալ-Մուկթադիի շինարարութեանց մասին, «Իր օրով բազմաթիւ շինարարական գործեր կատարուեցան Բաղդադի մէջ, որոնցմէ էին Ալ-Բասիլա, Բաբ ալ-Ազջի պարտէզները, Ալ-Հալբան եւ բազմաթիւ այլ գործեր...»²⁰⁴: Ալ-Մուկթադիի զարկ տուաւ վաճառականութեան, «Չարկ տալու համար արտաքին առևտրին եւ քաջալերելու համար վաճառականներուն, որոնք ապրանքները կը ներմուծէին Բաղդադ, 480հ./1087թ. հրաման արձակեց տուրքերն ու հարկերը վերացնել: Այդ հրամանը ծանօթացնելու համար հանրութեան, գրուեցաւ ցուցատախտակներու վրայ եւ կախուեցաւ Բաղդադի մզկիթներու պատերուն վրայ»²⁰⁵: Ալ-Մուկթադիի գթասրտութեան մասին, «Ընկերային մեծ բարեկարգիչ էր, աշխատեցաւ ապահովել ժողովուրդի անհրաժեշտ բնականութեան կարիքները. 479հ./1086թ. հրամայեց տուն գնել իւրաքանչիւր աղքատի, որ ապաստանած էր Բաբ ալ-Ղուրբա շրջանի՝

տնակի մը մէջ. ապա անոնք դարձան սեփականատէրերը այդ տուններուն»²⁰⁶: Ալ-Մուկթադիի մաքրասիրութեան մասին, «Հոգ տարաւ Բաղդադի մաքրութեան եւ փողոցներու զեղեցկութեան, ու երբ փողոցներու ցեխերը շատցան, ան 479/1086ին մարդիկ յատկացուց մաքրելու, որ անցորդներուն չվնասէ»²⁰⁷:

Ալ-Մուկթադին կը սիրէր գիրն ու գրականութիւնը եւ նուէրներով կը քաջալերէր գրագէտներն ու քերթողները: Ան գրած է բանաստեղծութիւններ, որոնցմէ մաս մը յիշած է ալ-Աս Բահանին, բանաստեղծութիւն մը որ անբիծ սիրոյ եւ սիրահարութեան մասին է, ուր սիրողը հարազատ սէր կը տածէ մէկ սիրականի²⁰⁸:

Որպէս մահմեդականներու կրօնապետ ալ-Մուկթադի խաղաղութեամբ վարուեցաւ դաւանանքային հարցերուն հետ: Իր օրով բարգաւաճեցան կրօնական իրաւագիտական երեք դպրոցները. Հանբալի, Հանաֆի եւ Շաֆրի: Մուննի դաւանանքը ունի հիմնական չորս իրաւագիտական դպրոց, անոնք են Հանբալի²⁰⁹, Հանաֆի²¹⁰, Շաֆրի²¹¹ եւ Մալքի²¹²: Հանբալին մեծամասնութեան դաւանանքն էր, Մելիքշահ կը քաջալերէր Հանաֆիութիւնը. իսկ իր մեծ վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը կը քաջալերէր Շաֆրիութիւնը: Կային նաեւ մեծ թիով Շիա դաւանանքի առանձին իրաւագիտական ուղղութեան հետեւորդներ: Յաճախ սուր պայքար կը ծագէր այս դաւանանքներու հետեւորդներուն միջեւ Բաղդադ քաղաքէն ներս, եւ ալ-Մուկթադի կը փորձէր իր կարելին ընել հանդարտեցնելու կիրքերը²¹³: 1076-1078 տարիներուն կրկնուեցան դաւանանքային ընդհարումները Բաղդադի մէջ՝ Հանբալիներու եւ Հանաֆիներու միջեւ. Մելիքշահի մեծ վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը միջամտեց եւ ստիպեց խալիֆային պաշտօնէ հեռացնել իր վեզիրը. աւելին ան սկսաւ միջամտել Բաղդադի մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն: Ալ-Մուկթադի զգաց որ իր դիրքերը տկարացած են եւ հարկաւոր է զայն զօրացնել. 1081թ. ան ուղարկեց իր վեզիրը Պարսկաստան խնդրելու Մելիքշահի դուստրի ձեռքը: Մելիքշահի եւ իր կնոջ համաձայնութիւնը այս ամուսնութեան ձգձգուեցաւ

202. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 8:

203. Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 137:

204. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ը. հատոր, էջ 494. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր էջ 962:

205. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը էջ 1003:

206. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, էջ 1001:

207. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 17:

208. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 20:

209. Հանբալի դաւանանքի հիմնադիրն էր Ահմադ իբն Մուհամմեդ իբն Հանբալ. ծնած Բաղդադ 780թ. եւ մահացած Բաղդադի մէջ 855թ.

210. Հանաֆի դաւանանքի հիմնադիրն էր Աբու Հանաֆիա Նուրման բըն Թաբթ. ծնած Քուֆա 699թ. եւ մահացած Բաղդադի մէջ 767թ.:

211. Շաֆրի դաւանանքի հիմնադիրն էր Աբու Աբդուլլահ Մուհամմեդ իբն Իդրիս. ծնած Ղազա 767թ. եւ մահացած Եգիպտոսի մէջ 819թ.

212. Մալքի դաւանանքի հիմնադիրն Մալք իբն Էնս, Մադինայի իմամը. ծնած Մադինա 712 թ. եւ մահացած նոյն քաղաքին մէջ 795թ.

213. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 61:

ամբողջ հինգ տարի 1082-1087թ.: Յաջորդ էջերուն մէջ պիտի տեսնենք, որ այս ամուսնութիւնը ինչպիսի քաղաքական զարգացումներ յառաջացուց:

Ինչպէս յիշեցինք սելջուկ Մելիքշահ սուլթանը կը քաջալերէր Հանաֆիութիւնը, այդպէս ալ շարունակուեցաւ. դարեր ետք Օսմանցիներու օրով Հանաֆիութիւնը դարձաւ Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնական դաւանանքը²¹⁴. ինչ որ յաւելեալ կը հաստատէ Օսմանցիներու կապը Սելջուկներու հետ:

Ալ-Մուկթադիի իշխանութեան տարիներուն Քրիստոնեաները եւ Հրեաները ազատօրէն վարեցին իրենց կրօնական ծէսերը: Որպէս օրինակ Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըք կը յիշէ այն ժողովրդական մեծ տօնակատարութիւնները, որ տեղի ունեցաւ Բաղդադի մէջ եւ որուն մասնակցեցան նաեւ Բաղդադի մահմեդական ժողովուրդը, երբ 485հ./1092թ. տեղի ունեցաւ Նեստորական եկեղեցւոյ կաթողիկոս Մար Սքիխայի գահակալութիւնը²¹⁵: Ամբողջ արեւելքի Նեստորական եկեղեցւոյ գլուխը կ'ընտրուէր Նեստորական եկեղեցիներու ներկայացուցիչներու կողմէ, եւ խալիֆան կը վաւերացնէր այդ ընտրութիւնը յատուկ հրամանագիրով մը:

Սաադ Սլլում²¹⁶ կ'անդրադառնայ մեզի հասած մաս մը Աբբասեան խալիֆաներու Ապահովութեան ուխտերուն (Ըհուտ-արաբ.) տրուած Քրիստոնեայ պատրիարքապետներուն (կաթօլիկներուն): Պատմիչ Մարի իբն ալ-Տուքի²¹⁷ յիշած է երկու ուխտերու մասին. առաջինը յայտարարուած **ալ-Կարմ** խալիֆայէն 1075թ. Աբդ Եշուր կաթօլիկին. երկրորդը **ալ-Մուկթադի** խալիֆայէն 1094թ. Սքիխա Ա. կաթօլիկին²¹⁸:

Անհրաժեշտ է նշել, թէ այս Ապահովութեան ուխտերով խալիֆաները յիշեալ կաթօլիկին կը լիազօրէին ու կը ճանչնային Աբբասեան խալիֆայութեան մէջ գտնուող բոլոր քրիստոնեաներու (նեստորական, յոյն, յակոբիկներ) բարձրագոյն պետը. այդ իմաստով խալիֆայութեան հայկական գաղութները եւս պէտք էր որ ենթարկուած ըլլային այդ կաթօլիկներուն: Բայց **ալ-Մուկթադի**ի օրով շարունակուեցաւ Ահլ ալ-Դ իմմիի վրայ պարտադրուած Օմարական Պայմաններու գործադրութիւնը:²¹⁹

214. Ուլերմ ալ-Խազըն, էջ 154:

215. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըք, էջ 50:

216. Սաադ Սլլում Իրաքի արդի արաբ պատմաբան, ունի ուսումնասիրութիւններ Իրաքի քրիստոնեաներուն մասին:

217. Պատրիարք Արեւելքի Քաղղիական աթոռին Բաղդադի մէջ (1592-1604):

218. Սաադ Սլլում, Ալ-Մասիհիէուն ֆի Ալ-Իրակ (Քրիստոնեաները Իրաքի Մէջ), Բաղդադ 2014, էջ 171, 172:

219. Բըն Թ'աղրի Բիդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 129. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազ, Բ. հատոր, էջ 1015:

Ըստ Իբն ալ-Տակտակիի²²⁰ **Ալ-Մուկթադի**ն եղած է մահմեդական աղբիւրներու վկայութեամբ Աբբասեաններու լաւագոյն խալիֆաներէն²²¹: Իր օրով Բաղդադը, որ կը ներկայացնէր Խալիֆայութեան կեդրոնը բարգաւաճեցաւ. այս առնչութեամբ թարգմանենք հետեւեալ հետաքրքիր մէջբերումը Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդըրիէն²²², «Ան Աբբասեաններու լաւագոյններէն էր, զօրաւոր անձնաւորութեամբ, հզօր աշխուժութեամբ՝ մեծապէս բարելաւեց բարոյական իրավիճակը Բաղդադի մէջ. հրամայեց արտաքսել երգչուհիները եւ փճացածները, հրամայեց չօգտագործել աղանիներու համար կառուցուած աշտարակները մարդոց կանանց դիտելու. արգիլեց նաւակաւարներուն՝ տղամարդկանց եւ կանանց միաժամանակ տեղափոխելու. այդպիսով Բաղդադի մէջ շատ վայրեր բարգաւաճեցան: Արգիլեց բաղնիքներու ջուրերը թափել Տիգրիսի մէջ, ստիպեց բաղնիքներու տէրերուն աղտոտ ջուրերուն համար յատուկ ջրամբարներ փորել. հրամայեց որ աղի ձուկը լուան միայն՝ յատկացուած ալ-Նաջմի վայրի մէջ: Իր օրերը բերքառատ էին, խալիֆայութիւնը հզօրացաւ. սելջուկներու սուլթանը իր ժամանակին Մելիքշահն էր, որ յաջորդեց Ալփ-Ասլանին»²²³:

Ալ-Մուկթադիի իշխանութեան տարիներուն 469 Հիջրի տարիին Տիգրիս գետի ջուրը բարձրացաւ եւ վտանգեց Խալիֆայութեան Տունը (Դար ալ-Խիլաֆա), զիշերով նախկին խալիֆայի՝ **ալ-Կարմ**ի դազադը փոխադրուեցաւ Բաղդադ քաղաքի Ալ-Բաս աֆա մասը՝ Տիգրիսի միւս ափին²²⁴:

7. ՏԱՐԱԾՔԱՇԻՋԱՆԸ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Մանազկերտի ճակատամարտի մէջ Բիւզանդիոնի պարտութիւնը եւ անոր յաջորդող մահմեդականութեան ջախակիր սելջուկներու նուաճումը Հայկական Լեռնաշխարհի ու Փոքր Ասիոյ զգալի տարածքներ՝ ստիպեցին Բիւզանդիոնին օգնութիւն խնդրել Քրիստոնեայ Եւրոպայէն: Բիւզանդ Եղիայեան հետեւեալ նախադասութեամբ կը նկարագրէ թէ ինչ էր, որ տեղի ունեցաւ Բիւզանդիոնի պարտութեամբ Մանազկերտի ճակատամարտին, «Մանազկերտի անկումով թէւեւ Հայաստանի սիրտին իջած էր հարուածը, բայց Բիւզանդիոնի կողմին խրած դաշոյն մըն էր ան միանգամայն, որ իր ալ

220. Իբն ալ-Տակտակի – Մուհամմադ բըն Ալի բըն Մուհամմադ իբն Տակտակա, նշանաւոր արաբ պատմիչ, ծնած է Բաղդադ 1262թ. եւ մահացած 1309թ.: Տես զճացուցակ թիւ 3:

221. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի, էջ 214:

222. Շէյխ Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի արաբ յայտնի պատմաբան մասնագիտացած Բալամ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ:

223. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Բամըլ, Ը. հատոր, էջ 494. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Նըջում Բ. հատոր էջ 962, 994. տես նաեւ Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 358:

224. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Նըջում Բ. հատոր, էջ 970:

սիրտին կը սպառնար՝ երբ մանաւանդ Գոնիայի Մելճուկ Սուլթանութիւնը եկաւ իր բանակատեղին հաստատեց Նիկիոյ մօտ, Պոլսոյ դուռներուն»²²⁵:

Միքայել Է. Դուկաս կայսրը 1074թ. կոչ ըրաւ Հռոմի Գրիգորիոս Է. պապին օգնութեան հասնելու Բիզանդիոնին, եւ սելջուկներուն սանձելու համար մեծ արշաւանք կազմակերպելու. միաժամանակ կայսրը կը խոստանար Բիզանդական յունադաւան եկեղեցւոյ միութիւնը կաթոլիկ եկեղեցւոյ հետ: Փոքր Ասիան Բիզանդիոնի համար շատ աւելի կարեւոր էր Երուսաղէմէն. հետեւաբար երբ Բիզանդիոնի մայրաքաղաքը վտանգուեցաւ սելջուկ թուրքերու կողմէ, կայսրը հարկադրուեցաւ օգնութիւն խնդրելու Քրիստոնէայ Արեւմուտքէն՝ զիջելով նոյնիսկ իր եկեղեցւոյ դիրքը ի շահ Հռոմին:

Հռոմի պապը չյաջողեցաւ Երուսայի իշխանները հաւաքել մէկ նպատակի շուրջ, մէկէ աւելի պատճառներով, հիմնականօրէն որովհետեւ անոնք զբաղուած էին ներքին մարտերով եւ վեճերով: Այդ արշաւանքը իրականացաւ, այս կոչէն աւելի քան քսան տարի ետք, ինչ որ մղեց կայսրին դիմելու Բաղդադի խալիֆայի միջամտութեան:

Միքայել Է. Դուկաս կայսրը նկատելով, որ Կաթոլիկ Երուսայի օգնութիւնը պիտի ուշանայ, ստիպուեցաւ աշխատիլ հաշտութիւն կնքելու սելջուկ Մելիքշահ Ա-ի հետ. այդ իրականացնելու համար միջնորդութեան նպատակով դիմեց Բաղդադի խալիֆային, որպէս մահմեդականներու ընդհանուր կրօնապետը: Միքայել Է. Դուկաս կայսրը իշխած է 1071-1078 տարիներուն, հետեւաբար Բաղդադի խալիֆան, որուն դիմեց ան կամ **ալ-Կաւրմ** էր (1031-1075), կամ **ալ-Սուլթադին** (1075-1094). երկուքն ալ հայ մայրերէ ծնած խալիֆաներ էին. մեր կարծիքով, դիմումը կատարուած է **ալ-Սուլթադին**ին: Պետք է նշել, որ բարեկամական յարաբերութիւնները անսովոր բան չէին Բիզանդիոնի կայսրերու եւ Աբբասեան խալիֆաներու միջեւ այս պատմահանգրուանին. տեսանք թէ ինչպէս Մանազկերտի ճակատամարտի նախօրէին սելջուկներու սուլթանը Ալփ-Ասլան վստահ չըլլալով իր ունեցած բանակի յաջողութեան վրայ, խնդրեց **ալ-Կաւրմ** խալիֆայի միջամտութիւնը, որովհետեւ ան գիտէր որ **ալ-Կաւրմ** եւ Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. կայսրը լաւ բարեկամներ էին, ինչպէս անդրադարձանք Բ. գլխու 6-րդ բաժինին մէջ:

Մօտաւորապէս երկու տասնամեակ ետք, Բիզանդիոնի Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոս կայսրը (1081-1118) դիմեց Հռոմի Ուրբանոս Բ. պապին, խնդրելով Արեւմուտքի օգնութիւնը. այդ նպատակով ան 1095թ. պատուիրակութիւն դրկեց Հռոմի պապին: Մեջբերենք հետեւեալը Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոս կայսրի նամակէն, «Երուսաղէմէն մինչեւ Եգէական Ծով, Թրքական հորդաններ տիրակալեր են ամէնուն. անոնց գունդերը կը սպառնան բուն իսկ կայսերական քաղաքին, որ՝ եթէ պէտք է իյնայ լաւագոյն է որ իյնայ

Հատինաց ձեռքը քան հեթանոսաց»²²⁶: Սելջուկներու աչքառու ռազմական յաջողութիւնները մտահոգեցին նաեւ Քրիստոնէայ Երուսային, որովհետեւ անհնարին դարձաւ քրիստոնէաներու ուխտագնացութիւնը դէպի Երուսաղէմն ու Սուրբ վայրերը: Մէկ խօսքով դրդապատճառները բազմաթիւ էին, որոնց չենք ուզեր անդրադառնալ մեր հիմնական նիւթէն չշեղելու համար:

Այսպէս, երբ մեզի հետաքրքրող տարածքը կը պատրաստուէր դիմաւորելու պատմական նոր շրջան մը՝ երբ սկսան խաչակիրներու արշաւանքները, Աբբասեան խալիֆայութիւնը կը գտնուէր սելջուկ սուլթաններու անմիջական հսկողութեան ներքեւ. Հայաստանը նոյնպէս կը գտնուէր անոնց լուծին տակ, ի բացի մատներու վրայ հաշուող իրարմէ անջատուած տարածքներ, ուր կը շարունակէին գոյութիւն ունենալ հայկական փոքրիկ իշխանութիւնները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ համամարդկային պատմութեան մէջ կոչուած խաչակիրներու արշաւանքները, չկազմակերպուեցան լոկ կրօնական պատճառներով. կ'արժէ մեջբերել հետեւեալը Գ. Ասթարճեանէն, «Պետք չէ խաբուիլ թէ կուրծքին վրայ խաչանիշ կրող ամէն մէկը Քրիստոսի սիրոյն ճամբայ ելաւ: Ղեկավարներէն շատերը եւ այդ շատերէն Պոհեմոնները նոր հողերու վրայ դրօշնին ծածանեցնելով՝ տնտեսական առաւելութիւններ ձեռք բերելու կը միտէին: Իսկ Վենետիկի, Ճենովայի եւ Փիզայի վաճառականները նոր նոր շուկաներ գտնելու յոյսով՝ տրեխնին կապելով ճամբայ ինկան. միեւնոյն ատեն տարակոյսէ վեր է պարզամիտ կոյր հաւատացեալներուն Ս. Տեղաց ազատագրման համար զէնք վերցուցած ըլլալը»²²⁷:

8. ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱԴԻԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԵՐՁԸ

Յարաբերութիւնները սելջուկներու սուլթան Մելիքշահ Ա-ի եւ **ալ-Սուլթադին** (1075-1094) խալիֆայի միջեւ միշտ բարեկամական չէին: Մելիքշահի իշխանութեան ժամանակ (1072-1092) սելջուկները հասան իրենց աշխարհակալութեան գագաթնակէտին, անոնց իշխանութիւնը տարածուեցաւ հեռաւոր արեւելքէն՝ Չինաստանի եւ Աֆղանստանի սահմաններէն մինչեւ Միջերկրական ծով. եւ Սեւ ծովէն ու Կովկասէն մինչեւ Եմեն եւ Հնդկական Ովկիանոս. այս ընդարձակ աշխարհակալութեան մայրաքաղաքը Իսֆահանն էր, ոչ շատ հեռու Բաղդադէն, ներկայիս Պարսկաստանի մէջ:

Մելիքշահը Բաղդադի հանդէպ ճակատագրական նպատակներ ունէր, որոնք ընդունելի չէին Աբբասեան խալիֆայութեան կողմէ. ան որոշած

225. Բիզանդ Եղիայեան, էջ 125:

226. Բիզանդ Եղիայեան, էջ 125:

227. Գ. Ասթարճեան, Ընդարձակ, էջ 436, 437:

էր Բաղդադը դարձնել սելջուկ մահմեդական աշխարհակալութեան կեդրոն, եւ այդ նպատակով սկսաւ քաղաքի վերակառուցման աշխատանքները:

Մելիքշահը եւ իր մեծ վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը յատուկ կարեւորութիւն կու տային Բաղդադի Աբբասեան խալիֆայութեան քաղաքական եւ կրօնական դերին. այդ պատճառով որոշած էին Մելիքշահին սուլթան օծել Բաղդադի մէջ, եւ աւելին Մելիքշահի աղջկան ամուսնացնել **ալ-Մուկթադի** խալիֆային հետ, ի հարկէ քաղաքական նպատակներով: Այսպէս, յաջորդ տարին՝ 1087թ. Մելիքշահ եկաւ Բաղդադ, ուր սուլթան թագադրուեցաւ²²⁸. տեղի ունեցաւ նաեւ **ալ-Մուկթադի**ի ամուսնութիւնը, «1087 թ. Մելիքշահը գալիս է Բաղդադ, խալիֆայի կողմից թագադրում է սուլթան: Թագադրութեան ծիսակատարութիւններին հետեւում է իր դստեր Մեհմեդէ **Խաթունի** ամուսնութիւնը աբբասեան խալիֆա Մուկտադիի հետ: Այս ծիսակատարութիւնները վերածում են սուլթանութեան եւ խալիֆայութեան ռազմաքաղաքական եւ կրօնական դաշինքի կնքման ու ամրապնդման լաւագոյն առիթի»²²⁹:

Յարաբերութիւնները Մելիքշահի եւ իր փեսան դարձած **ալ-Մուկթադի** խալիֆայի միջեւ փոփոխական էին: Մելիքշահի հետու նպատակն էր, որ իր դուստրի զաւակը դառնար ապագայի Աբբասեան խալիֆան. այդպէս խաղաղութեամբ սելջուկները ձեռք դրած կ'ըլլային նաեւ խալիֆայի աթոռին վրայ: Սակայն այս քաղաքական ամուսնութիւնը երկար չտեւեց. 1088թ. խալիֆայի կնոջ Մեհմեդէ **Խաթունի** (Մելիքշահի աղջիկը) հետ Բաղդադ եկած թուրքերը սկսան նեղացնել տեղացի ժողովուրդին, որոնք բողոքեցին **ալ-Մուկթադի**ի մօտ, որ հրամայեց անոնց հեռացնել Հարիմէն²³⁰: Անհամաձայնութիւններ յառաջացան խալիֆայի եւ իր կնոջ միջեւ. վերջինս տեղեկացուց իր հօր՝ Մելիքշահին, որ սաստիկ զայրացաւ եւ հրամայեց իր աղջկան հեռանալ Բաղդադէն: Մեհմեդէ **Խաթուն** իր զաւկին՝ Աբա ալ-Ֆադլիի հետ 1089թ. գնաց Բաֆահան իր հօր մօտ, սակայն նոյն տարին ան մահացաւ. Մելիքշահ շատ զայրացաւ եւ որոշեց պատժել **ալ-Մուկթադի** խալիֆան²³¹:

Մելիքշահ հրամայեց խալիֆային, որ իր մահացած աղջկան փոքրիկ որդին՝ Աբա ալ-Ֆադլը նշանակէ գահաժառանգ եւ այդ կարեւոր դիրքէն **ալ-Մուկթադի**ն, հեռացնէ իր նշանակած աւագ որդին՝ **ալ-Մուսթազիր**ը: Խալիֆան մերժեց կատարել Մելիքշահի հրամանը: Մելիքշահ զայրացած, 1092թ. եկաւ Բաղդադ ու նոր հրաման ուղարկեց խալիֆային, որ մէկ ամ-

228. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Ժ. հատոր, էջ 64:

229. Ս. Վ. Բոռնազեան, էջ 214, 215. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր, էջ 1004:

230. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր, էջ 1008:

231. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Ը. հատոր, էջ 460. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը էջ 1010:

սուան ընթացքին երթայ Իրաքի հարաւային քաղաք՝ Բաս'րա, եւ թոշակի անցնի²³²:

Խալիֆան ծայրաստիճան նեղ վիճակի մէջ էր. կարելի չէր մերժել Մելիքշահին, որ որոշած էր խալիֆային վերջնականօրէն հեռացնել պաշտօնէն: Այդ ընթացքին Մելիքշահ որսի գնաց, հիւանդացած վերադարձաւ եւ քանի մը օրէն մահացաւ, նախքան խալիֆայի վտարման Ժամկէտի լրացումը²³³, տես գծացուցակ թիւ 1: Այսպէս Մելիքշահի մահը վերջ տուաւ այդ սուր պայքարին՝ իր եւ **ալ-Մուկթադի** խալիֆայի միջեւ. խալիֆայի հեռացման սուլթանական հրամանը անգործութեան մատնուեցաւ...: Պէտք է նշել այստեղ, որ սուլթան Մելիքշահը որոշած էր Խալիֆայութեան պալատ մը կառուցել իր Բաֆահան մայրաքաղաքի մէջ, ուր պիտի բնակէր աղջկան որդին **ալ-Մուկթադի** խալիֆայէն: Բայց սուլթանը մահացաւ, ու խալիֆան մնաց իր աթոռին²³⁴: Ըստ Իբն ալ-Իբրիին Մելիքշահ մահացաւ թունաւորուած Խուրսիք անունով ծառայի կողմէ:²³⁵

Մելիքշահի մասին մեր պատմիչները դրական արտայայտուած են: Իր կարեւոր գործերէն եղաւ այն, որ ան հրաման տուաւ վերականգնելու հպատակ բոլոր ժողովուրդներու երկիրներու քայքայուած տնտեսութիւնը, որ ողորմելի աստիճանի հասած էր սելջուկեան աւերիչ արշաւանքներու հետեւանքով:

Հայաստանի մէջ, սելջուկները սկսան սիրաշահիլ հայ իշխաններուն, որոնք կարողացան վերականգնել իրենց հայրենի կալուածները, եւ վճարել պէտք եղած հարկերը իրենց մահմեդական տիրակալներուն: Այս հարցին մասին, մէջբերենք հետեւեալը Ս. Վ. Բոռնազեանէն, «Ուստի, պէտք է նշել այն իրողութիւնը, որ Մելիքշահի եւ յատկապէս նրա յաջորդների օրօք, երբ Հայաստանում համեմատաբար հաստատուել էր խաղաղ ժամանակաշրջան, հայ իշխանների մի մասը զանազան ճանապարհներով դարձեալ վերականգնում է հողատիրութեան այն իրաւունքը, որը խախտուել էր սելջուկեան արշաւանքների առաջին շրջանում: Սասունի, Տարօնի, Վասպուրականի, Խեղենեկեան Արծրունիների տիրոջները, Տաշիր Ձորագետի Կյուրիկեան եւ Միւնիքի թագաւորների, ինչպէս նաեւ Խաչէնի իշխանութեան տիրոջները շարունակում էին մնալ հայ իշխանների ձեռքին: Վերջիններս, որպէս

232. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը էջ 1019. Իբն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 131, 132: Տես նաեւ Bar Hebraeus, Chronography, P.231.

233. Իբն Թ'ադրի Բիրդի, նոյնը էջ 131. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը էջ 462:

234. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Ը. հատոր, էջ 462. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր, էջ 1019. տես նաեւ Մուհամեդ Ս. Տակուշ, Թարիխ ալ-Սլաճկթ ֆի Խուրասան ուա Իրան ու ալ-Իրակ, էջ 126:

235. Bar Hebraeus, Chronography, P.232.

ինքնավար իշխանություններ, տարեկան հարկ (խարաջ) էին վճարում սելջուկեան սուլթանին կամ իկթադար մելիքներին»²³⁶:

Այսպես, Հայաստանի մեջ յարաբերական խաղաղութեան հաստատումը եւ երկրի տնտեսական կեանքի վերականգնումը, պատճառ եղան, որ մեր պատմիչներէն Մատթէոս Ուռհայեցի դրական արտայայտուի Մելիքշահի մասին, անոր մահուան առիթով, «Այդ տարին վախճանուեց մեծ եւ տիեզերակալ սուլթան Մելիք Շահը, համայն աշխարհի հայրն ու ծնողը, բոլորի հանդէպ բարի, ողորմած եւ հեզ մարդը: Նա մեռաւ Բաղդադ քաղաքում իր կնոջ՝ Սամարղանդի սուլթանի դստեր, նենգ դաւով: Նա բարի մարդուն թոյն խմեցրեց, սպաննեց ամենամեծ թագաւորին»²³⁷: Վարդան Արեւելցի պատմիչն ալ դրական անդրադարձած է Մելիքշահի մասին, «Արփաւսանը, որը ամբողջ երկիրը ներկում է արեամբ: Նա ունէր ութ որդի, որոնցից թագաւորական աթոռին է հասնում Մելիք-Շահը՝ բարի ու խաղաղասէր մի մարդ:...»²³⁸:

Մելիքշահ Ա-ի մահէն ետք սելջուկները զգալիօրէն տկարացան ի հետեւանք իշխող ընտանեկան ներքին պայքարին: Սելջուկեան սուլթանութիւնը բաժնուեցաւ քանի մը ամիրութիւններու, որոնցմէ մէկն էր Մանուշրք Ղազիի հիմնած անկախ սելջուկեան իշխանութիւնը Երզնկայի մէջ: Այսպէս Մելիքշահ Ա-ի մահէն ետք 1092թ. վերջ գտաւ սելջուկեան պետութեան երկրորդ պատմաշրջանը՝ «Սուլթանութեան պատմաշրջանը», որ տեւեց մօտ կէս դար (1040-1092). եւ սկսաւ սելջուկեան տկարացման եւ անկման պատմաշրջանը (1092-1194), որ կը բաժնուի երկու մասի. բաժանման եւ տկարացման շրջան (1092-1157), քայքայման ու անկման շրջան (1157-1194):

Ինչպէս անդրադարձանք սելջուկ Տուղրիլ Բէկ 1037թ. Խուրասանի մէջ հիմնեց սելջուկեան մայր պետութիւնը՝ մայրաքաղաք ընտրելով Ռէյ քաղաքը, որ իշխեց մինչեւ 1063թ. եւ 1055թ. գրաւեց Բաղդադը եւ իրեն ենթարկեց Արբասեան խալիֆայութիւնը: Հիմնադիր սելջուկ սուլթանի երկու յաջորդները Ալի-Ասլան (1063-1072) եւ Մելիքշահ Ա. (1072-1092) չփոխադրուեցան խալիֆայութեան Բաղդադ մայրաքաղաքը. միայն Մելիքշահ Ա-ի մահէն յետոյ էր, որ սելջուկ սուլթանները հաստատուեցան Բաղդադի մէջ, մօտէն հսկելով նաեւ Արբասեան խալիֆաներուն. մէջքերէնք հետեւեալը, «Սելճուքեան գլխաւորներէն եւ ոչ մէկը չ'նստեցաւ Պաղտատ իբր վերին իշխանապետ. փոխարքաներով եւ մարզպաններով կառավարուեցաւ Ապպասեաններու կալուածքը. Ալի Արսլան ոչ ալ աչքովը տեսաւ Իրաքի մայրաքաղաքը: Իր նախորդը Խուրասանի մայրաքաղաք Մերվի մէջ կը նստէր, ինքն ալ Բսպահանը պետութեան կեդրոն ըրած էր: Սելճուքեաններու

կառավարութիւնը հազիւ 1091 թուականին Պաղտատ փոխադրուեցաւ Մելիքշահի մահէն յետոյ: Խալիֆէն արքայական արդուզարդերով պաճուած խամաճիկի դեր կը կատարէր. վեհ արձան մըն էր թուրք սելճուք սուլթանին ձեռքին մէջ. խորպէներուն (Ուրբաթի կէսօրուան աղօթք) խալիֆէի անուան կից սուլթանին անունն ալ յիշել պարտադրանք մըն էր»²³⁹: Ալ-Մուկթադին խամաճիկ չէր, փաստ որ ան պայքարի մէջ մտաւ Մելիքշահ Ա-ի հետ ինչպէս անդրադարձանք. եւ աւելին ան փորձեց կամաց-կամաց վերստանալ իրմէ յափշտակուած լիազօրութիւնները օգտուելով սելջուկներու երկպառակութենէն, բայց ի վերջոյ գոհ գնաց ներքին պալատական դաւադրութեան, ինչպէս որ պիտի անդրադառնանք, որուն ետին կանգնած էր սելջուկ սուլթանը: Ալ-Մուկթադիի մասին դրական եւ գովասանական խօսքեր շատ գրուած են արաբ յայտնի պատմիչներու կողմէ, ինչպէս անդրադարձանք. աւելցնենք այստեղ Զայն ալ-Դին Ումար բըն ալ-Վարդիի²⁴⁰ (Իբն ալ-Ուարդի) գրածը, թէ «ան ունէր զօրաւոր անձնաւորութիւն եւ հզօր կամք»²⁴¹: Այդ հզօր կամքով ան մինչեւ վերջ պայքարեցաւ սելջուկներու դէմ...:

Սելջուկներու տկարութեան հետեւանքով, իրենց իշխանութեան վերջին շրջանին ստեղծուեցան անջատ պետութիւններ, որոնք կոչուեցան Աթաբէկեան պետութիւններ: Աթաբէկ բառը թրքական ծագում ունի, կազմուած է «Աթա» այսինքն պահող, խնամակալ կամ դաստիարակ, եւ «Բէկ» այսինքն իշխան. այսպէս, Աթաբէկ կը նշանակէր իշխանի դաստիարակը կամ խնամակալը:

Աթաբէկները յառաջացան սելջուկներու պալատներուն մէջ, ի հետեւանք սելջուկներու ստեղծած համակարգին, երբ անոնք թուրք մեմլուքներ գնելով, անոնց կը ներմուծէին իրենց պալատներուն մէջ, իրենց գաւակները դաստիարակելու եւ պաշտօններ ստանալու: Այս աթաբէկներէն ոմանք հասան բանակի եւ պետութեան բարձր պաշտօններու, անոնք օգտուեցան սելջուկներու ներքին երկպառակութենէն Մելիքշահ Ա. սուլթանի մահէն ետք, եւ հիմնեցին Աթաբէկեան պետութիւններ, որոնցմէ էին Քիֆա, Մարդին, Դամասկոս, Մոս ուլ եւ Զազիրայի պետութիւնները:

Յիշեալ ամիրութիւնները ժառանգեցին սելջուկներու տարածքները, ինչ որ օգնեց խալիֆաներուն անկախանալու սելջուկներէն եւ վերստանալու իրենց յափշտակուած իշխանութիւնը: Միւս կողմէ, այս բաժանումը քաջալերեց Եւրոպային կազմակերպելու խաչակիրներու արշաւանքները:

236. Ս. Վ. Բոննազեան, էջ 234, 235:

237. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 159:

238. Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական Պատմութիւն, ԵՊՀ, Երեւան 2001, էջ 138:

239. Գ. Ասթարճեան, էջ 303:

240. Իբն ալ-Ուարդի - Արաբ լեզուաբան եւ բանաստեղծ (1292-1349), յայտնի է իր գործով որ կոչուած է Իբն ալ-Ուարդիի Պատմութիւնը: Տես գծացուցակ թիւ 3:

241. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ իբն ալ-Ուարդի, Բ. հատոր, էջ 6:

Սելջուկեան սուլթանութեան քայքայման շրջանին՝ հարաւային Հայաստանի մէջ գոյացած ամենախոշոր սելջուկեան իշխանապետութիւնը կ'ընդգրկէր Վանայ լիճէն դէպի հիւսիս գտնուող երկրամասերը, կեդրոն ունենալով Խլաթ քաղաքը. որուն տիրակալները կը կրէին Շահ Արմէն (Հայոց թագաւոր) տիտղոսը, որովհետեւ անոնց պետութեան հիմնական բնակիչները հայեր էին: Շահ Արմէններու ամիրութեան հիմնադիրն էր Սուրման ալ-Կուտբին 1100թ., որ Խլաթ քաղաքը դարձուց իր մայրաքաղաքը. ան մեմլուք մըն էր, սելջուկ Կուտբ ալ-Դին Իսմաիլին: Շահ Արմէններու պետութիւնը կ'ընդգրկէր մօտաւորապէս Հայաստանի մէկ հինգերորդը, տես քարտէզ թիւ 1: Սելջուկեան Շահ Արմէններու պետութիւնը իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1207թ. երբ զայն գրաւեցին ու վերջ տուին Այյուբեանները:

Հայկական Խլաթ քաղաքի բնակչութեան մասին մեջբերենք հետեւեալը պարսիկ նշանաւոր մատենագիր Նասիրի Խոսրովէն²⁴², «Աշխարհագէտ Նասիր Խոսրովը, որը 1046թ. այցելել է Խլաթ, ասում է. «Ախլաթ քաղաքում խօսում են երեք լեզու՝ արաբերէն, պարսկերէն եւ հայերէն, իմ կարծիքով սրա համար էլ քաղաքը կոչւում է Ախլաթ (խառը)»²⁴³: Արաբերէն «Խլիտ» կամ «Խալիտ» բառը կը նշանակէ խառնուրդ. պարսիկ աշխարհագէտը քաղաքի անունը կը վերագրէ այդ պատմահանգրուանին քաղաքի ժողովուրդին բազմագգութեան, խառնուրդ ըլլալուն:

Սելիքշահի մահէն ետք իր կինը Թուրքան խաթուն ձեռք առաւ իշխանութիւնը եւ իր անչափահաս որդին Մահմուդը սուլթան նշանակեց. այսպէս Թուրքան խաթուն դարձաւ գործնականապէս Սելիքշահի յաջորդը:

Թուրքան խաթուն պահանջեց ալ-Մուկթադիէն իր հինգ տարեկան Մահմուդ զաւակը սուլթան ճանչնալ. ալ-Մուկթադին ստիպուած տուաւ իր օրհնութիւնները: Բայց շուտով խալիֆայի յարաբերութիւնները Թուրքան խաթունի հետ վատացան, երբ ալ-Մուկթադի մերժեց բանակի հրամանատարութիւնը եւ հարկերու գանձումը կատարուին փոքրիկն Մահմուդ սուլթանի կողմէ, անոր անչափահասութեան պատճառով. այս դիրքորոշման մէջ Իմամ Ալ-Ղազալի երկրորդեց խալիֆային եւ կրօնական հրամանով (ֆաթուա) յայտարարեց, որ այդ կարելի չէ²⁴⁴: Ալ-Ղազալի յարաբերութիւնները շատ լաւ էին ալ-Մուկթադիի հետ: Ալ-Ղազալի (1058-1111) Իսլամութեան ամենամեծ փիլիսոփաներէն, օրէնսգէտներէն, եւ աստուածաբաններէն մէկն էր. ան ծագումով իրանցի էր, սակայն իր գործերը գրած է

արաբերէնով: Ալ-Մուկթադիի օրով ալ-Ղազալին՝ 1091թ. նշանակուեցաւ Բաղդադի հոչակաւոր Նիզամիա դպրոցին տնօրէնը:

Յստակ էր, որ ալ-Մուկթադի կ'ուզէր օգտուիլ ընծայուած առիթէն եւ ամրապնդէր իր քաղաքական դիրքերը. բայց դէպքերը զարգացան այլ ուղղութեամբ:

Սելիքշահի եղբայրը Դուշ, Ալփ-Ասլանի որդին, որ կ'իշխէր Դամասկոսի մէջ, գրաւեց Հալէբ, Անտիոք, Ուրֆա եւ Հարան քաղաքները եւ ինքզինքը սուլթան հռչակեց, պահանջեց ալ-Մուկթադիէն զինք սուլթան ճանչնայ եւ իր խալիֆայական օրհնութիւնները պարգեւէ: Դէպքերը անելի սրուեցան, երբ շուտով պատերազմը բռնկեցաւ Խաթունի եւ իր որդի Մահմուդի միջեւ մէկ կողմէն եւ Բարքիյարուքի՝ Սելիքշահի մեծ որդիի միջեւ միւս կողմէն: Այսպէս, ալ-Մուկթադի խալիֆան անորոշ վիճակի մէջ կը գտնուէր, թէ որուն տար իր պաշտօնական օրհնութիւնները եւ ճանչնար իբրեւ սելջուկներու նոր սուլթան:

Սելջուկեան ներքին պատերազմը վերջ գտաւ Բարքիյարուքի յաղթանակով. ան 1094թ. յաղթական մուտք գործեց Բաղդադ. եւ պահանջեց ալ-Մուկթադիէն զինք ճանչնալ իբրեւ նոր սուլթան: Ու երբ ալ-Մուկթադին ստորագրեց սուլթանութեան յայտարարագիրը, ըստ որուն Բարքիյարուք սուլթանը կը լիազօրուէր իշխել բոլոր երկիրները խալիֆային անունով, որ հարկաւոր էր որեւէ սուլթանի մը իշխանութեան օրինակացման, ներս մտաւ խալիֆայի պալատի վարիչ՝ Շամս ալ-Նահարը եւ ուստեստեղէն հրամցուց խալիֆային. թունաւոր ուստելիքը վերջ տուաւ խալիֆայի կեանքին.²⁴⁵ «Կը թուի թէ ալ-Մուկթադիի կահրամանը Շամս ալ-Նահար, որ խալիֆայի պալատի վարիչն էր, կապ ուներ խալիֆայէն ազատելու դաւադրութեան մէջ, ան թունաւորուած ուստելիք հրամցուց խալիֆային, որ շատ առողջ վիճակի մէջ էր: Ու երբ Շամս ալ-Նահար վստահացաւ խալիֆայի մահէն. կանչեցին խալիֆայի որդին՝ Ալ-Մուսթազհըրը, ցաւակցութիւն յայտնեցին իր հօր մահուան առիթով, զինք յայտարարեցին խալիֆա եւ շնորհաւորեցին»:²⁴⁶ Կը թուի թէ Բարքիյարուքն էր որ սպաննել տուաւ ալ-Մուկթադին, որովհետեւ ան Մահմուդ բըն Սելիքշահը կը ճանչնար որպէս սուլթան:

Հայկական ծագումով երկրորդ խալիֆայի կեանքը եղաւ կարճատեւ, բարեգործ խալիֆայի վերջը եղաւ ողբերգական. ալ-Մուկթադի յանկարծամահ եղած էր թունաւորուելով Շամս ալ-Նահար հարձին կողմէ²⁴⁷: Ան խալիֆա դարձաւ 19 տարեկանին, եւ իշխեց տասնինը տարի (1075-1094).

242. Նասիրի Խոսրով (1004-1088) պարսիկ բանաստեղծ, փիլիսոփայ, մատենագիր. հոչակաւոր է իր Մաֆարնամա ճամբորդողական մատենագրութեամբ: Տես գծացուցակ թիւ 3:

243. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, 3 հատոր, 238:

244. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազզ, Բ. հատոր, էջ 1019. տես նաեւ Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբ, էջ 40:

245. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազզ, Բ. հատոր, էջ 1029:

246. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբ, էջ 21:

247. Իբն ալ-Աթիբ, Ալ-Քամըլ, Բ. հատոր, էջ 493. Ջալալ ալ-Դին ալ-Սայուտի, Թարիխ ալ-Խուլաֆա, էջ 326. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, էջ 1029:

մահացաւ երիտասարդ տարիքին հազիւ թէ երեսունութ տարեկան հասակին²⁴⁸:

Ջամալ ալ-Դին բըն Թ'աղրի Բիրդի խօսելով Հիջրի 487 տարուայ մասին, յիշած է, որ այդ տարին կը կոչուի խալիֆաներու եւ իշխաններու մահուան տարի, քանի որ այդ տարուան մէջ մահացան ալ-Մուկթադի խալիֆան, Բադր ալ-Ջամալին, Մաքքայի իշխանը եւ Ակ Սունկըր Հալէբի իշխանը, վերջինս սպաննուած²⁴⁹: Յատկանշական է ամբողջութեամբ մեջբերել բըն Թ'աղրի Բիրդիի հետեւեալ տողերը ալ-Մուկթադի մասին, «Ալ-Մուկթադի Աբբասեաններու լաւագոյններէն էր, շատ աշխուժ եւ քաջ. իր օրերուն բազմաթիւ լաւութիւններ երեւան եկան, ամբողջ Արեւելքի մէջ իրեն անունը յիշուեցաւ կրօնական քարոզներուն մէջ, Հնդկաստան, Ղազնա, Չինաստան, Ջազիրա, Շամ եւ Եամեն. իր օրին բարգաւաճեցաւ Բաղդադը, Իսլամները ետ վերցուցին Բահան ու Անտիոքը: Յանկարծակի մահացաւ Շաբաթ գիշեր՝ Մուհարրամ²⁵⁰ տասներկինգին, եւ տարիքն էր երեսունութ տարի ութ ամիս եւ երկու օր»²⁵¹:

Հայկական ծագումով երկրորդ Աբբասեան խալիֆա ալ-Մուկթադիի տարիներու կարեւոր դէպքերը, որոնք առնչուած են Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդին հետ կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 11-ի մէջ:

248. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս'ր, Բ. հատոր, էջ 204. տես նաեւ Մուհամմադ Ֆերիդ Բէկ ալ-Մուհամի, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Իշիյթ ալ-Ութմանիա, 10-րդ հրատարակութիւն, Դար ալ-Նըֆաւս, Բեյրութ, էջ 67, 2006

249. Բըն Թ'աղրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 136:

250. Մուհարրամ - Մահմեդական տոմարի (Հիջրի) 1-ին ամիսը:

251. Բըն Թ'աղրի Բիրդի, նոյնը, էջ 137:

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 11

ԱԼ-ՄՈՒԿԹԱԴԻԻ (1075-1094) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ

Միքայէլ Է. Դուկաս (1071-1078) կայսրի միջամտութեան դիմումը, Սելջուկներուն հետոյ պահելու Բիզանդիոնի մայրաքաղաքէն
Փիլարտոս Վարաժնունի կը հիմնէ հայկական անկախ իշխանապետութիւնը մայրաքաղաք ունենալով Մարաշը 1077թ.
Հայազգի Ռուբէն իշխանը 1080թ. Կիլիկիոյ մէջ հաստատեց հայկական իշխանութիւնը
Փիլարտոս Վարաժնունիի երթը Բաղդադ եւ տեսակցութիւնը խալիֆային հետ,
Եւ խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
Փիլարտոսի հայ զօրավար Մելիտենիի Գաբրիէլ իշխանի դիմումը Բաղդադ,
Եւ խալիֆայէն հրովարտակի ձեռքբերումը
Քրիստոնեաները եւ Հրեաները ազատօրէն կատարեցին իրենց կրօնական ծէսերը

28-Դ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐ (1094-1118)

Ալ-Սուլթանի կեանքը եղերական վախճան ունեցաւ 1094թ., երբ ան տակաւին հազիւ 38 տարեկան էր. ան գոհ գնաց իր մղած պայքարին սելջուկներուն դէմ, եւ իր ջանքերուն պաշտպանելու Խալիֆայութեան շահերը եւ դիրքը:

Ան յաջողեցաւ իր որդին պահել զահաժառանգ պաշտօնին, հակառակ բոլոր քաղաքական ճնշումներուն. այդպէս Ալ-Սուլթանի յաջորդը եղաւ իր որդին ալ-Սուսթազիւր (1094-1118). որուն կը նկատենք Հայկական ծագումով Արբասեան խալիֆաներէն, հակառակ որ անոր մայրը հայուհի մը չէր. այդ կը բացատրենք այս գլխուն մէջ:

1. ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐ ԽԱԼԻՖԱՆ

Հետաքրքիր գուգադիպութեամբ խաչակիրներու առաջին արշաւանքի ժամանակ (1097թ.) Արբասեան խալիֆան հայկական արմատներ ունէր: Հայուհի մօրմէ ծնած ալ-Սուլթանի եղերական մահէն ետք իրեն յաջորդեց իր զաւակը Աբու ալ-Արբաս Ահմադ, որ կոչուեցաւ ալ-Սուսթազիւր. ան ծնած էր 1078ին, եւ իշխեց մօտաւորապէս քառորդ դար (1094-1118):

Պատմիչները տարբեր կարծիքներ ունին ալ-Սուսթազիւրի մօր անունն եւ ազգութեան մասին. ոմանք կ'ըսեն, թէ թրքուհի էր անունը Ալթուն, ոմանք կը յիշեն անունը Զուիրա, ուրիշներ Քլիհար²⁵²:

Այս ուսումնասիրութեան առնչութեամբ մենք ալ-Սուսթազիւր կը նկատենք մէկը Հայկական ծագումով Արբասեան խալիֆաներէն, որովհետեւ իր հայկական արիւնը կուգար իր հօրմէ՝ ալ-Սուլթանիէն, որուն հայկական ծագումը կուգար երկու կողմէ, թէ հայրական՝ մեծ հօր ալ-Կաւրմէն եւ թէ մայրական՝ հայուհի Արջուանէն:

Ալ-Սուսթազիւրի հայկական արեան հարցը պարզելու համար տեսնուցակ թիւ 12: Մենք կ'ենթադրենք, որ Կատր ալ-Նադան եւ Արջուանը, երկուքն ալ զտարին հայ ծնողներէ սերած են. հետեւաբար, ալ-Սուսթազիւրի

252 Բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 210. տես նաեւ Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըր, էջ 83:

մէկ երրորդը հայու արիւն էր, որովհետեւ իր հայրը ալ-Սուլթանի կէսէ աւելին հայու արիւն ունէր²⁵³:

Ալ-Սուսթազիւրի մօր ազգութեան մասին նաեւ կայ այլ կարծիք, թէ ան հայուհի էր եւ անունն էր Հարամ²⁵⁴: Այս վարկածը մենք հեռու պահեցինք մեր ուսումնասիրութենէն, որովհետեւ միայն մէկ տեղ յիշուած է այդ մասին, թէն հաւանական է, որ այդ ճիշդ է, սակայն արաբ նշանաւոր պատմիչներու մօտ յիշուած չէ:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 12

ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՉԸՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Կատր ալ-Նադան (100%) ---- Ալ-Կադր
(991-1031)

Ալ-Կաւրմ (50%)
(1031-1075)

Արջիւան (100%) ---- Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադ (25%)

Ալ-Սուլթանի (63%)
(1075-1094)

Ալ-Սուսթազիւր (31%)
(1094-1118)

Ալ-Սուսթազիւրի իշխանութեան սկիզբը Դանիշմանեանները հիմնեցին Ամիրութիւն մը 11-րդ դարու վերջերուն Փոքր Ասիոյ մէջ, տես զծագուցակ թիւ 2, որուն հիմնադիրը կ'ենթադրուի, որ հայ մըն էր. մեջբերենք հետեւեալը, «Փոքր Հայքում հանդէս եկան Դանիշմանեանները (1097-1165), որոնց ձեռքում էին Մերաստիան, Կեսարիան եւ Մելիտինէն: Ենթադրուում է, որ այս ամիրայական տան հիմնադիր Տիւր Դանիշմանը մահմեդականութիւն ընդունած Ռատ (Հրահատ) Լիպարիտեանն էր: Փոքր Հայքը եւ Կապադովկիան հայ ազգաբնակչութեամբ էին լցուել դեռ բիւզանդական

253 Նշենք որ եթէ Կատր ալ-Նադան եւ Արջիւանը զտարին հայեր չըլլային հազիւ թէ արաբ պատմիչները անոնց յիշատակէին իբր հայուհիներ:

254 Զամալ ալ-Դին բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 210. գիրքի մեկնաբանողը Մուհամմադ Հուսէյն Շամս ալ-Դին գայն քաղելով՝ Բադր ալ-Դին Մահմուդ Ալ-Այնէյն, Ակդ ալ-Զաման ֆի Թարիխ ահլ ալ-Զաման: Արբերէնով մեջբերումը կարելի է տեսնել գիրքի վերջաւորութեան:

տիրապետության շրջանում, մանաւանդ սելջուկեան արշաւանքներից յետոյ»²⁵⁵:

Դանիշմաններու հիմնադիր՝ Տիւր Դանիշմանը սելջուկներու ղեկավար Ալի-Ասլանի սենեակապահն էր եւ իր գաւկիս Դանիշմանն էր, որ պարսկերէն բառ է եւ կը նշանակէ խնամակալ կամ ուսուցիչ: Սելջուկներու Մելիքշահ Ա-ի պալատին մէջ իսլամացած Տիւր Դանիշմանը, որպէս սելջուկ զօրավար ղրկուեցաւ Փոքր Հայք՝ Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք. ուր գրաւեց տարածքներ Կապադովկիոյ մէջ: Սելջուկներու սուլթան Մելիքշահի մահէն ետք 1092ին, եւ անոնց տկարութենէն օգտուելով Տիւրի գաւակը Գումիշթիքին իշխեց տարածքը, մայրաքաղաք ունենալով Նիքսարը, իշխելով Մեվաս (Մեքաստիա), Մալաթիա (Մելիտենէ) եւ Կեսարիա²⁵⁶: Դանիշմաններու իշխանութիւնը, որ կարելի է նկատել մահմեդականացած հայկական տոհմի մը իշխանապետութիւնը Կապադովկիոյ մէջ շարունակուեցաւ (1097-1165): Դանիշմանները միշտ թշնամի էին Փոքր Ասիոյ մէջ հիմնուած Ռումի սելջուկ սուլթանութեան:

Անհրաժեշտ է մէջբերել Մատթէոս Ուոհայեցիի Ժամանակագրութենէն 1105թ. դէպքերու մասին, երբ ան կը յիշէ հետեւեալը Դանիշմաններու մահացած իշխանապետի մասին, «Այդ տարին վախճանուեց հոռմոց աշխարհի մեծ ամիրա Դանիշմանը, որ հայկական ծագում ունէր: Նա բարի մարդ էր, աշխարհաշէն, քրիստոնեաների հանդէպ անչափ զթառատ: Նրա իշխանութեան տակ գտնուող հաւատացեալները շատ սգացին նրան: Նա թողեց տասներկու որդի, ընդ որում իշխանութիւնն անցաւ աւագ որդու ձեռքը, որին Խազի էին ասում. սա ծածուկ սպաննեց իր մնացած եղբայրներին»²⁵⁷: Ըստ Մատթէոս Ուոհայեցիի եւ Միքայել Ասորիի Դանիշմանները մոլեռանդ մահմեդականներ չեն եղած, անոնք լաւ վարուած են իրենց ենթակայ քրիստոնեայ հայ ժողովուրդին հետ: Անոնց ոչ մոլեռանդութիւնը շատ յստակ կարելի է տեսնել իրենց կտրած դրամներուն մէջ, «Յունական արձանագրութիւններ կային դրամներուն վրայ, որ կտրուած էին Կումեշթիքի եւ իր յաջորդ Մուհամմեդի, եւ վերջինիս եղբոր՝ Ինալի կողմէ: Այս շատ տարօրինակ նախաձեռնութիւն էր «էապէս» Մահմեդական վարչութեան մը»²⁵⁸:

Պէտք է արձանագրել, որ Դանիշմաններու մասին հայ պատմագրութեան մէջ շատ քիչ տեղեկութիւններ պահպանուած են, հիմնականօրէն դուրս մղուած են մեր պատմութենէն իրենց կրօնափոխութեան պատճառով. բայց այդ չի ժխտեր իրենց գոյութիւնն ու պատմական դերը: Դանիշմանները

հայկական այն ընտանիքներէն էին, որոնք հասկցան որ կրօնափոխութիւնը այդ պատմահանգրուանին իշխանութիւնը ձեռք բերելու եւ պահպանելու համար շատ անհրաժեշտ էր, եւ գուցէ միակ միջոցն էր. բայց անոնք պահպանեցին իրենց տարածքներուն մէջ քրիստոնեայ հայ ժողովուրդի գոյութիւնը:

Ալ-Մուսթազիրի մասին ալ, գովասանական խօսքերը շատ են. «Ալ-Մուսթազիր Բիլլահ Աբբասեան տոհմի լաւագոյններէն էր, շատ կակուղ, ազնիւ բնաւորութեամբ, կը սիրէր ստեղծագործել, բարութիւն ընող, ու կը շտապէր թողութեան եւ ներողամտութեան գործերուն. չէր մերժեր առաքինի իւրաքանչիւր խնդրանք, որ կը պահանջուէր իրմէ. շատ կը վստահէր իր նշանակած մարդոց ու չէր լսէր ըսի-ըսաւներուն, եւ կամ տկարանար դրդիչներու գրգռող խօսքերուն դիմաց: Իր օրերը գուարճալի էին իր քաղաքացիներուն համար, ու եթէ այդ լսէր կ'ուրախանար. ու եթէ իր մարդոցմէ մէկը վնասէր ուրիշի մը, կը հեռացնէր անոր իր մօտէն: Իր ձեռագիրը շատ լաւ էր, եւ ունէր շնորհալի եւ ազնիւ բանաստեղծութիւններ»²⁵⁹: Նման գովասանական խօսքերը **Ալ-Մուսթազիրի** մասին յիշած են նաեւ Իբն ալ-Ջաուզին եւ Իբն ալ-Տակտակի²⁶⁰:

Ալ-Մուսթազիրէն մեզի հասած է իր գրած բանաստեղծութիւնները, ի հարկէ արաբերէն լեզուով. մէջբերենք երկտող մը,

«Միրոյ ջերմութիւնը տաքացուց սրտի քարացումը

Երբ պարզուեցաւ ցտեսութեան ձեռքը»²⁶¹:

Բ. գլխու 5-րդ բաժինին մէջ յիշեցինք, թէ **ալ-Կարմ** գործադրեց Օմարական Պայմանները քրիստոնեաներուն եւ հրեաներուն հանդէպ. իր յաջորդներն ալ, **ալ-Մուկթադի**ն եւ **ալ-Մուսթազիր** գործադրեցին նոյն պայմանները Ահլ ալ-Դիմիի հանդէպ. այդ շարունակուեցաւ մօտաւորապէս եօթանասուն տարի, երբ 1104թ. **ալ-Մուսթազիր** հրամայեց դադրեցնել այդ պայմաններու գործադրութիւնը²⁶²: Իբն ալ-Ջաուզի յիշած է թէ **ալ-Մուսթազիր** վերցուց այդ պայմաններու գործադրութիւնը մեզի անյայտ պատճառներով²⁶³: Մահմեդական պատմիչներու մօտ անյայտ է իր այս որոշման դրդապատճառները, կ'ըսուի թէ այդ տեղի ունեցաւ շնորհիւ իր քրիստոնեայ բժիշկ ընկերոջ: Մեր կարծիքով, այդ քայլով ան սիրաշահեց Խալիֆայութեան քրիստոնեաները այդ տարիներուն, երբ տեղի կ'ունենային Խաչակիրներու արշաւանքները, եւ գուցէ այդ քայլին ետին կարելի է գտնել

259. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Թ. հատոր, էջ 173. տես նաեւ Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդդարի, էջ 361:

260. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1030. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի, էջ 216:

261. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1030. տես նաեւ Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդդարի, Ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա, էջ 361, 362:

262. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 170:

263. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, Բ. հատոր, էջ 1064:

255. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն III, էջ 470:

256. Seta B. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, P. 51, 63.

257. Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 197, 198:

258. Seta B. Dadoyan, same P. 54.

նաեւ իր հայրուհի մեծ մօրը՝ **Արջիուանի** ազդեցութիւնը: Այս քայլով **ալ-Մուսթաֆա** ի տարիները եղան **Խալիֆայութեան** քրիստոնեաներու եւ հրեաներու համար ծաղկուն տարիներ:

Նկատելի է, որ **ալ-Մուսթաֆա** իր հօր նման զարկ տուաւ բժշկութեան զարգացման: Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ իր կատարած ուսումնասիրութեան մէջ կը յիշէ. բժիշկները որոնք երեւան եկան **Բաղդադի** մէջ **ալ-Մուսթաֆա** ի օրով մեծամասնութեամբ քրիստոնեաներ էին. նոյն երեւոյթը նկատեցինք երբ ուսումնասիրեցինք **Բժշկութիւնը ալ-Մուկթադիի** օրով: **Ալ-Մուսթաֆա** լաւ հոգ տարաւ բժշկագիտութեան, բայց չգերազանցեց իր հօր **ալ-Մուկթադի**ին²⁶⁴:

Ալ-Մուսթաֆա չէզոք դիրք բռնեց սելջուկներու ներքին պայքարին հանդէպ, հակառակ այն ճշմարտութեան, որ Մելիքշահի երկու զաւակներուն **Բարկիարուքի** եւ **Մուհամմադի** կոնիներէն մաս մը տեղի ունեցան **Բաղդադի** մէջ: Ան կը հետեւէր այդ ներքին գահակալական կոնիներուն, եւ վերջաւորութեան իր օրհնութիւնը կը պարգեւէր յաղթող կողմին. **ալ-Մուսթաֆա** ստիպուած էր այդ քաղաքականութիւնը վարելու, այլապէս ինքն ալ զոհ պիտի երթար ինչպէս իր հայրը՝ **ալ-Մուկթադի**ին: Այդ պայքարին սկիզբը յաղթեց **Բարկիարուքը**, **Մուհամմադը** հեռացաւ եւ ապաստանեցաւ **Հայաստան**՝ **Խլաթ**²⁶⁵: Տարի մը ետք երկու եղբայրները եկան համաձայնութեան, եւ բաժնուեցան կայսրութիւնը, մեջբերենք **Բըն Թադրի Բիրդիէն**, «*Տարի մը ետք խաղաղութիւն հաստատուեցաւ Մելիքշահ սուլթանի տղոց միջեւ. Սուլթան անունը մնաց Բարկիարուքին. Մուհամմադ շահին մնաց Հայաստան, Ազրբէջան, Դիարբէքիր, Ջազիրան եւ Մոսուլը. եւ Բարկիարուքին մնաց Համադան, Ասֆահան, ալ-Բայ եւ Բաղդադը*»²⁶⁶ Նշմարելի է, թէ այս պայքարին մէջ սկիզբէն **Մուհամմադ շահի** կեդրոնը **Հայաստան**ն էր, ու երբ խաղաղեցաւ պայքարը, **Հայաստանը** մնաց իր իշխանութեան ներքեւ:

Քաղաքական վիճակը այդպէս շարունակուեցաւ մինչեւ որ բնական մահով մահացաւ **Բարկիարուք** սուլթանը, երբ հազիւ քսանչորս տարեկան էր²⁶⁷: Կարճ ժամանակ ետք, 1104թ., սուլթան դարձաւ **Մելիքշահի** զաւակը՝ **Մուհամմադ**: Շուտով նոր սուլթանը **Մուհամմադ** եւ **ալ-Մուսթաֆա** խալիֆան եղան սերտ բարեկամներ. անոնց բարեկամութիւնը ամրապնդուեցաւ խալիֆային ամուսնութեամբ **Մուհամմադ** սուլթանի քրոջ Թուրքան Խաթունի հետ 1110թ.²⁶⁸: Հաւանական է, որ այդ սերտ բարեկամութեան

ետեւը կանգնած էր սուլթանի լաւ յարաբերութիւնները **Հայաստանի** մահմեդական ղեկավարութեան եւ հայ աւագանի խալիս հետ (ինչպէս յիշեցինք իր քաղաքական պայքարի կեդրոնը **Հայաստանի** **Խլաթ** քաղաքն էր), մէկ կողմէն, եւ խալիֆային հայկական ծագման իրականութիւնը միւս կողմէն: Անպատասխան մնացած հարց մը:

Շնորհիւ երկու բարեկամներուն մէկ տասնեակէ աւելի՝ **Բաղդադը** ապրեցաւ խաղաղ եւ բարգաւաճ ընկերային եւ տնտեսական տարիներ, մինչեւ սուլթան **Մուհամմադի** մահը 1117թ.:

Ալ-Մուսթաֆա ի տարիներուն **Բաղդադի** մէջ մահմեդական դաւանանքային ընդհարումներ տեղի չունեցան, շիիաները եւ սուննիները իրար հետ հաշտ ապրեցան: Այս ներքին անդորրութիւնը տեղի ունեցաւ ի հետեւանք **ալ-Մուսթաֆա** ի արդար եւ խոհեմ ներքին քաղաքականութեան, ան բարեկամացաւ եւ իրեն մօտեցուց բոլոր դաւանանքներու կրօնապետները, գիտնականները եւ աւագ մտաւորական ղեմերը առանց խտրութեան, եւ միշտ անոնց յարգեց ու պարգեւատրեց: Յայտնի Արաբ պատմիչ **Իբն ալ-Աթիրը**, **ալ-Մուսթաֆա** ի տարիներուն մասին յիշած է, թէ «*անոնք ուրախութեան եւ բերկրութեան տարիներ էին*»²⁶⁹:

Ստային եւ փիլիսոփայական ասպարեզի մէջ **Մուսթաֆա** ժամանակաշրջանը արձանագրեց **ալ-Ղազալիի** մեծ յաղթանակը նիւթապաշտ եւ յունական փիլիսոփայութեան երկրորդողներուն վրայ. ինչ որ նոր, մեծ ուժ տուաւ մահմեդականութեան²⁷⁰:

Աբբասեան Խալիֆայութեան եւ Սելջուկեան Սուլթանութեան մղած պայքարը Ֆաթիմեաններու Խալիֆայութեան դէմ ոչ միայն քաղաքական եւ ռազմական էր, այլ նաեւ դաւանանքային. այս առնչութեամբ **ալ-Բատնիա** շարժումը ամենագորաւոր հարուածն էր, որ Ֆաթիմեանները ուղղեցին Աբբասեաններուն եւ Սելջուկներուն: Այս շարժումը երեւան եկաւ 1090թ. Հասան բըն ալ-Մաբահի ղեկավարութեամբ Իրանի մէջ:

Ալ-Մուսթաֆա ի եւ **ալ-Ղազալիի** համագործակցութիւնը շատ յստակ էր **ալ-Բատնիայի** գաղափարախօսութեան դէմ մղուած պայքարին մէջ. ուր **ալ-Ղազալի** հեղինակեց իմաստասիրական գիրք մը, որ կը մերկացնէր **Բատնիայի** մոլորութիւնները, եւ այդ գիրքը կոչեց «**Ֆալահ ալ-Բատնիա** ուա **Ֆալահ ալ-Մուսթաֆա** իրիաթ» (**Բատնիայի** խայտառակութիւնները եւ **ալ-Մուսթաֆա** ի Առաքինութիւնները) եւ կոչուեցաւ նաեւ «**Ալ-Մուսթաֆա**»²⁷¹:

264. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 228, 229:

265. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1060:

266. Բըն Թադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 183, 185. Իբն ալ-Կալանսի, Թարիխ Իբն ալ-Կալանսի, էջ 108:

267. Բըն Թադրի Բիրդի, նոյնը, Ե. հատոր, էջ 188:

268. Բըն Թադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 197. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազմ, Բ. հատոր, էջ 1074:

269. Իբն ալ-Աթիր, Ալ-Բամըլ, Բէրութ, Թ. հատոր, էջ 173:

270. Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 223:

271. Աբու Համդ ալ-Ղազալի, Ֆալահ ալ-Բատնիա, էջ 3. տես նաեւ Մուհամմադ Հուսէյն Շանղըբ, էջ 154:

Ալ-Բատնիա կոչումը շարժումը ոչ միայն մահափորձեր կազմակերպեց սելջուկեան պետության կարեւոր իշխաններուն դէմ, նաեւ փորձեց մահափորձ իրականացնել **ալ-Մուսթաֆայի** դէմ 1111թ. բայց չյաջողեցաւ²⁷²:

2. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ Ա. ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ ԵՒ ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱՋԸ ԽԱԼԻՖԱՆ

Եղեսիան իր աշխարհագրական դիրքով շատ հեռու չէր Հայկական Լեռնաշխարհէն, ինչպէս եւ Կիլիկիայէն. Եղեսիան այս պատմահանգրուանին հայկական կարեւոր կեդրոն էր: Եղեսիոյ իշխանապետութեան եւ հիւսիսային Բրաքի Մոսուլի ամիրութեան միջեւ գոյութիւն ունեցած են պատմական կարեւոր կապեր:

Հին քրիստոնէայ այդ քաղաքին մէջ, որ հռչակաւոր է համաշխարհային պատմութեան մէջ իր հայազգի Աբգար թագաւորով²⁷³ եւ անոր գրած նամակով Յիսուս Քրիստոսին. ահա այդ քաղաքին մէջ հայերը բազմացան եւ իշխանութիւնը առին իրենց ձեռքը: 11-րդ դարուն Հայերը կը կազմէին բնակչութեան մեծամասնութիւնը Եղեսիոյ մէջ ի հետեւանք սելջուկներու արշաւանքներուն Հայաստանի վրայ, եւ հայկական Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց հարստութիւններու անկմամբ Բիւզանդիոնի ձեռքով, ինչպէս անդրադարձանք:

Սելջուկները իրենց արշաւանքներուն տուին կրօնական ծայրայեղ բնոյթ, անոնք մահմեդականութիւնը տարածելու նոր արշաւանքներու ալիք մը սկսան. ինչ որ մեծ լարուածութիւն եւ թշնամութիւն յառաջացուց տեղացի մահմեդականներուն եւ քրիստոնէաներուն միջեւ: Այսպէս տարածքաշրջանի քրիստոնէական իշխանապետութիւնները ինքզինքնին վտանգուած զգացին սելջուկներու կրօնամոլական արշաւանքներու՝ այս նոր ալիքի պատճառով: Տարածքաշրջանի քաղաքական վիճակը աւելի սրուեցաւ, երբ խաչակիրներու Առաջին արշաւանքը սկսաւ:

Խաչակիրներու Առաջին արշաւանքի մասնակիցները հասան Միջին Արեւելք 1097թ.: Խաչակիրները սելջուկներու ձեռքէն Նիկիոյ քաղաքը գրաւելէ ետք շարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը թիրախ ունենալով հիւսիսային Ասորիքի՝ Անտիոք քաղաքը:

Եղեսիոյ հայ իշխան Թորոսը դիմեց խաչակիր Բալդուին դե-Բուրգի օգնութեան, պաշտպանելու համար Եղեսիոյ քրիստոնէայ իշխանութիւնը

սելջուկներու մօտալուտ արշաւանքէն. այդ նպատակով Թորոսը բարձր մակարդակի պատուիրակութիւն մը դրկեց Բալդուինի մօտ:

Կիլիկիոյ Այնթապ քաղաքին մօտ, խաչակիր Բալդուին դե-Բուրգ իշխանը իր զօրամասով բաժնուեցաւ խաչակիրներու հիմնական բանակէն եւ շարժուեցաւ դէպի արեւելք, դէպի Եղեսիա: Սակայն երբ խաչակիր Բալդուին դե-Բուրգ իր բանակով հասաւ Եղեսիա, դէպքերը զարգացան այլ ուղղութեամբ. քաղաքի հայ կառավարիչ Թորոս իշխանը սպաննուեցաւ Բալդուինի կարգադրութեամբ, ու վերջինս հեշտութեամբ գրաւեց քաղաքը, եւ 1098թ. հիմնեց պատմութեան մէջ յայտնի Եղեսիոյ Խաչակիրներու Կոմսութիւնը, որ շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ 1144թ.: Տեղի ունեցածը հայերուն հանդէպ նենգութիւն էր, «Այսպէս, օրինակ, խաչակիրների պարագլուխ Բոլդուին Բուրժացին հայերի օգնութեամբ զարթեցին Տարսուր, այնուհետեւ արշաւեց Միրիա, չարանենգօրէն սպաննեց կուրապաղատ Թորոսին եւ վերացրեց Եղեսիայի (Ուրֆայի) հայկական իշխանութիւնը: Հենց այստեղ 1098թ. խաչակիրները կազմաւորեցին իրենց առաջին կոմսութիւնը Արեւելքում: Այդ օրինակը վկայում է հայերի նկատմամբ խաչակիրների նենգութիւնն ու ուխտադրժութիւնը»²⁷⁴:

Բալդուին գրաւեց նաեւ ուրիշ բերդեր եւ քաղաքներ, եւ ընդարձակեց իր իշխանապետութիւնը. այնպէս որ հարեւան եղաւ Վերին Միջագետքի՝ Մոսուլի Ամիրութեանը, որուն սահմանները այդ պատմահանգրուանին կը հասնէին մինչեւ Բաղդադի հիւսիսային տարածքը: Աւելին, խաչակիր կոմս Բալդուինը սկսաւ սպառնալ Բրաքի հիւսիսային տարածքներուն, տիրապետելով դէպի Հալէպ եւ Մոսուլ տանող ճանապարհները: Ըստ արաբ պատմաբաններու Խաչակիրներու Եղեսիոյ Կոմսութեան հիմնադրութիւնը նպատակ ունէր գրաւել ռազմավարական կարեւոր տարածքներ, որ խոչընդոտ եւ արգելք պիտի ներկայանար մահմեդական կարեւոր կեդրոններու միացման, այս պարագային արգիլել մերձեցումը Միջագետքի (Բրաքի) եւ Շամի (Սուրիոյ) միջեւ²⁷⁵:

Խաչակիրները շարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը եւ 1099ին գրաւեցին Երուսաղէմը: Այսպէս, Խաչակիրներու առաջին արշաւանքին հետեւանքով, հիմնուեցան չորս խաչակիր պետութիւններ:

1-Եղեսիոյ Կոմսութիւնը 1098թ.:

2-Անտիոքի Իշխանապետութիւնը 1099թ.:

3-Տրիպոլիսի Կոմսութիւնը 1099թ.:

4-Երուսաղէմի Թագաւորութիւնը 1099թ.:

272. Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըր, էջ 151:

273. Աբգար թագաւոր խորագրով Կարէն Մուսայէլեանի կողմէ գրուած պատմավէպը բաւական լայն տեղեկութիւններ կու տայ այդ շատ հին պատմահանգրուանին Եղեսիոյ քաղաքի պատմութեան մասին: Հրատարակուած Լոս Անջելըս 2013թ.:

274. Ա. Գ. Սուրիասեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Բրաւունքի Պատմութիւն (XI-XIV դարեր), ԵՊՀ, Երեւան 1978, էջ 31:

275. Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաքի, Մալաի ալ-Դին ալ-Այյուբի, Դար ալ-Մալլիֆա, Բէյրութ, Բ. հրատարակութիւն, 2008, էջ 49:

Յիշեալ չորս պետութիւններէն, մեր ուսումնասիրութեան առնչութեամբ մեզի կը հետաքրքրէ Եդեսիոյ (Ուրֆայի) Կոմսութիւնը, որ ամենամօտիկն էր Աբբասեան խալիֆայութեան եւ Հայաստանին:

Բալդուին դէ-Բուրգը օգտուեցաւ մահմեդականներու տկարութենէն եւ 1104թ. արշաւեց Հարան քաղաքի վրայ, զայն գրաւելու եւ առնելու Եդեսիոյ Կոմսութեան իշխանութեան տակ: Հարանը ռազմավարական շատ կարեւոր դիրք ունէր, ան կը տիրէր այն ճամբաներուն վրայ, որոնք իրարու կը կապէին Իրաքը, Ջազիրան եւ Շամը: Հարանը գրաւելու պարագային խաչակիրները սպառնալիքի տակ առած կ'ըլլային Մոսուլի Ամիրութիւնը, սակայն, խաչակիրները պարտուեցան նոյն տարուան Մայիսին Հարանի մօտ Բալէխ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտին: Կարելի է ըսել, որ Բալէխի ճակատամարտը 1104թ. կանգնեցուց խաչակիրներու յաղթանակը՝ դէպի արեւելք՝ Բաղդադ ու Աբբասեան խալիֆայութիւնը: Բալէխի ճակատամարտի յաջողութեամբ՝ Մոսուլի Ամիրութիւնը յանձն առաւ Եդեսիոյ խաչակիրներու կոմսութեան նուաճումը:

Համաձայն արաբ պատմաբաններու Եդեսիոյ կոմսութիւնը ենթարկուեցաւ ներքին խլրտումներու, որուն հետեւանքով տկարացաւ. այդ տեղի ունեցաւ Հայոց կողմէ, որոնք դժգոհ էին Լատիններու ոտնձգութիւններէն Հայոց Եկեղեցւոյ դէմ, որուն ղեկավարները սկսան յարաբերութիւններու մեջ մտնել թուրքերուն հետ²⁷⁶:

Դարերու ընթացքին հայկական գաղութ մը գոյութիւն ունեցած էր Սուրբ Քաղաքին մէջ, որ կը շարունակէ իր գոյութիւնը մինչեւ մեր օրերը²⁷⁷: Երուսաղէմի հայկական գաղութը ինչպէս բոլոր հայկական գաղութները ունեցած է իր բարգաւաճման եւ թուային ուժեղացման հանգրուանները, այսպէս խաչակիրներու հիմնած Երուսաղէմի Թագաւորութեան ընթացքին՝ այդ գաղութը արձանագրած է զգալի վերելք մը, մեջբերենք հետեւեալը Սարգիս Փանոսեանէն, «*7րդ դարուն, երբ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնը կը սկսի, կը կազմուի նաեւ փոքրաթիւ գաղութ մը, վաճառականներէ եւ արհեստավարներէ բաղկացած, որոնք կը բնակէին Սիոն Թաղամասի հայկական փողոցին մէջ: Հետագային հայկական այս գաղութին թիւը կը բազմանայ, երբ խաչակիրները 1099-ին կը հիմնեն Երուսաղէմի թագաւորութիւնը: Այդ ժամանակ կը յիշատակուի 500 վանականներու եւ 1000 ընտանիքներու պատկառելի թիւ մը*»²⁷⁸:

276. Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաքի, նոյնը, էջ 70:

277. Բախտը ունեցանք 2014ի Ապրիլին այցելել Երուսաղէմ եւ տեսնել տեղւոյն հայկական Վանքերն ու Եկեղեցիները, որոնք կը գործեն մինչեւ օրս:

278. Սարգիս Փանոսեան, Երուսաղէմի Հայկական Գաղութն Ու Հայոց Պատրիարքութիւնը, Ասպարէզ, Շաբաթ 8 Մարտ 2003, էջ 17

Խաչակիրներու Առաջին արշաւանքը Արեւելքի վրայ, նոր իրավիճակ մը յառաջացուց. անոնք սելջուկներուն արտաքսեցին Դաշտային Կիլիկիայէն, Սուրիայէն եւ Պաղեստինի ծովափնեայ տարածքներէն: Տեղի ունեցածը նպաստեց հայկական Ռուբինեան իշխանութեան զօրացման:

Աբբասեան Խալիֆայութիւնը ալ-Մուսթազիրի օրով դիմագրաւեց Խաչակիրներու արշաւանքները. ան գահ բարձրացաւ իր հօր՝ ալ-Մուկթադիի սպանութենէն ետք, որ զոհ գնաց իր կեցածքին պատճառով սելջուկներու ներքին պայքարին, որ բռնկեցաւ 1092թ. Մելիքշահ Ա-ի մահէն ետք, ինչպէս յիշեցինք: Ալ-Մուսթազիր ականատես եղաւ սելջուկներու այդ ներքին պայքարին, որ տեւեց մինչեւ 1103թ. երբ ի վերջոյ Մելիքշահի որդիներէն Սուհամմեդը դարձաւ սելջուկներու սուլթանը: Այդ սելջուկեան ներքին պայքարի տարիներուն խաչակիրները արձանագրեցին իրենց մեծ յաղթանակները. իսկ ալ-Մուսթազիր գրեթէ որեւէ դեր չունեցաւ խաչակիրներու դէմ պայքարելու հարցին մէջ, որովհետեւ ան քաղաքականապէս անգործ էր: Ըստ պատմիչներուն ալ-Մուսթազիր բնական մահով մահացաւ երիտասարդ հասակին, տարիքն էր քառասուն մէկ տարի եւ վեց ամիս²⁷⁹: Իսկ ըստ Իբն ալ-Կալանիսիի²⁸⁰ ալ-Մուսթազիր մահացաւ երկար հիւանդութենէ ետք, առանց յիշելու ինչ էր իր հիւանդութիւնը²⁸¹:

Ալ-Մուսթազիրի մահուան մասին երկտողով անդրադարձած է Մատթէոս Ուռհայեցին, «*Այդ տարին [Հայոց 567թ. (1118թ.)] վախճանուեց պարսից խալիֆան, նա, ով նստում էր Մահմեդի աթոռին՝ Բաղդադ քաղաքում*»²⁸²: Մատթէոս Ուռհայեցի իր հոչակաւոր պատմական աշխատանքին մէջ Աբբասեան խալիֆան կոչած է «պարսից խալիֆա», եւ սելջուկ սուլթանները «պարսից սուլթան», որովհետեւ Խալիֆայութիւնը կը գտնուէր սելջուկներու իշխանութեան ներքեւ, որոնց կեդրոնն էր Պարսկաստանը:

Հայկական ծագումով երրորդ Աբբասեան խալիֆա ալ-Մուսթազիրի տարիներուն կարեւոր դէպքերը եւ դէպքերը, որոնք առնչուած են Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդին հետ կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 13-ի մէջ:

279. Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս ը, Բ. մաս, էջ 239. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ Իբն ալ-Ուարդի, Ա. հատոր, էջ 42:

280. Իբն ալ-Կալանիսի – Համգա իբն Ասադ բըն Ալի բըն Մուհամմադ. Սուրեացի յայտնի պատմիչ, ծնած է Դամասկոս 1070թ. եւ մահացած է նոյն քաղաքին մէջ 1160 թ.: Տես գծացուցակ թիւ 3:

281. Իբն ալ-Կալանիսի, Թարիխ, էջ 148:

282. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 228:

ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱԶԸՐԻ (1094-1118) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ
ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԵՏ

Խաչակիրներու առաջին արշաւանքը 1097թ.
Հիմնադրութիւնը Փոքր Հայքի մէջ Դանիշմանեաններու իշխանութեանը (1097-1165), որոնք մահմեդականացած հայեր էին, եւ որոնց իշխանութիւնը կ'ընդգրկէր Սեբաստիան, Կեսարիան եւ Մելիտինեն, 1097թ.
Հիմնադրութիւնը Խաչակիրներու չորս պետութիւններուն. Եդեսիոյ Կոմսութիւնը 1098թ., Անտիոքի իշխանապետութիւնը 1099թ., Տրիպոլիսի Կոմսութիւնը 1099թ. եւ Երուսաղէմի Թագաւորութիւնը 1099թ.
Օմարական Պայմաններու գործադրութեան դադրեցումը 1104թ.

ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՄԵԼՁՈՒԿՆԵՐՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՍ (1118-1170)

Հայկական ծագումով Արբասեան չորրորդ խալիֆան ալ-Մուսթաֆիը գահ բարձրացաւ 1170 թուականին:

Այս ուսումնասիրութեան պատմական շարունակութիւնը պահելու համար, անհրաժեշտ տեսանք Ե. գլուխով անդրադառնալ մօտաւորապէս կէս դար տեւող պատմութեան կարեւոր պատմական զարգացումներուն, որոնք մօտէն կամ հեռուէն առնչուած են մեր հիմնական նիւթին հետ:

Այս գլխուն մէջ կ'անդրադառնանք կարեւոր պատմական դէպքերուն, որոնք տեղի ունեցան Հայկական ծագումով 3-րդ Արբասեան խալիֆայի՝ ալ-Մուսթագիրի մահէն ետք մինչեւ Հայկական ծագումով 4-րդ Արբասեան խալիֆա՝ ալ-Մուսթաֆիի խալիֆայութիւնը:

1. ԱԼ-ՍՈՒՍԹՐԵԴԻ ԵՒ ԱԼ-ԴԱՇԸԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՄԵԼՁՈՒԿՆԵՐՈՒ ԴԷՍ

Ալ-Մուսթագիր հիւանդացաւ եւ տասներեք օր ետք մահացաւ 1118թ. ապրեցաւ քառասուն մէկ տարի, ծնած էր 1077թ.²⁸³:

Ալ-Մուսթագիրին յաջորդեց իր որդին ալ-Մուսթըշդ, որ ծնած էր 1092թուին: Այս խալիֆայի ժամանակ մահացաւ հայկական ծագումով Արբասեան երկրորդ խալիֆայի մայրը՝ Արջուանը. ան ապրեցաւ իր զաւկի ալ-Մուկթաֆիի իշխանութեան տարիներուն 467-487Հ. (1075-1094), ապրեցաւ նաեւ իր թոռան ալ-Մուսթագիրի (1094-1118) տարիներուն, եւ վերջինիս զաւկի ալ-Մուսթըշդի (1118-1135) առաջին տարին. Արջուան մահացաւ 512Հ., որ կը զուգադիպի ալ-Մուսթըշդի իշխանութեան առաջին տարուան հետ: Ան թաղուեցաւ Դար ալ-Խիլաֆայի մէջ, ապա նոյն տարին (1118) իր մարմինը փոխադրուեցաւ Արբասեան խալիֆաներու գերեզմանոցը, Ռաս աֆայի²⁸⁴ մէջ: Արջուանը խիստ օրինակելի կին եղաւ իր յաջորդներուն. ըստ Իբն ալ-Սաաիի, իր գրած գիրքի «Ան որ ապրեցաւ իր զաւկի խալիֆայութիւնը» խորագիրով, Արջուանը շատ հաւատացեալ կին էր, ան երեք անգամ

283. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր էջ 1097:

284. Ռաս աֆա- Բաղդադ քաղաքը Տիգրիս գետով կը բաժանուի երկու մասի, արեւելեան մասը կը կոչուի Ռաս աֆա, իսկ արեւմտեան մասը կը կոչուի Քարխ:

մահմեդական սրբավայրերը այցելած էր. եւ իրեն նմանեցան իրմէ ետք եկող Աբբասեան արքունիքի իշխանուհիները²⁸⁵:

Ալ-Մուսթըրշո (1118-1135) փորձեց օգտուիլ Բաղդադէն սելջուկ սուլթանի կեղծոնի հեռացումէն եւ սելջուկներու ներքին պայքարէն, ու զօրացնելու խալիֆայութեան դիրքերը: Ալ-Մուսթըրշո խալիֆան Բաղդադէն յառաջացաւ դէպի Մոս ուլ երեսուն հազար զօրքով. ապա ամբողջ ութսուն օր պաշարեց Մոս ուլը, բայց չյաջողեցաւ քաղաքը մտնել. որովհետեւ թուրքմէնական Մաք Եոյ ցեղախումբէն սելջուկ սուլթանի կողմէ Մոս ուլի աթաբէկ նշանակուած Իմադ ալ-Դին Ջանգին բռն ղիմադրութիւն ցոյց տուաւ:²⁸⁶ Այս ընթացքին սելջուկ Մասուտոյ²⁸⁷ սուլթանը օգտուելով խալիֆայի զբաղուածութենէն փորձեց մտնել Բաղդադ, խալիֆան ստիպուեցաւ հեռանալ Մոս ուլէն, եւ յետ վերադառնալ իր մայրաքաղաք պաշտպանելու համար²⁸⁸:

Երկու տարի ետք, պայքարը սրուեցաւ ալ-Մուսթըրշոյ եւ սելջուկ Մասուտոյ սուլթանի միջեւ. վերջինս պաշարեց Բաղդադը. եւ ի վերջոյ խալիֆան գերի ինկաւ:²⁸⁹ Բանակցութիւններէ ետք սուլթանը եւ խալիֆան հաշտուեցան պայմանով, որ ալ-Մուսթըրշո զօրք չհաւաքէ եւ իր պալատէն դուրս չելլէ: Բայց դէպքերը զարգացան այլ ուղղութեամբ, եւ խալիֆան սպաննուեցաւ Հաշիշիներու ձեռքով²⁹⁰: Այսպէս ալ-Մուսթըրշո զոհ գնաց իր վարած հակասելջուկեան քաղաքականութեան:

Հաշիշիներու անունը յառաջացած է իրենց գործածած հաշիշէն (թմրեցուցիչ), որ կ'օգնէր իրենց փոխադրուելու իրենց երազած դրախտը: Բառը փոխադրուած է Եւրոպա եւ դարձած է Ասասին, որ կը նշանակէ անձնասպան, ինքնասպան եւ կամ մարդասպան: Իրենց առաջնորդն էր սուլթան Մելիք Շահի ժամանակ Հասան Իբն Մ'աբբահը:

Ալ-Մուսթըրշոյ սպանութենէն ետք, Մասուտոյ սուլթանի հրամանով հայ դուլամ մը (արաբերէնով, պատանի կամ երիտասարդ) կը սպաննէ Դբէյս իբն Մ'ադակա, որ Հիլլա քաղաքի տէրն էր.²⁹¹ եւ խիստ հակառակ էր ալ-Մուսթըրշոյ խալիֆայութեան. շատ յստակ էր, որ սուլթանը գործածեց անոր ղիմադրելու խալիֆային, իսկ երբ խալիֆան սպաննուեցաւ (ոչ սուլթանի կարգադրութեամբ), այլեւս անիմաստ էր անոր պահելը²⁹²: Այս առնչութեամբ

285. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, Բ. հատոր էջ 1097. տես նաեւ Մուստաֆա Ջուադ, էջ 138:

286. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 56:

287. Առաջին «ու» արաբերէն «է» տառն է, տես Յուցակ Թիւ 1 ԱՐԱԲԵՐԵՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ:

288. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէրութ, Թ. հատոր, էջ 270:

289. Իբն ալ-Ուարդի, նոյնը, Ա. հատոր, էջ 57:

290. Իբն ալ-Տակատակի, Ալ-Ֆախի, էջ 222. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը, Թ. հատոր, էջ 281, 282, 283:

291. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէրութ, Թ. հատոր, էջ 285. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Մուխթաս'ր, էջ 204:

292. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէրութ, Թ. հատոր, էջ 285:

հարց մը կայ, արդեօք ինչու այս սպանութիւնը տեղի ունեցաւ հայու մը կողմէ. խալիֆային բռն հակառակորդը սպաննուեցաւ հայու մը ձեռքով. այստեղ եւս անպատասխան մնացած հարցում մը. արդեօք հայկական ուժ մը կար, որ գործի վրայ էր, կամ թէ ան պարզապէս վարձկան մըն էր:

Ալ-Մուսթըրշոյն յաջորդեց իր որդին ալ-Բաշըղ (1135-1136), որ ծնած էր 1109ին: Ան իր հօր նման փորձեց անկախանալ սելջուկ թուրքերէն: Ալ-Բաշըղ իր հօր վրէժը լուծելու համար անարգեց սելջուկներու Մասուտոյ սուլթանի պատուիրակը, որ եկած էր պահանջելու ծանր պարգէներ: Ալ-Բաշըղ խալիֆան միացաւ Ջանգիին, որ սելջուկ Մասուտոյ սուլթանի դիւետին թշնամին էր:

Մասուտոյ սուլթանը յարձակեցաւ Բաղդադի վրայ եւ պաշարեց խալիֆայի մայրաքաղաքը: Բաղդադը ղիմադրեց, բայց ի վերջոյ ալ-Բաշըղ խալիֆան եւ Ջանգին փախան Մոս ուլ: Մասուտոյ սուլթանը մտաւ Բաղդադ, եւ խորհուրդ մը նշանակեց. ալ-Բաշըղ հեռացուեցաւ խալիֆայութենէն, եւ իր հօրեղբօր որդին ալ-Մուկթաֆի նշանակուեցաւ նոր խալիֆա, տես ցուցակ թիւ 8: Ալ-Բաշըղ փախաւ Իսֆահան, ուր երկու տարի ետք, իր հօր ալ-Մուսթըրշոյ նման սպաննուեցաւ Ասասիններու (Հաշաշիներու) ձեռքով²⁹³:

Այսպէս հայր եւ որդի ալ-Մուսթըրշո եւ ալ-Բաշըղ բացէ ի բաց սուր պայքարի մէջ մտան սելջուկներու հետ. որ մղեց նոր խալիֆա ալ-Մուկթաֆիին լրիւ փոխելու իր պայքարի գործելակերպը:

2. ԵՂԵՍԻՈՅ ԱՆԿՈՒՍԸ ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՖԻՒ ՕՐՈՎ

Սելջուկ սուլթանին կողմէ 1126թ. թուրքմէնական Մաք Եոյ ցեղախումբէն Իմադ ալ-Դին Ջանգին նշանակուեցաւ Մոս ուլի աթաբէկ. այդպիսով սկսաւ Ջանգիներու ամիրապետութիւնը Մոս ուլի մէջ, որ ունեցաւ պատմական կապեր Հայաստանի հետ:

Իմադ ալ-Դին Ջանգին բացառիկ ձիրքերով ղեկավար մըն էր. իր երազն էր հիմնել մահմեդական հզօր ժառանգական պետութիւն մը տարածքաշրջանին մէջ, անկախ նոյնիսկ Բաղդադի Աբբասեան խալիֆայութենէն: Այդ իրագործելու համար իր դէմ գտաւ իրեն հետաքրքրող տարածքաշրջանին մէջ նոր ուժ ներկայացնող խաչակիրները, եւ ի մասնաւորի անոնց հիմնած Կոմսութիւնը Եղեսիոյ մէջ: Այդպէս Ջանգի իր ձեռքը վերցուց խաչակիրներու դէմ պայքարելու դրօշը. այդ ինքնին շատ ծանր յանձնարարութիւն էր: Ջանգի ռազմական յաջող արշաւանքով մը գրաւեց հիւսիսային Մուրիան եւ Հալեբ քաղաքը: Այդպիսով, Եղեսիոյ կոմսութիւնը անջատուեցաւ հարաւի խաչակիրներու հիմնած պետութիւններէն Անտիոքի, Տրիպոլիսի

293. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը, Թ. հատոր, էջ 292, 305:

և Երուսաղեմի մէջ: Միւս կողմէն Իմադ ալ-Դին Ջանգին իր իշխանութիւնը տարածեց հիւսիսային Իրաքի վրայ, գրաւեց Շնջար եւ Էրբիլ քաղաքները. Փոքր Ջաբ գետը եղաւ Ջանգի ամիրութեան սահմանը Աբբասեան խալիֆայութեան հետ:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, եթէ Ջանգի յաջողէր Մոսուլի գորաւոր աթաբեկութիւնը հիմնելու մէջ, որ դարձաւ պատնէշ պետութիւն մը ի դէմ Խաչակիրներու յառաջացման դէպի Խալիֆայութեան սիրտը՝ Բաղդադ. ապա Խաչակիրները պիտի արշաւէին նաեւ Խալիֆայութեան մայրաքաղաքին վրայ:

Եթէ էջին միւս երեսը կարդանք ինչպէս կ'ըսեն, պիտի տեսնենք, որ Եդեսիոյ կոմսութիւնը, որուն ժողովուրդին զգալի մասը կը կազմէին հայերը, իր դիրքով կը գտնուէր գրեթէ շրջապատուած՝ մահմեդական ամիրութիւններով, հիւսիսէն Ռումի Սուլթանութիւնը եւ Դանիշմաններու Ամիրութիւնը, որ կ'ընդգրկէր Հայաստանի արեւմտեան շրջանները՝ Երզնկայի, Կամախի տարածքները. եւ հարաւէն Ջանգիններու Ամիրութիւնը, իսկ արեւելքէն Օրտուքեան (Արտուխեան) Ամիրութիւնը իր Մարդին կեդրոնով, որ կ'ընդգրկէր Աղձնիքը եւ Մոկաց աշխարհի ու Վասպուրականի հարաւային մասերը: Միայն արեւմուտքէն Կիլիկիոյ հայկական, եւ հարաւ-արեւմուտքէն Անտիոքի խաչակիրներու իշխանութիւններն էին, որոնք քրիստոնէայ պետութիւններ էին, տես քարտէզ թիւ 2:

Յիշեցինք թէ ինչպէս Իմադ ալ-Դին Ջանգին օգտուեցաւ սելջուկներու տկարացումէն եւ հիմնեց Ջանգեան պետութիւնը Մոսուլի մէջ. նոյնպէս սելջուկներու այս տկարացումէն օգտուեցան հայերը, Մոսուլէն ոչ շատ հեռու հարաւային Հայաստանի՝ Վանայ լիճի Աղթամար կղզիին մէջ 1113թ. հիմնուեցաւ Աղթամարի հայկական կաթողիկոսական աթոռը: Կաթողիկոսական այս աթոռը ամենամօտիկ կաթողիկոսական աթոռն էր Միջագետքին՝ եւ Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքին²⁹⁴:

²⁹⁴ Վասպուրականի Արծրունեաց հարստութեան անկումէն ետք, Վանայ լիճէն արեւելք եւ հարաւ ինկած տարածքներուն մէջ իշխեց Խեղենեկ Արծրունին, իր վարչական կեդրոնները դարձնելով Ամյուկ անառիկ ամրոցը, որ կը գտնուէր Վանայ լիճի հիւսիս-արեւելեան ափին Լիմ կղզիի դիմաց, ինչպէս եւ Աղթամարի կղզին: Վասպուրականի այս փոքրիկ Խեղենեկեան Արծրունիներու իշխանութիւնը իր ինքնութիւնը պահեց ենթարկուելով սելջուկներուն. ու երբ անոնք տկարացան՝ Թոռնիկի որդի Աբդուսէնը օգտուեցաւ առիթէն եւ անկախացաւ: Աբդուսէն ամրացնելու համար իր իշխանութիւնը, իր որդիին Դաւիթ եպիսկոպոսին 1113թ. կաթողիկոս օծել տուաւ Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնադիր Գագիկ Արծրունիի կառուցած Աղթամարի հռչակաւոր Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ: Աբդուսէն Արծրունի Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը հիմնելէն զատ գորացուց իր իշխանութիւնը. իր մահէն յետոյ 1121ին եւ մինչեւ 13-րդ դարու սկիզբը՝ իշխեցին իր ժառանգները Ստեփանոս-Ալուզը եւ Խեղենեկ Բ-ը: Վասպուրականի այս իշխանութիւնը փորձեց վերականգնել Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւնը, երբ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռի կաթողիկոսներէն Ջաքարիա Գ-

Իմադ ալ-Դին Ջանգին պաշարեց Եդեսիան 1144թ. Նոյեմբերի վերջը, եւ սկսաւ ամենօրեայ յարձակումներով փորձել խորտակել Եդեսիոյ անառիկ պարիսպները: Ի վերջոյ 23 Դեկտ. 1144թ. քաղաքի պարիսպները քանդուեցան եւ մահմեդականները գրաւեցին Եդեսիան²⁹⁵: Հայերը, յակոբիկ ասորիները խնայուեցան. իսկ լատիններու տղամարդիկը կոտորուեցան եւ կանայքը որպէս ստրուկներ վաճառուեցան: Եդեսիոյ կոմսութեան ռազմավարական դերին մասին Գ. Ասթարճեան կը յիշէ, «Առաջին թիրախը եղաւ Եդեսիան. այս քաղաքը Պաղտատի հիւսիսային շրջաններու մօտ գտնուելով եւ Միջերկրականի ճամբուն վրայ Հայ եւ Յակոբեան քրիստոնէաներով բնակուած ըլլալով՝ լատիններու կողմէ միւս իշխանապետութեանց պաշտպանութեան վաճառը կը նկատուէր. բայց Ըմատետտին Ջենկի չորս շաբթուայ պաշարումէ մը յետոյ կըրցաւ ճոսլին Գ.ի ձեռքէն խլել այդ քաղաքը 1144 թուականին: Եդեսիա՝ խաչակիրներու կողմէ հիմնուած առաջին լատին կոմսութիւնը ըլլալուն պէս, եղաւ նաեւ առաջին ձեռքէ ելլողը: Եդեսիոյ անկումով՝ Պաղտատի եւ Դամասկոսի միջեւ գտնուող պատուարը քանդուած եղաւ»²⁹⁶: Ըստ Մ. Չամչեանի յայտնի հայ մատենագիր Մատթէոս Ուռհայեցին եղած է 1144թ. Եդեսիոյ գրաւման զոհերէն մէկը²⁹⁷:

Իմադ ալ-Դին Ջանգի Եդեսիան գրաւելէ ետք, Էրբիլ քաղաքի կառավարիչ Ջանգեան Քուջքինը նշանակեց Եդեսիոյ կառավարիչ: Ան արեւելեան քրիստոնէաներուն՝ հայերուն եւ յակոբեաններուն որոշ ինքնավարութիւններ տուաւ, որովհետեւ համաձայն արաբ աղբիւրներուն հայոց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը եւ յակոբեաններու Բասիլ եպիսկոպոսը զադտնի համաձայնած էին Ջանգիին յանձնելու քաղաքը²⁹⁸: Սկիզբը հայերն ու յակոբիկները եւս լատիններու կողքին մասնակցեցան բուռն դիմադրութեան. բայց ռազմական գործողութիւններու ճնշման տակ, անոնք ստիպուեցան համաձայնելու Ջանգիի առաջարկին յանձնելու քաղաքը. իսկ լատինները շարունակեցին դիմադրութիւնը...:

ի եղբորորդի՝ Սմբատ Արծրունիին թագաւոր օծուեցաւ նոյն աթոռին մէջ 1465թ. եւ այսպէս Սմբատ Արծրունի (1465-1471) եղաւ Հայոց վերջին թագաւորը:

Վասպուրականի այս իշխանութիւնը աւելի փոքրացած եւ տկարացած վիճակով, ինքզինքը պահեց մինչեւ 16-րդ դարը. իսկ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը իր հիմնադրութեան թուականէն պահպանեց իր գոյութիւնը մինչեւ Համիդեան Ջարդերու պատմաշրջանը 1895թ.:

²⁹⁵ Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Թ. հատոր, էջ 331. Իբն ալ-Կալանիսի, Թարիխ, էջ 205:

²⁹⁶ Գ. Ասթարճեան, էջ 445:

²⁹⁷ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Յառաջաբան- էջ III:

²⁹⁸ Մուհամմադ Սուեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Ջանգիին ֆի ալ-Մաու'ըլ ու ալ-Շամ (Ջանգիներու Պատմութիւնը Մոսուլի եւ Շամի մէջ), Դար ալ-Նըֆաւս, Բէյրութ, 1999, էջ 152 քաղուած Ներսէս Շնորհալիէն... Nerses, Shnorhali: Sur la Prise d'Edesse Doc. Arm Vol. I, PP. 247-255.

Խօսելով Եդեսիոյ Խաչակիրներու Կոմսութեան կործանման անհրաժեշտութեան մասին, մահմեդական աղբիւրէ մը մեջբերենք, «Հարկաւոր է յիշել, որ Եդեսիոյ իշխանութիւնը մեծ վտանգ կը ներկայացնէր իսլամական երթելակութեան վրայ՝ Հալեքի, Մոսուլի, Բաղդադի եւ Փոքր Ասիոյ եւ Ռումի սելջուկներու միջեւ: Ինչպէս նաեւ արգելք էր Շամի եւ Ջազիրայի իսլամութեան միաբանութեան իրականացման, իր մշտական միջամտութիւններով ի նպաստ Իմադ ալ-Դին Ջանգիի հակառակորդ տարածքաշրջանի իսլամ ամիրաներու հետեւաբար անոր գրաւումը, քաղաքական, ռազմական եւ տնտեսական անհրաժեշտութիւն մըն էր»²⁹⁹: Համաձայն Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաբիի, «Եդեսիոյ խաչակիրներու իշխանութիւնը կը ներկայանար ամենամեծ վտանգը Բաղդադի մեջի Աբբասեան Խալիֆայութեան վրայ»³⁰⁰:

Այսպէս, Եդեսիոյ Կոմսութեան անկումը եղաւ խաչակիրներուն ուղղուած առաջին մեծ հարուածը: Բնականաբար Բաղդադի խալիֆան, որ կը ներկայացնէր բոլոր մահմեդականներու հոգեւոր հայրը, պիտի շնորհաւորէր քրիստոնէայ խաչակիրներու դէմ այս մեծ յաղթանակը: Այս առիթով Բաղդադի ալ-Մուկթաֆի խալիֆան նոր պատիւներ եւ կոչումներ պարգեւեց յաղթական Իմադ ալ-Դին Ջանգիին³⁰¹:

Եդեսիոյ անկումէն տարիներ ետք, տաղանդաւոր հայ բանաստեղծ, նշանաւոր եկեղեցական գործիչ՝ կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալին, այս կարեւոր դէպքին մասին գրած է «Ողբ Եդեսիոյ» երկարաշունչ բանաստեղծութիւն-պատմաոգրը, որ կը հանդիսանայ հայ գրականութեան ամենանշանաւոր նման բանաստեղծական գործերէն մէկը. «Ներսէս Շնորհալին իր այս երկը ստեղծել է պրոսէպոպեայի ձեւով: Եդեսիան իբրեւ թէ ինքն է պատմում իր տխուր բախտի մասին: Պոեմում շատ են քաղաքի, բնութեան, Եդեսիայի պաշտպանների հերոսական պայքարի տեսարանների գեղարուեստական նկարագրութիւնները: Ողբալով Եդեսիայի անկումը բանաստեղծը վերջի-շում է Անիի ու Հայաստանի միւս քաղաքների կործանումը»³⁰²:

Ջանգի երկար չվայելեց իր մեծ յաղթանակի պտուղները, ան մահացաւ երկու տարի ետք 1146թ.³⁰³, եւ իր հիմնած Ջանգեան պետութիւնը բաժնուեցաւ երկու մասի. արեւելեան մասը մնաց աւագ որդիին՝ Ղազի Ա. (Սէյֆ ալ-Դին Ղազի) կեղրոն ունենալով Մոսուլ քաղաքը, իսկ արեւմտեան մասը իր միւս տղուն՝ Նուր ալ-Դին Մահմուդին՝ Հալեք կեղրոնով. Խաբուր

299. Սաիիդ աբդ ալ-Ֆթահ Աշուր, Ալ-Հարաբաթ ալ-Մալիբիա, Ա. հատոր էջ 604. Մուհամմադ Սուհէյլ Տակուշ, էջ 149:

300. Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաբի, էջ 63:

301. Մուհամմադ Սուհէյլ Տակուշ, էջ 98:

302. Գրիգոր Միքայէլեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն, էջ 141:

303. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Կահիրա, ԺԲ. հատոր, էջ 73:

գետը դարձաւ սահմանը երկու եղբայրներու պետութիւններու միջեւ: Մոսուլի մասը շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ 1233թ. եւ պայքարի մեջ մտաւ Բաղդադի խալիֆայութեան եւ սելջուկներու դէմ:

Եդեսիոյ անկումը հիմնական պատճառ դարձաւ Երկրորդ Խաչակրաց արշաւանքին (1147-1149թ.). այս արշաւանքը նպատակ ունէր Եդեսիոյ գրաւման վրէժը լուծել: Նոր արշաւանքին առաջնորդներն էին Գերմանիոյ կայսր Կոնրադ Գ-ը եւ Ֆրանսայի թագաւոր Լյուդովիկոս Է-ը:

Ջանգիի մահը, եւ իր հիմնած պետութեան բաժանումը Մոսուլի եւ Հալեքի ամիրութիւններու միջեւ, նոր յոյսեր ներշնչեցին Եդեսիոյ կոմս Ժոսլին Բ-ին վերատիրանալու իր մայրաքաղաք Եդեսիային, ան կը մնար մօտակայ Թըլ-Բաշարի (Այնթապէն հարաւ-արեւելք) մէջ: Ժոսլին Բ-ի մայրը Կիլիկիոյ Ռուբինեան իշխան Լեւոն Ա-ի (1129-1137) քոյրն էր³⁰⁴: Աւելին ան հայասէր էր. մեջբերենք հետեւեալը, «Եդեսիոյ իշխանն էր Ժոսլին II-ը, որուն մայրը հայ էր, եւ ինքը հայասէր էր»³⁰⁵:

3. ԱԼ-ՍՈՒԿԹԱՖԻ ՅԱԶՈՂՈՒԹԵԱՍԲ ԿԸ ՊՍԱԿԷ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐՈՒ ԴԷՄ

Ջանգեան պետութեան բաժանումը 1146թ., եւ սելջուկներու տկարացումը հնարաւորութիւն տուին ալ-Մուկթաֆի (1136-1160) խալիֆային շարունակելու պայքարը սելջուկներու դէմ, եւ զայն պսակելով վերջնական յաջողութեամբ:

1148 թուականը կը նկատուի Աբբասեան խալիֆայութեան վերելքի սկիզբը, երբ Մաստուդ սուլթանը մահացաւ եւ սելջուկներու իշխանութիւնը Իրաքի մէջ բռնեց վայրէջքի եւ անկման ճանապարհը: Մաստուդ սուլթանի մահէն ետք ալ-Մուկթաֆի պաշտօնէ հեռացուց Բաղդադը կառաւարդ սուլթանի նշանակած պաշտօնեաները, եւ անոնց փոխարէն նշանակեց իրեն հաւատարիմ մարդիկ³⁰⁶: Ապա զօրք պատրաստելով կռուեցաւ Բաղդադի ալ-Շիհնայի դէմ, որ ինչպէս յիշեցինք կը նշանակուէր սելջուկ սուլթանի կողմէ եւ ունէր ռազմական եւ վարչական իշխանութիւններ: Ալ-Մուկթաֆի յաղթեց անոր եւ ետ առաւ հարաւային Հիլլա, Քուֆա եւ Ուսսըտ քաղաքները: Ալ-Մուկթաֆի հետապնդեց սելջուկները իրարու դէմ պատերազմելու քաղաքականութիւնը, անոնց առաւել տկարացնելու միտումով³⁰⁷:

Յարաբերութիւնները Մոսուլի Ջանգեան պետութեան եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան ու Սելջուկեան Սուլթանութեան միջեւ փոփոխական էին,

304. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, էջ 263:

305. Մուհամմադ Սուհէյլ Տակուշ, էջ 149:

306. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազը, Բ. հատոր, էջ 1215:

307. Մուհամմադ Սուհէյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Ջանգիին ֆի ալ-Մաուս ըլ ու ալ-Շամ, էջ 191:

մերթ թշնամական եւ մերթ բարեկամական. որովհետեւ Աբբասեան խալիֆաները կը փորձէին ազատիլ սելջուկներու տիրապետութենէն եւ հպատակութենէն, եւ մանաւանդ Մասուդ սուլթանի մահէն ետք: Մոսուլի Ջանգեանները անունով կը հպատակէին Սելջուկեան Սուլթանութեան. իսկ վերջինս կ'ուզէր լրիւ տիրապետել Մոսուլի Աթաբեկութեան վրայ:

1157թ. սելջուկ սուլթանը արշաւեց Բաղդադի վրայ ստիպելու ալ-Մուկթաֆի խալիֆային ճանչնալու իր իշխանութիւնը: Ան գրեց իր դաշնակից Մոսուլի Ջանգեան Կուտբ ալ-Դին Մաուդուդին, որ օգնական զօրք ուղարկէ. եւ յառաջանալով պաշարեց Բաղդադը: Ալ-Մուկթաֆի մերժեց յանձնուիլ սելջուկ սուլթանին. ան լաւ ամրացուցած էր Բաղդադի պարիսպները. պաշարումը տեւեց ամիսներ եւ ի վերջոյ սելջուկները պարտուած հեռացան Բաղդադէն: Սելջուկները մեղադրեցին Մոսուլի Կուտբ ալ-Դին Մաուդուդին, որ զօրք ղրկած էր խալիֆային դէմ. այդ կը հանդիսանար պաշարման ձախողման կարեւոր պատճառը, որովհետեւ Մոսուլի զօրքը զգալի մասնակցութիւն ցոյց չտուաւ Բաղդադի վրայ յարձակումներու ընթացքին³⁰⁸: Սելջուկներու Մուհամմադ սուլթանին օգնականներէն ոմանք՝ համաձայն չէին իր Բաղդադի պաշարմանը եւ պատերազմը մահմեդականներու խալիֆային դէմ³⁰⁹:

Ալ-Մուկթաֆի (1136-1160) խալիֆան, որ հայկական ծագումով երկրորդ խալիֆայի **ալ-Մուկթադիի** թոռն էր (տես ցուցակ թիւ 18), մահացաւ Հիջրայի 555 թուականին. ան եղաւ առաջին Աբբասեան խալիֆան (երկու դար ետք), որ առանձին իշխեց Իրաքի վրայ, ու կառավարեց եւ ղեկավարեց իր զօրքը: Ան քաջ էր, եւ լաւ կը վճարէր իր լրտեսական յատուկ ցանցերուն, որպէսզի բոլոր շրջաններէն ստանար կարեւոր լուրեր³¹⁰: Ալ-Մուկթաֆի եղաւ առաջին Աբբասեան խալիֆան, որ լրիւ անկախ էր որեւէ արտաքին ուժերէ: Աբբասեան խալիֆաները մօտաւորապէս 250 տարի օտար ուժերու ենթակայ ըլլալէ ետք, վերջապէս ալ-Մուկթաֆիի օրով անկախացան³¹¹:

Ալ-Մուկթաֆիին յաջորդեց իր որդին ալ-Մուսթանջո, որուն իշխանութեան տարիներուն սելջուկներու սուլթանն էր Արսլանշահ բըն Մուհամմադ բըն Մելիքշահ, որ որեւէ իշխանութիւն չունէր Իրաքի վրայ, ուր ալ-Մուսթանջո անդորր կ'իշխէր. ինչպէս անդրադարձանք այդ սելջուկեան քայքայման ու անկման շրջանն էր (1157-1194):

Ալ-Մուսթանջո կը նկատուի մէկը լաւագոյն Աբբասեան խալիֆաներէն. մեջբերենք հետեւեալը անոր դրական գործերու մասին. «*Երբ զահ բարձրացաւ վերացուց մաքսերը եւ անարդարութիւնները: Շատ խիստ էր*

անպէտք եւ ստորին մարդկանց հանդէպ: Անգամ մը ժողովուրդին վատութիւններ ընող անձ մը ձերբակալուեցաւ, ու երկար բանտարկուեցաւ. խալիֆային մերձաւոր անձիք խնդրեցին, որ ազատ արձակէ անոր ի դիմաց տաս հազար դինարի: Ալ-Մուսթանջո պատասխանեց, ես ձեզի տաս հազար դինար կու տամ, եթէ ինծի նման ուրիշ վատ անձ մը բերէք, որպէսզի մարդոցմէ հեռացնեմ նմաններու չարիքները. ու չարձակեց ձերբակալուածին»³¹²:

Ալ-Մուսթանջո սպաննուեցաւ խեղդամահ բաղնիքին մէջ լոգանքի ժամանակ 1170ին³¹³: Ալ-Մուսթանջոյին յաջորդեց իր որդին՝ Հայկական ծագումով չորրորդ խալիֆան **ալ-Մուսթադիը**, որ ժառանգեց իր հօր խնդիրները Մոսուլի պետութեան հետ: Ան արտօնեց Նուր ալ-Դին Մահմուդին գրաւելու Մոսուլը, եւ անոր ղրկեց խալիֆայի հրամանագիրը:

308. Իբն ալ-Աթիր, Ալ-Բամըլ, Բէյրութ, Թ. հատոր, էջ 410:

309. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 388:

310. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 388:

311. Իբն ալ-Աթիր, Թ. հատոր, էջ 438:

312. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 389:

313. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի, էջ 228. տես նաեւ Աբդ ալ-Ամիր ալ-Բաֆիի, Ալ-Իրաք բէն Մ'կուտ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա ուա Մ'կուտ ալ-Դաուլա ալ-Ութմանիա (Իրաքը Աբբասեան պետութեան եւ Օսմանեան պետութեան անկումներուն միջեւ), Ա. Մաս, Ալ-Ֆուրաթ 2002, Ա. Տպագրութիւն, Բէյրութ, էջ 78:

2. ԳԼՈՒԽ

33-Դ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝ ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱԴԻԸ (1170-1180)

Հայկական ծագումով Աքբասեան չորրորդ խալիֆան կը համարուի **ալ-Մուսթադիդ**, որ ծնած էր 1142թ., իր մայրը հայուհի **Ղոդաթ**ն էր: Ան խալիֆայութեան գահը բարձրացաւ, երբ քսանութ տարեկան էր եւ իշխեց միայն տաս տարի:

Ալ-Մուսթադիդ բառը արաբերէն է, եւ կը նշանակէ «Լուսաւորում»:

Ալ-Մուսթադիդին ժամանակակից Արաբ յայտնի հեղինակ Աբու ալ-Ֆարաջ ալ-Ջաուզի յիշած է, «Ան ցոյց տուաւ արդարութիւն եւ ազնուութիւն, որուն նմանը չէինք տեսած»³¹⁴:

Ալ-Մուսթադիդի իշխանութեան տարիներուն (1170-1180), իրեն ժամանակակից Ռուբինեան իշխանութեան իշխաններն էին Ռուբէն Բ-ը (1169-1170), Սլեիը (1170-1175) եւ Ռուբէն Գ-ը (1175-1187): **Ալ-Մուսթադիդ** իշխած է հազիւ մէկ տասնամեակ, որուն կէս ընթացքը, ժամանակակից եղած էր Սլեիին:

Ալ-Մուսթադիդի օրով կործանեցաւ Ֆաթիմեան պետութիւնը Եգիպտոսի մէջ, եւ հիմնուեցաւ Այյուբեան պետութիւնը Մալահ ալ-Դին ալ-Այյուբիի կողմէ:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՔԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝

ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱԴԻԸ (1170-1180)

Ալ-Մուսթադիդ ծնած էր 1142թ., իր մօր հայուհի ըլլալու մասին յիշած է Ջալալ ալ-Դին ալ-Մայուտի (1445-1505) Եգիպտոսի մէջ ծնած միջին դարերու յայտնի արաբ իսլամ աստուածաբան հեղինակներէն, «**Ալ-Մուսթադիդ**ի մայրը հայուհի էր, անունն էր **Ղոդաթ**: Ան խալիֆա հռչակուեցաւ իր հօր մահացած օրը»³¹⁵: Իբն ալ-Ջաուզիին³¹⁶ (1114-1200) յիշած է, «**Ալ-Մուսթադիդ**ի անունն էր ալ-Հասան բըն Եուսըֆ ալ-Մուսթանջոդ բի-ալլահ,

314. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր, էջ 1263. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Ժ. հատոր, էջ 97:

315. Ալ-Մայուտի, Թարիխ ալ-Խուլաֆա, էջ 340:

316. Աբու ալ-Ֆարաջ ալ-Ջաուզի, կամ Իբն ալ-Ջաուզի (1114-1200) արաբ յայտնի մահմեդական հեղինակ ծնած է Բաղդադ: Տես գծացուցակ թիւ 3:

մայրը հայուհի էր, անունը **Ղոդաթ**»³¹⁷: Իբն ալ-Աթ'իր **Ալ-Մուսթադիդ**ի մօր հայուհի ըլլալու մասին յիշած է, «575 Հիջրի տարին մահացաւ **Ալ-Մուսթադիդ** բի-ալլահ, որուն մայրը հայուհի էր, անունն էր **Ղոդաթ**»³¹⁸:

Մեջբերենք եւս արաբերէն այլ աղբիւրէ մը, ուր կը յիշուի խալիֆայի մօր հայուհի ըլլալը եւ անունը, «**Աբու Մուհամմադ ալ-Հասան բըն ալ-Մուսթանջոդ բիլլահ**, որուն մայրը հայուհի էր, եւ կը կոչուէր **Ղոդաթ**: Գահ բարձրացաւ իր հօր մահէն ետք: Ան արդարասէր էր, լաւ համբաւ ունեցաւ ժողովուրդին մօտ, շատ դրամներ կը նուիրէր, բայց չէր չափազանցեր ինչպէս որ սովորական դարձած էր. մարդիկ իր ներկայութեամբ ապահով կը զգային. իր նման գթասէր չէին տեսած, հազուագիւտ կը պատժէր. կը սիրէր յանցաւորներուն ներել: Իր օրով կործանեցաւ Ֆաթիմեան պետութիւնը Եգիպտոսի մէջ եւ հիմնուեցաւ Այյուբեան պետութիւնը Մալահ ալ-Դին ալ-Այյուբիի կողմէ»³¹⁹: Ահա արաբական կարեւոր պատմաբան մը, որ կը գրէ իրեն հասած այդ գովասանական կարեւոր խօսքերը այս խալիֆայի մասին, ինչպէս եւ շատ յստակ կը նշէ անոր մօր հայ ըլլալը, եւ անունը:

Ալ-Մուսթադիդի ժամանակակից Արաբ յայտնի հեղինակ Աբու ալ-Ֆարաջ ալ-Ջաուզի յիշած է, թէ ան նուագացուց գանձուած հարկերը. եղաւ շատ արդար խալիֆա մը իր հպատակներուն նկատմամբ. կառուցեց բազմաթիւ մզկիթներ եւ դպրոցներ: Իբն ալ-Ջաուզիին յիշած է նաեւ, «Ան ցոյց տուաւ արդարութիւն եւ ազնիւութիւն, որուն նմանը չէինք տեսած»³²⁰: Յիշուած է նաեւ, թէ ան բարեպաշտ եւ հաւատացեալ էր, «**Ալ-Մուսթադիդ** ժուժկալ էր, աստուածապաշտ, հեռացաւ աշխարհիկ հարցերէն դէպի երկնայինը, իր ուղիով քալեցին երկու կիները Զմուրադ խաթուն եւ Բանֆաշա»³²¹:

Ալ-Մուսթադիդի մասին Իբն ալ-Իբրին յիշած է, «Ան շատ աւելի արդարութիւն ցոյց տուաւ իր հօրմէ՝ **ալ-Մուսթանջոդէն**: Ան շատ արդար էր, քիչ կը պատժէր, շատ կը ներէր. ապրեցաւ փառաբանուած եւ մահացաւ ուրախ»³²²:

Եւ վերջապէս իր հայուհի մօր մասին յիշած է յայտնի պատմաբան Ֆիլիփ Հիթթին, «**Աքբասեաններէն ալ-Մանսուրի մայրը բարբար ստրկուհի էր, ալ-Մարմունինը պարսիկ ստրկուհի, ալ-Ուաթըկինը եւ ալ-Մուհթիինը յոյներ էին, ալ-Մուսթանսրինը (յոյն-Աբիսինեան), ալ-Մուսթաինինը**

317. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր էջ 1263:

318. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 97:

319. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, էջ 390. արբերելով մեջբերումը կարելի է տեսնել զիրքի վերջաւորութեան:

320. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթագմ, Բ. հատոր էջ 1263. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 180. տես նաեւ Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաբի, էջ 455:

321. Իբն ալ-Ջաուզի, Բ. հատոր էջ 1263. տես նաեւ Մուսա տաֆա Զուադ, էջ 182:

322. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Մուխթասս, Բ. էջ 214, 216. Իբն ալ-Աթ'իր, նոյնը, Ժ. հատոր, էջ 29:

ստրկուհի (Սակլար, Մլաուն), ալ-Մուքթաֆիինը եւ ալ-Մուկթադըրինը թուրք ստրկուհիներ, եւ ալ-Մուսթաֆիինը հայուհի»³²³:

2. ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱՅԻՐԻ ԿԱՊԸ ՄԼԵՀԻ ՀԵՏ

Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան մէջ Թորոս Բ. (1145-1169) յաջորդեց իր եղբայրը՝ Մլեհ, որ հակառակ իր իշխանութեան կարճատեւ տարիներուն (1170-1175) կատարեց մեծ փոփոխութիւններ ի մասնաւորի արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Մլեհ իշխանութեան հասնելէ առաջ ի գործ դրած էր իր նոր քաղաքական դիրքորոշումը, ան մտած էր Հալեբի սուլթան Նուր ալ-Դին Մահմուդի ծառայութեան մէջ. ու երբ մահացաւ իր եղբայրը Թորոս Բ. իշխանը, ան իր բանակով եւ Նուր ալ-Դինի օգնութեամբ մտաւ Կիլիկիա, իշխանութենէն հեռացուց իր եղբորորդին՝ փոքրահասակ Ռուբէնին³²⁴:

Մլեհ որոշեց Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան տարածքներէն վոնսել օտարները՝ բիզանդացիները եւ խաչակիրները: Բիզանդացիները տակաւին կ'իշխէին Կիլիկիոյ արեւմտեան ծովափնեայ որոշ շրջաններ, եւ խաչակիրները արեւելեան որոշ վայրեր: Այդ իրագործելու համար պէտք էր, որ համագործակցէր բոլոր հարեւան ուժերուն հետ, որոնք շահագրգռուած էին բիզանդացիներու եւ խաչակիրներու հեռացումով. այդ ուժերէն էին մահմեդական պետութիւնները եւ Աբբասեան խալիֆայութիւնը:

Կիլիկիոյ հարեւան կարեւոր ուժերէն էր Զանգեան պետութիւնը, Իմադ ալ-Դին Զանգիի որդին՝ Նուր ալ-Դին Մահմուդի ղեկավարութեամբ, որ Զանգեան Արեւմտեան իշխանութեան տէրն էր՝ Հալեբի իշխանը: Նուր ալ-Դին յաջողեցաւ իրեն ենթարկել Զանգեան Արեւելեան մասը Մոս ուլ կեդրոնով. այդպիսով աւելի ամրացաւ իր դիրքը տարածքաշրջանին մէջ: Մլեհ դաշինք կնքեց Մոս ուլի եւ Հալեբի աթաբէկ Նուր ալ-Դին Մահմուդի հետ. մեջբերենք Հր. Ռ. Սիմոնեանէն, «Թորոս II-ին յաջորդած Մլեհը (1169-1175) կտրուկ փոխեց Հայոց Մեծ իշխանութեան վարած արտաքին քաղաքականութեան աւանդական գիծը: Նա ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք կնքեց Մոսուլի եւ Հալեպի հզօր աթաբէկ Նուր ալ-Դինի (1145-1174) հետ՝ ընդդէմ խաչակիրների եւ Բիզանդիայի, որի շնորհիւ առաւել ընդլայնուեցին եւ ամրապնդուեցին երկրի սահմանները»³²⁵:

Անհրաժեշտ է նշել, որ քաղաքական մօտեցումը Մլեհի եւ Նուր ալ-Դին Մահմուդի միջեւ նպաստաւոր կը համարուէր ոչ միայն հայերուն այլ եւ Զանգեան իշխանապետին համար: Մեջբերենք արաբ պատմիչ Իբն ալ Աթ իրէն, ուր Նուր ալ-Դին Մահմուդ կը բացատրէ Մլեհի հետ իր քաղաքական բարեկամութեան դրդապատճառը, որ որեւէ կերպով առնչուած չէր կրօնական մերձեցման կամ Մլեհի կրօնափոխութեան հետ, «Ես նրա բարեկամութիւնն էի փնտրում այն պատճառով, որ նրա երկիրը յարմար պաշտպանութիւն ունի. ճանապարհներն այնտեղ համարեայ անանցանելի են, իսկ բերդերն անչափ ուժեղ են: Մենք նրա երկիրը տանող ճանապարհ չունենք, այնինչ նա հնարաւորութիւն ունի դուրս նետուել իր երկրից եւ ջախջախել մուսուլմանական երկիրը: Եթէ ես նրա դէմ արշաւանքի ելնեմ, նա կը քաշուի իր երկրի խորքը, ինչպէս անմատչելի որջում: Տեսնելով այդ՝ ես նրան զիջեցի մի քանի տիրոյթ, որպէսզի ձեռք բերէի նրա վստահութիւնը, որպէսզի իմ կողմը գրաւէի նրան, եւ ես հասայ այն բանին, որ նա ինձնից կախման մէջ մտաւ եւ ինձ օգնում էր ընդդէմ ֆրանկներին»³²⁶: Տեղեկութիւն չունինք թէ արդեօք Նուր ալ-Դին Մահմուդի այս քաղաքական որոշման մէջ որեւէ դեր ունեցած է ալ-Մուսթաֆիը խալիֆան, որպէս համախալամական ուժերու կրօնապետը. կամ թէ Նուր ալ-Դին Մահմուդը դիմած էր խալիֆայի խորհուրդին: Հաւանական է, որ Մլեհը եւ Նուր ալ-Դին Մահմուդը տեղեակ էին խալիֆայի հայկական ծագումէն. բազմաթիւ հարցերէն մէկը, որ պատասխանի կը կարօտի...:

Ուրիշ պատմիչ մը ալ-Դինի հաւաքի այլ կարծիք ունի, մեջբերենք Վահան Տէր Ղեւոնդեանէն, «Մէկ այլ աղբիւր՝ ԺԴ դարի պատմիչ ալ-Ջահաբին, այլ կարծիք է յայտնում: Նա գրում է. “Նուր ալ-Դինը, այս իշխանի խորամտութեամբ եւ աննկուն բնաւորութեամբ հիացած, նրա մէջ տեսնում էր մի դաշնակցի՝ ֆրանկների դէմ պատերազմում: Նա նրան տուեց Սսի երկրի հողերը, որպէս կալուած՝ ասելով-նա կուում է իւրայինների դէմ եւ մի պատնէշ է, որ կը փակի Կոստանդնուպոլսի կայսրի ճանապարհը”: Ապա արաբ պատմիչը շարունակում է. “Բայց հոռոմների դէմ իր տարած յաղթանակից յետոյ Մլեհը յանդգնեց պաշտպանական ամրութիւններով ամրացնել Սսի երկիրը: Նուր ալ-Դինի տաժաժ չափից աւելի վստահութիւնը նրա թոյլ տուած սակաւ սխալներից մէկն էր”»³²⁷:

Մլեհ պատերազմացաւ բիզանդացիներու դէմ եւ ընդարձակեց հայկական իշխանութեան տարածքը. «Մլեհ, Նուր ալ-Դինի օգնութեամբ, յաղթեց բիզանդական բանակի մը Միքայէլ Վրանաս եւ Կոստանդին

323. Philip Hitti, The History of the Arabs, p. 332.

324. Մուհամմադ Սուհէլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Զանգիին ֆի ալ-Մաուս'ըլ ուա Բիլադ ալ-Շամ, էջ 149. տես նաեւ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն III, էջ 683:

325. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Հայոց Պատմութիւն- Հիմնահարցեր Հնագոյն Ժամանակներէն Մինչեւ Սեր Օրերը, Երեւան, Զանգակ, 2000, էջ 63:

326. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 130. տես նաեւ Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 46:

327. Վահան Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Կիլիկեան Հայաստանը եւ Մերձատուր Արեւելքի Արաբական Երկրները 1145-1226 թուականներին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչ. Երեւան 1994, էջ 69, 70. քաղելով Ալ-Դինի հաւաքի, Քիթաբ Դուալ ալ-Իսլամ, Դամասկոս, 1979:

Գոլումանի ղեկավարությամբ, եւ ազատագրեց Կիլիկիոյ դաշտերն ու ծովափնեայ մասերը բիզանդական տիրապետութենէն: Ինչպէս անհրաժեշտ էր, պատերազմի աւարի մեծ մասը, եւ երեսուն յոյն ու հաւանաբար հայ բարձրաստիճաններ, որոնք գերի ինկած էին, ղրկեց Նուր ալ-Դինին: Վերջինս իր հերթին փութով ղրկեց Բաղդադ Աբբասեան խալիֆային»³²⁸: Խալիֆան, որ ստացաւ այդ աւարէն մաս մը՝ ալ-Մուսթաֆիին էր. հաւանաբար ան որպէս մահմեդականներու կրօնապետ գոհունակ աչքերով կը նայէր հայկական Կիլիկիոյ Սլեհ իշխանի պայքարին Բիզանդիոնի դէմ, եւ Սլեհի համագործակցութեանը Նուր ալ-Դինի հետ. թերեւս Խալիֆան կը յուսար, որ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը վերջնականօրէն անցնէր մահմեդականութեան կողմը ու դառնար մասնիկ մը մահմեդական աշխարհէն ընդդէմ Բիզանդիոնին եւ Խաչակիրներուն: Պետք է արձանագրել, որ այս ուղղութեամբ ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ:

Ու երբ Զանգեան Նուր ալ-Դին Մահմուդը պայքարի մէջ մտաւ սելջուկներու հետ, անոնց յառաջացումը Մալաթիայէն դէպի հարաւ կասեցնելու համար, ան համագործակցեցաւ Սլեհի հետ, «Նուր ալ-Դին Մահմուդը 1171թ. ղեկավարեց դաշինք մը Դանշիմենդներէն, Մոսուլի, Մարզինի եւ Զիեադ բերդաքաղաքի էմիրներէն, եւ իր դաշնակից՝ հայ Սլեհ էմիրի՝ Կիլիկիոյ կառավարիչէն: Դաշնակիցները հաւաքուեցան Իսմաիլ բըն Իբրահիմի մայրաքաղաք՝ Սեվասի մէջ, պատրաստուելու սելջուկներու վրայ յարձակելու համար»³²⁹: Ռազմական գործողութիւնները սկսան 1172 թուականին, սակայն ի վերջոյ սելջուկներու դիրքը աւելի ամրացաւ, երբ Նուր ալ-Դին մահացաւ 1174 թուականին: Այդ ժամանակ Սլեհի դաշնակիցներու մէջ էր նաեւ Դանշիմենդներու Իբն Մուհամմադ Բ., որ ինչպէս անդրադարձանք մահմեդականացած հայկական իշխանութիւն մըն էր:

Սլեհի վարած արտաքին քաղաքականութենէն կարելի է նկատել, թէ ան ունէր քաղաքական զգալի հեռատեսութիւն. Սլեհ հասկցաւ, թէ խաչակիրներու կասկածեալ բարեկամութիւնը կը մեկուսացնէր Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը իրեն շրջակայ հարեւան պետութիւններէն: Նուր ալ-Դինի հետ Սլեհի դաշինքը նպաստաւոր եղաւ պաշտպանուելու թէ Բիզանդական կայսրութենէն եւ թէ Անտիոքի խաչակիրեան իշխանապետութենէն, ինչպէս եւ սելջուկներէն: Այստեղ հարց կը ծագի, արդեօք Սլեհի այս որդեգրած նոր ռազմավարութեան մէջ դեր ունէր իր լաւատեղեակ ըլլալը, թէ իր ժամանակակից Աբբասեան խալիֆան ալ-Մուսթաֆիին հայկական ծագում ունէր. եւ այդ կարելի էր օգնել իր որդեգրած նոր քաղաքականութեան յաջողութեան. թէ պարզապէս այդ իրականութիւնը

զուգադիպութիւն էր: Պետք է խոստովանիլ, որ Սլեհի նոր ռազմավարութիւնը պտղաբեր եղաւ Կիլիկիան Հայաստանի համար, հակառակ այն իրականութեան, որ ներքնապէս մերժուեցաւ ու շատ կարճատեւ եղաւ իր իշխանութիւնը, իր դէմ սարքուած դաւադրութեան հետեւնաքով: Կան պատմաբաններ, որոնք Սլեհի որդեգրած քաղաքականութիւնը անուանեցին «կարճատեւ». բայց Կիլիկիոյ իշխաններէն եւ թագաւորներէն ուրիշներ ալ հետեւեցան Սլեհի այդ քաղաքական գիծին. «Եւ Ռուբէն Գ-ը եւ Լեւոն Բ-ը եւ Կոստանդին պայլը (որը 1198-ից թուականներին կառավարում էր Կիլիկիան) բոլորովին էլ չէին խորշում նման «կարճատեւ» քաղաքականութիւնից, եթէ այդ էին պահանջում Ռուբինեանների եւ Կիլիկիայի շահերը»³³⁰:

Այդպիսով, Սլեհը եղաւ իւրայատուկ դէմք մը Կիլիկիոյ իշխանութեան պատմութեան մէջ: Կարելի է ըսել, թէ այս քաղաքականութիւնը եղաւ ի շահ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան. Գրիգոր Միքայէլեան այդ կը բացատրէ, «Այսպիսով, Ռուբինեանները հմտօրէն օգտագործել են Բիզանդիայի, Սելջուկների, Զենգիյանների ու Խաչակիրների միջեւ եղած հակասութիւններն ու պատերազմները եւ XII դարում միջազգային կեանքում Կիլիկիայի հայկական պետութեան համար բարենպաստ այլ հանգամանքները»³³¹:

Սլեհի կարեւոր գործերէն եղաւ Սիս քաղաքի վերակառուցումը, որ զայն դարձուց հայկական իշխանութեան կեդրոնը. Սիսը այդ ժամանակէն մինչեւ Կիլիկիոյ հայկական հարստութեան անկումը 1375թ. մնաց Կիլիկիան Հայաստանի քաղաքական կեդրոնը:

Սլեհ զօրացուց կեդրոնական իշխանութեան դերը, եւ ճնշեց կեդրոնախոյս ուժերը, այդ զայրացուց հայ աւատատերերուն. միւս կողմէն հայ կղերականութիւնը դժգոհ էր անոր համագործակցութեամբ մահմեդականներու հետ: Ի հետեւանք այդ բոլորին Սլեհ սպաննուեցաւ 1175թ. Սիս քաղաքի մէջ իրեն դէմ կազմակերպուած պալատական դաւադրութեան ընթացքին³³²: Սլեհի սպանութեան մէջ կար նաեւ Բիզանդիոնի մատը. ան սպաննուեցաւ յոյն զինուորի մը կողմէ: Իր յաջորդը Ռուբէն Գ-ը պատժեց դաւադիրներուն. «Նրան յաջորդած Ռուբէն Գ-ը (1175-1187) Սլեհի եղբոր Ստեփանի որդին տեղեկացաւ իր հօրեղբոր սպաննողների մասին եւ մահապատժի ենթարկեց նրանց՝ պարանոցների ծանր քարեր կապելով ու գետը նետելով: Այս հաղորդման մէջ չեն կարեւորում Սլեհին սպաննողները, այլ այն, որ Սլեհի քաղաքականութիւնը Կիլիկիայում ունէր նաեւ իր կողմնակիցները, որոնց տրամադրութիւնները արտայայտուեցին Ռուբէն Գ-ի վերոյիշեալ որոշման մէջ, քանի որ Սլեհի սպաննողների

328. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 46:

329. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 109. տես նաեւ Մուհամմադ Մուհէլլ Տակուշ, Թարիխ Սլաջկըթ ալ-Ռում ֆի Ասիա ալ-Սուլթա, էջ 175, 176:

330. Վահան Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, նոյնը, էջ 70, 71:

331. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 388:

332. Հր. Ռ. Միմոնեան, էջ 63:

մահապատիժը դժուար է բացատրել միայն որպես ազգականի վրեժխնդրություն».³³³

Իբն ալ-Իբրին անդրադարձած է, թե ինչպես Մլեհի սպանությունը բարբարոսաբար վարուեցան Մլեհի մարմնին հետ, եւ թե ինչպես պատժուեցան, «Անոնք կապեցին անոր, կտրտեցին ու անդամահատեցին, նետեցին շուներուն: Ետքը ազնուականները բերին իր եղբոր Ստեփանի որդին՝ Ռուբենին, որ եկաւ Տարսուսէն. ու անոր թագաւորեցին իրենց վրայ: Եւ ան (Ռուբենը) սպաննեց անոնց, որոնք սպաննեցին իր հօրեղբոր՝ Մլեհին, որովհետեւ անոնք անոր սպաննելէ ետք իր մարմինը չթաղեցին, նետեցին շուներուն».³³⁴

Ալ-Մուսթաֆիդի իշխանութեան տարիներուն (1170-1180), Ռուբինեան իշխանութեան իշխաններէն ժամանակակից եղան Ռուբէն Բ. (1169-1170), Մլեհ (1170-1175) եւ Ռուբէն Գ. (1175-1187): Ինչպէս յստակ է հայկական ծագումով չորրորդ Աբբասեան խալիֆան իշխած է հազիւ մէկ տասնամեակ, որուն կէսի ընթացքին, իրեն ժամանակակից եղած էր Մլեհը: Դժբախտաբար որեւէ տեղեկութիւն չգտանք Մլեհի եւ խալիֆայի կապերու մասին. կամ թէ ինչ էր **ալ-Մուսթաֆիդի** դիրքը Մլեհի եւ Նուր ալ-Դինի այդ բարեկամական դաշինքին նկատմամբ, կամ Մլեհի մօտեցումը Դանշիմենդներուն (խալամագած հայերուն). որպէս մահմեդականներու կրօնապետ, վստահաբար ան գոհ էր, մահմեդականութեան այդ քաղաքական յաջողութեամբ: Մէկ բան կարելի է արձանագրել, թէ **ալ-Մուսթաֆիդ** գոհունակ աչքերով պիտի նայէր Մլեհի եւ Նուր ալ-Դինի ստորագրած դաշինքին, որովհետեւ այդ ուղղուած էր Բիզանդիոսի եւ սելջուկներու դէմ: Որպէս հայ մօրմէ ծնած խալիֆա կ'ենթադրենք, որ ան ուրախ էր իր մօր հայրենակիցներու այդ քաղաքական նոր կեցումներին, որմով անոնք ամրացուցին իրենց իշխանութեան դիրքերը, ինչպէս եւ Մլեհի բարեկամական մօտեցումը մահմեդական ուժերուն (Նուր ալ-Դին եւ Դանշիմենդներ): Այս բոլորի առնչութեամբ ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ:

Պէտք է նշել, որ Մլեհի ժամանակակից Գրիգոր Դ. կաթողիկոսը (1173-1191) բարեկամական լաւ յարաբերութիւններ ունէր Նուր ալ-Դին Մահմուդի հետ. եւ աւելին՝ ան գաղտնի նամակով մը փորձեց բարեկամական կապեր հաստատել անոր յաջորդի՝ Մալահ ալ-Դինի հետ, նկատի ունենալով Կիլիկիոյ հայութեան շահերը, ինչպէս որ պիտի անդրադառնանք է. գլխու 1-ին բաժինին մէջ:

333. Վահան Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, նոյնը, էջ 71, 72:

334. Bar Hebraeus, Chronography, P.305.

3. Մ'ԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆ ԱՅՅՈՒԲԻ ԵՒ ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱԴԻԸ

Այյուբիներու պետութեան ժամանակաշրջանը, որ տեւեց մօտաւորապէս երեք-քառորդ դար (1171-1250), Միջին Արեւելքի կարեւոր պատմաշրջաններէն մէկն է. այդ ժամանակ սաստկացան Խաչակրաց արշաւանքները:

Այյուբիները կը սերին քիւրդ Այյուբ իբն Շադիէն, որ կ'ապրէր Հայաստանի Դուին քաղաքին մէջ: 12-րդ դարուն Այյուբիները փոխադրուեցան Դուինէն դէպի ներկայ Իրաքի Թիքրիթ քաղաքը, որ կը գտնուի Տիգրիսի եզերքին. հոն Այյուբ իբն Շադիին նշանակուեցաւ քաղաքի կառավարիչ, որուն մահէն ետք իրեն յաջորդեց իր որդին Նաջմ ալ-Դին Այյուբը: Այսպէս, քիւրդ ընտանիքէ մը, Թիքրիթ քաղաքին մէջ ծնաւ Մալահ³³⁵ալ-Դին Այյուբին 1138թ. ալ-Մուկթաֆի (1136-1160) խալիֆայի օրով³³⁶: Նաջմ ալ-Դին Այյուբ եւ իր եղբայրը Ասադ ալ-Դին Շերքուհ մտան Մոսուլի աթաբէկ Իմադ ալ-Դին Չանգիի ծառայութեան մէջ:

Այյուբիներու յարաբերութիւնները Չանգիներու հետ կը սկսի Չանգիներու տան հիմնադիր Իմադ ալ-Դին Չանգիի օրէն, երբ ան դաշնակցեցաւ սելջուկ Մասուդ սուլթանի հետ եւ յարձակեցաւ Բաղդադի վրայ 1132թ. ինչպէս յիշեցինք, բայց պարտուեցաւ ալ-Մուսթաֆա խալիֆայի զօրքերուն առջեւ, եւ նահանջեց դէպի Թիքրիթ, որուն կառավարիչը Նաջմ ալ-Դին Այյուբ ղիմաւորեց զինք եւ օգնեց իրեն նաւեր տալով՝ Տիգրիսը անցնելու դէպի արեւմտեան ափը:

Մալահ ալ-Դին 1169թ. Չանգեան Նուր ալ-Դինի կողմէ վեզիր նշանակուեցաւ Եգիպտոսի մէջ, եւ աւելի ուշ Նուր ալ-Դինի մահէն ետք տիրեց Եգիպտոսին եւ ինքզինքը սուլթան հռչակեց. Ֆաթիմեաններու դաւանած շիի ուղղութեան փոխարէն սուննի շերիաքը գործադրեց. աւելին ուրբաթ-օրեայ կրօնական քարոզներուն (արաբ. խութբաներուն) Աբբասեան խալիֆային անունը յիշատակել հրամայեց Եգիպտոսի բոլոր մզկիթներուն մէջ³³⁷: Այդ մեծ յաղթանակ էր Բաղդադի Աբբասեան խալիֆայութեան, որ տեղի ունեցաւ **ալ-Մուսթաֆիդի** ժամանակ 1171թ. ապա Այյուբիները գրաւեցին Եամենը, որ նախապէս Ֆաթիմեաններու ձեռքին տակ էր, եւ այնտեղ ալ Եգիպտոսի նման սկսաւ յիշուիլ Աբբասեան **ալ-Մուսթաֆիդի** անունը 1173թ.³³⁸: Այդպէս, 1171թ. վերջ տրուեցաւ Աբբասեան խալիֆայութեան պատ-

335. Յիշեցնենք (Մ') տառը շեշտուած Ս տառն է, տես ցուցակ թիւ 1 ԱՐԱԲԵՐԷՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

336. Մուհամմադ Մուհէլլ Տակուշ, Թարիխ Սլաջկըք ալ-Ռում ֆի Ասիա ալ-Սուդրա, էջ 197, 198:

337. Իբն ալ-Աթ իր, Ալ-Քամըլ, Բէյրութ, Ժ. հատոր, էջ 34. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 96. Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Մունթազզ, Բ. հատոր, էջ 1265:

338. Իբն ալ-Աթ իր, նոյնը, Ժ. հատոր, էջ 52. Իբն ալ-Ջաուզի, նոյնը, Բ. հատոր, էջ 1265:

մական ոսոխ Ֆաթիմեաններու Խալիֆայութեանը, որ տեւեց 271 տարի. տես զծագուցակ թիւ 2:

Մ'ալահ ալ-Դին դարձաւ Եգիպտոսի սուլթանը եւ ինքզինքը կոչեց “ալ-Մալըք ալ-Նասըր” (արաբ. Յաղթական թագաւորը): Մ'ալահ ալ-Դին Աբբասեան **ալ-Կալմ** խալիֆայի ստորագրած պատմական նամակը, այդ կարեւոր զիջում-վաւերագիրը, որ պահուած էր Ֆաթիմեաններու պալատին մէջ՝ ետ ուղարկեց Աբբասեան **ալ-Մուսթաֆիդին**³³⁹: Բ. զլիսու 4-րդ բաժինին մէջ անդրադարձանք, թէ ինչպէս ալ-Բասասիրին ստիպեց **ալ-Կալմին** (Հայկական ծագումով առաջին Աբբասեան խալիֆան) ստորագրել թուղթ մը, թէ Աբբասեանները կը հրաժարին խալիֆայութեան պաշտօնէն, օգուտ Ֆաթիմեաններուն. ալ-Բասասիրին **ալ-Կալմի** խալիֆայական զգեստը, զլիսուն փաթեցը եւ այլ իրեր ուղարկեց Եգիպտոս. ուր Ֆաթիմեան ալ-Մուսթանսըր խալիֆան եւ մեծամեծները մեծ ցնծութեամբ ընդունեցին այդ իրերը: Ահա այդ վաւերագիրն էր, որ Մ'ալահ ալ-Դին ետ ուղարկեց Աբբասեան խալիֆայութեան. այդ **ամօթալի** վաւերագիրը ճնշման տակ ստորագրուեցաւ հայկական ծագումով առաջին Աբբասեան խալիֆայի **ալ-Կալմի** (1031-1075) կողմէ, եւ ետ ուղարկուեցաւ հայկական ծագումով չորրորդ Աբբասեան խալիֆայի **ալ-Մուսթաֆիդին** (1170-1180):³⁴⁰

Մ'ալահ ալ-Դինի յարաբերութիւնները գրեթէ միշտ լաւ էին Աբբասեան խալիֆաներուն հետ. ան շատ կը սիրէր եւ կը յարգէր Աբբասեան **ալ-Մուսթաֆիդը** (1170-1180) խալիֆային. այդ լաւ յարաբերութիւնները յառաջացան թերեւս այն պատճառով, որ Մ'ալահ ալ-Դին համոզուած էր Սուննի ուղղութեամբ: Ինչպէս յիշեցինք Մ'ալահ ալ-Դինի ընտանիքը ծագումով Հայաստանէն էին. թերեւս ան գիտէր խալիֆայի հայկական ծագման մասին, ու այդ կարեւոր պատճառներէն էր, որ Մ'ալահ ալ-Դին մնաց մշտապէս **ալ-Մուսթաֆիդի** բարեկամը, մինչեւ վերջինի մահը 1180թ. հարց մը, որ յաւելեալ ուսումնասիրութեան կը կարօտի:

Հայկական ծագումով չորրորդ Աբբասեան խալիֆա **ալ-Մուսթաֆիդի** տարիներու կարեւոր դէպքերը, եւ դէպքերը որոնք առնչուած են Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդին հետ կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 14-ի մէջ:

339. Բըն Թ'աղրի Բիրդի, Ալ-Նըջում, Ե. հատոր, էջ 320. տես նաեւ Մուհամմադ Սուհէլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Սլաջկըթ ֆի Խուրասան, Իրան ու ալ-Իրակ (1038-1194), էջ 80:

340. Բըն Թ'աղրի Բիրդի, նոյնը, Ե. հատոր, էջ 320:

ՅՈՒՅԱԿ ԹԻԻ 14

ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱԴԻԸԻ (1170-1180) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ՀԵՏ

Մալահ ալ-Դին վերջ տուաւ Ֆաթիմեան խալիֆայութեան 1171թ. ան եղաւ Եգիպտոսի սուլթանը եւ հնազանդութիւն յայտնեց Բաղդադի խալիֆային Մլէհ (1170-1175) իշխանութեան հասնիլը Կիլիկիոյ մէջ եւ անոր զինակցութիւնը Հալեբի սուլթան Նուր ալ-Դին Մահմուդի հետ

34-ՐԴ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱ՝

ԱԼ-ՆԱՍՐ (1180-1225)

Հայկական ծագումով Արբասեան հինգերորդ խալիֆան կը հանդիսանայ ալ-Նասր, որ ծնած էր 1155թ., իր մեծ մայրը հայուհի Ղողաթն էր: Ան խալիֆայութեան զահ Բարձրացաւ, երբ քսանհինգ տարեկան էր եւ իշխեց (1180-1225). իշխեց մօտաւորապէս 46 տարի. ան եղաւ ամենաերկար իշխող Արբասեան խալիֆան:

Ալ-Նասր բառի իմաստը յառաջացած է արաբերէն «Յաղթանակ» բառէն, եւ կը նշանակէ Յաղթանակող:

Ալ-Նասրի իշխանութեան տարիներուն տեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ մէջ Հայկական թագաւորութեան հիմնադրութիւնը:

Ալ-Նասրի օրով կործանեցաւ Մելջուկեան պետութիւնը:

Ան իրականացուց Արբասեան խալիֆայութեան լրիւ անկախացումը սելջուկներու իշխանութենէն:

1. Մ՛ԱԼԱԶ ԱԼ-ԴԻՆ ԱՅՅՈՒԲԻՆ ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍՐ

Հայկական ծագումով չորրորդ խալիֆա՝ ալ-Մուսթաֆիը մահացաւ հիւանդութենէ, երբ հազիւ երեսունինը տարեկան էր: Ալ-Մուսթաֆիը մահացաւ 1180թ. «Ան իշխեց տաս տարի չորս ամիս պակաս»³⁴¹ Իրմէ ետք խալիֆա դարձաւ իր զաւակը ալ-Նասր 1180թ.:

Այս ուսումնասիրութեան առնչութեամբ մենք ալ-Նասր կը նկատենք մէկը Հայկական ծագումով Արբասեան խալիֆաներէն, որովհետեւ իր հայկական արիւնը կու գար իր հօրմէ՝ ալ-Մուսթաֆիէն, որուն մայրը հայուհի Ղողաթն էր:

Ալ-Նասրի հայկական արեան հարցը պարզելու համար տես ցուցակ թիւ 15:

341. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր լի-Մաըրիֆաթ Դուալ ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 12:

ԱԼ-ՆԱՍՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ղողաթ (100%) ---- Ալ-Մուսթանջիդ
(1160-1170)

Ալ-Մուսթաֆիը (50%)
(1170-1180)

Ալ-Նասր (25%)
(1180-1225)

Ալ-Նասր (1180-1225), եղաւ զօրաւոր խալիֆա մը. ան իր ամբողջ կեանքը նուիրեց պաշտպանելու եւ զօրացնելու Արբասեան Խալիֆայութիւնը: Ալ-Նասր միշտ ընդդիմացաւ Մալահ ալ-Դինի փորձերուն իր իշխանութեան տակ առնելու Մոս ուլի տարածքը. խալիֆան չէր ուզեր Մալահ ալ-Դինի իշխանութեան ընդարձակումը մինչեւ Խալիֆայութեան սահմանները:

Նուր ալ-Դին Մահմուդի տղուն Իսմաիլի մահէն ետք 1181թ. Զանգեաններու արեւմտեան իշխանապետութիւնը կործանեցաւ ու ենթարկուեցաւ Մալահ ալ-Դին Այյուբիին. վերջինս յանձն առաւ Խաչակիրներու դէմ պայքարը, ան պայքարի մէջ մտաւ Մոս ուլը գրաւելու համար: Մոս ուլի Զանգեան ամիր՝ Իգ ալ-դին Մասուդ Ա. խնդրեց Արբասեան ալ-Նասր խալիֆայէն 1182թ. արգիլել Մալահ ալ-Դինին միջամտելու Մոս ուլի ամիրութեան ներքին գործերուն: Խալիֆան միջանորդեց երկուքին միջեւ. բայց յաջորդ տարին Խալիֆան օգտուեցաւ Զանգեաններու զբաղուածութենէն Մալահ ալ-Դինի դէմ պայքարով, յարձակեցաւ ու գրաւեց Դակուկ քաղաքը, այդպէս, ան զօրացուց իր դիրքն ու իշխանութիւնը: Այս քայլը ալ-Նասրի գործերէն մէկն էր՝ զօրացնելու իր իշխանութիւնը մայրաքաղաքին եւ շրջակայ տարածքներուն վրայ³⁴²:

Մալահ ալ-Դին պատմական յաղթանակ մը ունեցաւ Խաչակրաց վրայ 1187թ.: Համաձայն Իբն ալ-Աթիրի, «Մալահ ալ-Դին Բաղդադ դրկեց Ալ-Մուսթաֆիի յաջորդ ալ-Նասրին Հատտինի»³⁴³ վճռական ճակատամար-

342. Albert Hourani, A History of The Arab Peoples, p. 143, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1991.

343. Հատտինի ճակատամարտը՝ Տեղի ունեցաւ 4 Յուլիս 1187թ. Հատտին գիւղին մօտ Տաբարիա լիճի արեւմուտքը՝ ներկայ Բարայիլի մէջ, ուր Մալահ ալ-Դին մեծ յաղթանակ տարաւ Խաչակիրներու բանակին դէմ:

տէն ետք (1187) բազմաթիւ Ֆրանք գերիներ եւ աւարէն մաս մը, որ կը պարունակէր պրոնզէ խաչ մը վերածածկուած ոսկիով, կ'ըսուի թէ այդ խաչը կը պարփակէր մաս մը Քրիստոսի իրական խաչափայտէն: Խալիֆան զայն թաղեց Բաղդադի մէջ»³⁴⁴: Իբն ալ-Աթ իրի այս տեղեկութիւնը իր խորքին մէջ կը բացատրուի, որ ալ-Նասր խալիֆան, որուն մեծ մայրը (հօր մայրը) հայուհի էր, շատ մեծ յարգանք ունէր Քրիստոնէութեան հանդէպ. պէտք է յիշել, որ մահմեդականները մեծ մեծարանք ունին Քրիստոսի նկատմամբ, եւ կ'ընդունին անոր մարգարէ ըլլալը, բայց ոչ Աստուածութիւնը:

Երուսաղէմի գրաւումէն ետք 1187թ. յարաբերութիւնները ալ-Նասր խալիֆայի եւ Մալահ ալ-Դինի միջեւ լարուեցան. որովհետեւ «Վերջինս կտրեց հարկերը, որ խալիֆան կը ստանար Սուրիայէն, ինչպէս եւ խալիֆան վստահ չէր թէ պիտի ստանար որեւէ բան մը Եգիպտոսէն: Աւելին յարաբերութիւնները լարուեցան, երբ Մալահ ալ-Դին հարբած վիճակով ըսած էր «Ես պատրաստ եմ խափանել յայտարարութիւնը անոր, որ Բաղդադի մէջ է, եւ նորոգել Ֆաթիմեաններու յայտարարութիւնը, որոնք հին ժամանակ Եգիպտոսի մէջ էին»: Նասր խալիֆան աւելի ձանձրացաւ, երբ Մալահ ալ-Դին իրեն ուղարկեց իր պատուիրակը, որ անձ մըն էր Բաղդադի ստորադաս ընտանիքներէն, խալիֆային հաղորդելու Երուսաղէմի գրաւման լուրը»³⁴⁵:

Յաջորդ տարին՝ 1188թ. Մալահ ալ-Դինի զօրքերէն խոշոր ջոկատ մը ներխուժեց Անտիոքի իշխանապետութեան սահմանները, իսկ այնտեղէն Ամանոսի լեռնանցքով թափանցեց Կիլիկիա: Համաձայն հայկական աղբիւրներուն Լեւոն Բ. իշխանը պարտութեան մատնեց ներխուժող զօրքին³⁴⁶: Արաբ պատմիչները այլ բացատրութիւն կու տան. ալ-Մակրիզի³⁴⁷ յիշած է, «Մալահ ալ-Դին սուլթանը արաշուեց Հայոց երկիր ենթարկելու իրենց թագաւորին, յառաջացաւ իրենց երկրին մէջ, եւ անոնց թագաւորը իրեն ենթարկուեցաւ»³⁴⁸: Իբն ալ-Ուարդի յիշած է, «576 Հիջրի տարին Մալահ ալ-Դին յարձակեցաւ Լեւոնի երկրին վրայ. հաշտուեցաւ անոր հետ դրամ եւ գերիներ վերցնելով»³⁴⁹: Յաջորդ տարին տեղի ունեցաւ խաչակրաց նոր արշաւանք մը, եւ Մալահ ալ-Դին զբաղուեցաւ այդ արշաւանքին դիմադրելու պայքարով:

Երրորդ խաչակրաց արշաւանքը տեղի ունեցաւ 1189-1192 տարիներուն, որուն նպատակն էր վերանուաճել Մալահ ալ-Դինի կողմէ 1187թ. գրաւուած Երուսաղէմ քաղաքը: Արշաւանքի ղեկավարներն էին

344. Philip Hitti, The History of the Arabs, p.481.

345. Bar Hebraeus, Chronography, P. 328.

346. Գրիգոր Գ. Միքայէլեան, էջ 147:

347. Ալ-Մակրիզի – Թակիի ալ-Դին Ահմադ ալ-Մակրիզի, Եգիպտացի պատմիչ ծնած է Կահիրա 1364թ. եւ մահացած է նոյն քաղաքին մէջ 1442թ.: Տես գծացուցակ թիւ 3:

348. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 12:

349. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 107:

Ֆրիդրիխ Շիկամորուս կայսրը, Անգլիոյ Ռիչարդ Առիւծասիրտ թագաւորը եւ Ֆրանսայի Ֆիլիպ Օգյուստ թագաւորը:

Այս նոր արշաւանքի առնչութեամբ պատմութեան մէջ յիշուած է, Գրիգոր Դ. կաթողիկոսի (1173-1191) գաղտնի նամակի մը մասին ղրկուած Մալահ ալ-Դինին: Գրիգոր կաթողիկոսը բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանած էր Մալահ ալ-Դինէն առաջ Նուր ալ-Դինի հետ, եւ ան այդ յարաբերութիւնները պահպանելու ձգտում ունէր: Բնականաբար Հայոց ղեկավարութիւնը պիտի փորձէր Մահմեդական աշխարհին եւ Խաչակրաց դէմ մարտնչող ուժերու ղեկավար Մալահ ալ-Դինին հասկցնել թէ Հայութեան եւ Կիլիկիոյ իշխանութեան շահին չէր ծառայէր դէպքերու զարգացումը. «Նամակ ուղարկելով, կաթողիկոսը, հնարաւոր է, ցանկացել է Մալադինին հաւաստիացնել, թէ հայերը նրա բարեկամներն են, թէ նրանք դաշինքի մէջ չեն խաչակիրների հետ»³⁵⁰: Չմոռնանք յիշելու, թէ այդ բոլորը տեղի կ'ունենար Հայկական ծագումով հինգերորդ խալիֆայի ալ-Նասրի (1180-1225) խալիֆայութեան տարիներուն, որուն մասին կարելի է ըսել, թէ ան բարեկամական կեցուածք ունէր Կիլիկիոյ հայութեան հանդէպ. ինչպէս պիտի տեսնենք այս դէպքերէն հազիւ մէկ տասնեակ ետք, ըստ որոշ աղբիւրներու, որոնց պիտի անդրադառնանք յաջորդ էջերուն մէջ, ալ-Նասր պաշտօնական պատուիրակութեամբ մը շնորհաւորեց Լեւոն Մեծագործը եւ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան հիմնադրութիւնը, մանաւանդ, որ թշնամական որեւէ կեցուածք չկար Հայութեան կողմէ Աբբասեան Խալիֆայութեան դէմ:

Երրորդ խաչակրաց արշաւանքը թէւ յաջողեցաւ ազատագրել Ս. Քաղաքը, բայց յաջողեցաւ վերականգնել Երուսաղէմի թագաւորութիւնը Աբքա կեդրոնով: Ի հետեւանք այս արշաւանքի անյաջողութեան եւ սելջուկներու տկարացման Մալահ ալ-Դինի առջեւ յարմար առիթը ներկայացաւ նուաճելու Փոքր Ասիան, Կիլիկեան, Հայաստանն ու Պարսկաստանը:

Իբն ալ-Աթ իր, որ նոյն ժամանակաշրջանի պատմիչ էր, տես գծացուցակ թիւ 3. երկար տարիներ ապրած էր Մոսուլի մէջ, ուր եւ մահացած 1223թ. կը պատմէ, թէ հիւանդութենէն առաջ Մալահ ալ-Դին 1193թ. իր մօտ կանչեց իր զակին ալ-Աֆղալ Ալին ու իր եղբօրը ալ-Մալըք ալ-Ադիլ Աբու Բեքրին խորհրդակցելու համար ապագայ արշաւանքներու մասին. համաձայնութիւն կայացաւ արշաւելու Կիլիկիոյ վրայ, ապա արշաւելու Բիզանդիոնի եւ Խլաթի վրայ միաժամանակ: Բայց Մալահ ալ-Դինի մահը վերջ տուաւ Այյուբիներու այդ լայնածաւալ նուաճողահան

350. Գրիգոր Գ. Միքայէլեան, էջ 150:

ծրագիրին: Մ'ալահ ալ-Դին մահացաւ Դամասկոսի մէջ, երբ հազիւ յիսունեօթ տարեկան էր³⁵¹:

Մ'ալահ ալ-Դինի հիմնած ընդարձակ կայսրութիւնը, որ կ'երկարէր Հայկական Լեռնաշխարհէն՝ ծնունդ առնող Տիգրիս գետէն մինչեւ հեռաւոր Եգիպտոսի Նեղոս գետը, իր մահէն ետք բաժնուեցաւ փոքր մասերու՝ իր զաւակներուն միջեւ: Ըստ Սմբատ Սպարապետ³⁵² պատմիչի 1193թ. Մ'ալահ ալ-Դին լուր դրկեց Կիլիկիոյ իշխան Լեւոն Բ-ին հրամայելով անոր ենթարկուելու իրեն. իսկ երբ Լեւոն իշխանը մերժեց, ան որոշեց գրաւել Կիլիկիան եւ կցել իր պետութեան: Մ'ալահ ալ-Դին արշաւեց Կիլիկիոյ վրայ, ու երբ հասած էր Մել գետի մօտ, վատառողջ զգաց եւ ապա մահացաւ. այդպէս Կիլիկիան փրկուեցաւ...³⁵³: Մ'ալահ ալ-Դին Փոքր Ասիան նուաճելու ծրագիր ունէր, եւ այդ իրագործելու համար հարկաւոր էր նախ նուաճել Կիլիկիան. ու ինչպէս անդրադարձանք **ալ-Նասր** խալիֆան մտահոգ էր Մ'ալահ ալ-Դինի իշխանութեան ընդարձակութենէն. խալիֆան 1182թ. միջամտեց որ Մ'ալահ ալ-Դինի չգրաւէ Մոս ուլի Զանգեան ամիրապետութիւնը:

Մ'ալահ ալ-Դինի հիմնած ընդարձակ պետութեան բաժանումը իր մահէն ետք Կիլիկիան հայկական իշխանութիւնը ազատեց վտանգաւոր թշնամիէ. եւ նպաստեց հինգ տարի ետք Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութեան հռչակմանը³⁵⁴:

2. ԱԼ-ՆԱՍՐ ԿԻՐԱԿԱՆԱՅՆԷ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԼՐԻՒ ԱՆԿԱՆԱՅՈՒՄԸ

Ալ-Նասր շարունակեց պայքարը սելջուկներու դէմ, ազատագրուելու համար անոնց գերիշխանութենէն: Այս երկարակեաց խալիֆայի մասին մէջբերենք հետեւեալը, «Իր անունն էր Աբու ալ-Աբբաս Ահմադ ալ-Նասր լիդին Ալլահ բըն ալ-Մուսթադիր բըն ալ-Մուսթանջըդ, իր մայրը թրքուհի մըն էր անունը Զումէրրըդ: Իշխեց մօտաւորապէս 46 տարի. ան եղաւ ամենաերկար իշխող Աբբասեան խալիֆան»³⁵⁵: Իր երկար իշխանութեան տարիներուն մասին տես ցուցակ թիւ 8: **Ալ-Նասր**ի հետ կը մրցակցի

351. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Մուխթասը, էջ 223. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 32. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 124. Իբն ալ-Աթիր, Ալ-Քամըլ, Կահիրէ, ԺԲ. Գիրք, էջ 56:

352. Սմբատ Սպարապետը (1208-1276) 13-րդ դարու Կիլիկիան Հայաստանի պատմիչ, իրաւագէտ եւ բանաստեղծ: Տես գծացուցակ թիւ 3:

353. Seta B. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, P. 173. From Smbat Sparapet, Zamanakagrutiwn (Chronicle) (Venice: St. Lazar, 1956, 204). And Artak Movsisyan, 10 Outstanding Armenian Kings, Zangak-Yerevan 2012, p. 96.

354. Հայոց Պատմութիւն, հատոր II գիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Չանգակ, Երեւան 2014, էջ 348:

355. Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուլա ալ-Աբբասիա, էջ 391:

հայկական ծագումով առաջին խալիֆան՝ **ալ-Կարմ**, որ իշխած է 44 տարի. տես նոյն ցուցակը:

Ալ-Նասր եղած է շինարար խալիֆա մը, իր օրով կառուցուած են նշանաւոր հիմնարկութիւններ. միակ Աբբասեան պալատը որ մնացած է մինչեւ օրս իր կառուցած պալատն է, Բաղդադի հիւսիսային մուտքին մօտ՝ Տիգրիսի վրայ, տես պատկեր թիւ 3:

Այս պատմահանգրուանին հզօրացան խուարզմիները, որոնք կը սերէին թուրք Անուշըքիէն, որ սելջուկներու Մելիքշահ սուլթանի պալատականներէն մէկն էր: Իր որդին Ալա ալ-Դին Մուհամմադ հիմնեց Խուարիզմշահերու պետութիւնը Կեդրոնական Ասիոյ եւ Իրանի մէջ: **Ալ-Նասր** խալիֆան սելջուկներէն ազատուելու համար դիմեց խուարզմիներու օգնութեանը:

Ալա ալ-Դին Մուհամմադը 1194ին պատերազմեցաւ սելջուկներու հետ Ռէյ քաղաքի մօտակայքը, ուր սպաննուեցաւ սելջուկներու Տուղրիլ Գ. Սուլթանը: Սելջուկ սուլթանի գլուխը Ալա ալ-Դին Մուհամմադը, որպէս նուէր դրկեց **ալ-Նասր** խալիֆային³⁵⁶: Այսպիսով, **ալ-Նասր** յաջողութեամբ պսակեց իր պայքարը սելջուկներու դէմ, երբ Տուղրիլ Գ. Սուլթանի սպանութեամբ վերջ տրուեցաւ Իրաքի սելջուկներու պետութեանը. եւ այդպիսով վերացուեցաւ անոնց իշխանութիւնը Իրաքէն եւ Իրանի արեւմտեան մասերէն:

Սելջուկեան պետութեան քայքայումէն ետք, տարածքաշրջանին մէջ՝ ղեկավարող դիրք գրաւեցին Եգիպտոսի Այյուբիները Մ'ալահ ալ-Դինի եղբոր՝ Մելիք Ադիլի օրով: Այյուբիները խաչակիրներուն յաղթեցին, եւ ընդարձակեցին իրենց պետութիւնը մինչեւ հարաւային Հայաստան. եւ 1207թ. վերջ տուին սելջուկներու Շահ Արմէն պետութեանը, որուն կեդրոնն էր Խլաթ քաղաքը: Այյուբիներու պետութիւնը ընդգրկեց Հայաստանի Խլաթ, Վան եւ Բաղէշ քաղաքները. ինչպէս եւ հիւսիսային Միջագետքի Շնջար քաղաքը իր տարածքով. իսկ Մոս ուլ քաղաքը կը գտնուէր Զանգեաններու ձեռքը. տես քարտէզ թիւ 2:

Շուտով Խուարզմիները սկսան կատարել նոյն սելջուկներու դերը՝ միջամտելով Աբբասեան խալիֆայութեան ներքին գործերուն, ինչ որ վշտացուց Խալիֆային: Խուարզմիները յաջողեցան երկար իշխել, որովհետեւ անոնք ենթարկուեցան արեւելքէն արշաւող մոնղոլներու յարձակումներուն: **Ալ-Նասր** (1180-1225), այս անգամ փրկուելու համար Ալա ալ-Դին Մուհամմադ Խուարիզմշահէն՝ օգնութիւն խնդրեց Չինգիզխանէն, որ խոստացաւ անոր օգնել խուարզմիներու դէմ³⁵⁷: Այսպիսով, **ալ-Նասր** քաղաքական բացառիկ ուշիմութեամբ՝ գործածեց խուարզմիները սելջուկներուն դէմ,

356. Efraim Karsh, Islamic Imperialism A History, Yale University press, London, 2006, P. 61.

357. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 155:

եւ ապա մոնղոլները խուարգմիներու դէմ: Նպատակ ունենալով փրկել Արքայական խալիֆայութիւնը, ան դիմեց մոնղոլներու օգնութեան, երբ Ալա ալ-Դին Մուհամմադ Խուարիզմշահը պատրաստուեցաւ արշաւելու Բաղդադի վրայ:³⁵⁸

ԺԳ. Դարը եղաւ համաշխարհային նոր գերութիւն մը յայտնութեան շրջանը, հիմնադրութիւնը հեռաւոր արեւելքի մէջ մոնղոլական միացեալ պետութեան: Մոնղոլները կը բնակէին Սիբիրի եւ Չինաստանի միջեւ գտնուող տարածքներուն մէջ: 1206թ. անոնք համախմբուեցան իրենց ցեղապետներէն Տեմուչինի ղեկավարութեան ներքեւ, որուն կոչեցին Չինգիզիւսն. այսինքն Մեծ Խան:

Միացեալ մոնղոլական պետութիւնը սկսաւ իր նուաճողական արշաւանքները դէպի արեւմուտք, ու յաջողեցաւ նուաճել 1219-1220 թուականներուն ամբողջ Միջին Ասիան եւ Պարսկաստանի հիւսիսային մասը: Ահա այդ նոր ուժին դիմեց **ալ-Նասր** խալիֆան՝ խուարգմիներէն ազատուելու համար:

Չինգիզիւսն 1220թ. գրաւեց Խուարգմիներու մայրաքաղաքը եւ վերջ տուաւ անոնց պետութեանը: Այսպիսով, Արքայական խալիֆայութիւնը մուտք գործեց իր լրիւ անկախացման պատմաշրջանը, որ շարունակուեցաւ մինչեւ 1258թ. երբ վերջնականապէս խալիֆայութիւնը կործանեցաւ: Անհրաժեշտ է յիշել այս առիթով, թէ ինչպէս Խալիֆայութիւնը **ալ-Նասր**ի օրով օգտուեցաւ Մոնղոլներէն, նոյնպէս պիտի անդրադառնանք թէ ինչպէս հայերն ալ, Կիլիկիոյ մէջ, ժամանակի մը համար օգտուեցան անոնց ներկայացուցած գերութենէն, Հրանդ Պաստրմաճեան կը գրէ, «Եթէ Մեծ Հայքի գրաւումը Մոնկոլներու կողմէ աղէտ մը եղաւ հայոց, նոյնը չեղաւ սակայն Նոր Հայաստանի համար: Արդարեւ, մոնղոլները չարձակեցան ոչ Նոր Հայաստանի, ոչ ալ Խաչակիրներու պետութեանց վրայ եւ իրենց գրոհները կեդրոնացուցին թուրքերուն եւ արաբներուն դէմ, ուժերու հաւասարակշռութիւն մը ստեղծելով ի նպաստ քրիստոնէայ պետութեանց: Հայերը մինչեւ իսկ մոնղոլները քրիստոնէայ դարձնելու ծրագիրներ փայփայեցին բայց չյաջողեցան»³⁵⁹:

Այս պատմահանգրուանին Մոնղոլները սկսած էին ներգործել տարածքաշրջանին մէջ: Անոնց ներկայութիւնը նոյնիսկ նպաստեց ճնշուած քրիստոնէայ ժողովուրդներու զարգացման. այսպէս **ալ-Նասր**ի (1180-1225) ժամանակ՝ հայկական գաղութը Միջագետքի հարաւի Բասրա քաղաքին մէջ կը բարգաւաճի, «Մոնկոլներուն քրիստոնէութեան հանդէպ ունեցած լաւ հակումը քաջալերած է քրիստոնէաները, որ եռանդով լծուին քրիստոնէա-

կան հաւատքի ծաւալման՝ անոնց տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրները:

ԺԳ. Դարուն երբ բաւական պայմաններ կ'ըստեղծուին քրիստոնէութեան համար, Իրաքի մէջ՝ Պաղտատ եւ Պասրա՝ կը հիմնուին նոր գաղթօճախներ: 1222-ին Պասրա այնքան շատ հայ կը հաւաքուի, որ անհրաժեշտ կը դառնայ նոր թեմ հիմնել հոն»³⁶⁰: Արշակ Ալպոյաճեան յիշած է Բասրայի հայկական գաղութի մասին, «1222-ին Պասրայի թեմակալն էր հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոս, որ Հայաստանէն եկած ասորի մըն ալ կրնայ ըլլալ»³⁶¹: Պասրա կամ Բասրա քաղաքը Իրաքի միակ նաւահանգիստն էր, եւ վաճառականական կարեւոր կեդրոն էր այդ ժամանակներուն. հետեւաբար Հայկական գաղութի մը ներկայութիւնը շատ տրամաբանական էր: Արդեօք **ալ-Նասր** խալիֆայի հայկական ծագումը, որեւէ կերպով քաջալերած էր այդ գաղթօճախի կերտման. կը մնայ հարցական, տեղեկութեանց չգոյութեան պատճառով:

3. ԼԵԻՈՆԻ ԹԱԳԱՂՈՒԹԻՒՆԸ 1198Թ. ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍՐ

ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԴԻՐՔԸ

Լեւոն Բ. իշխանի ռազմական նուաճումներով ընդարձակուեցաւ Կիլիկիոյ Հայկական իշխանութեան սահմանները եւ դուրս եկաւ Կիլիկիոյ աշխարհագրական սահմաններէն: Կիլիկիոյ իշխանութեան սահմաններու ընդարձակմամբ խիստ բարձրացաւ Լեւոն Բ. միջազգային հեղինակութիւնը. ան փաստեց բոլոր գերութիւններուն, թէ արժանի էր թագաւոր դառնալու: Կիլիկիոյ տնտեսական բարգաւաճումը, բնակչութեան զգալի աճը, եւ առեստուրի զարգացումը Հայկական իշխանութիւնը դարձուցին Միջերկրականի արեւելեան ափի ամենաուժեղ իշխանութիւններէն մէկը: Մոնղոլներու նուաճումները օգտակար եղան Կիլիկիոյ տնտեսութեան, «Մոնղոլների Առաջաւոր Ասիայում կատարած նուաճումները հարուած հասցրին Միջագետքով (Բաղդադ) դէպի սիրիական նաւահանգիստները գնացող առեստրական ճանապարհներին եւ նպաստեցին Տաւրոսից Էրզրումով դէպի Տրապիզոն եւ Այաս գնացող ճանապարհների զարգացմանը»³⁶²: Պէտք է նշել, թէ Կիլիկիոյ աշխարհագրական պայմանները, ինչպէս եւ խաչակիրներու, արաբներու եւ սելջուկներու մրցակցութիւնը, նպաստեցին անոր քաղաքական եւ տնտեսական զարգացմանը, եւ ստեղծեցին նախնական պայմանները Կիլիկիոյ մէջ հայկական թագաւորութիւնը հռչակելու:

358. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 82:

359. Հրանդ Պաստրմաճեան, Ա. հատոր, էջ 262:

360. Յակոբ Աթիկեան, Համառոտ Պատմութիւն Հայ Գաղթավայրերու, էջ 70:

361. Արշակ Ալպոյաճեան, Իրաքի Հայերը, Մատենադարան, Երևան, 2003, էջ 28:

362. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 357:

Լեւոն Բ-ի թագադրութիւնը անցաւ պատմական երկար ճանապարհներէ, որոնց անդրադառնալը մեր նիւթէն դուրս է. հարկաւոր է յիշել, որ Լեւոն Բ. սկիզբը ստացաւ թագը Բիզանդացիներէն բայց նախընտրեց իր գլխուն կրել Հռոմեական սրբազան կայսրի ուղարկած թագը: Վերջապէս թագադրութիւնը տեղի ունեցաւ 6 Յունուար 1198թ. Ս. Ծննդեան օրը, Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքի Ս. Սոֆիա Մայր տաճարին մէջ:

Հռոմի պապի պատուիրակ, Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրատ Տր Վիտերսբախը Լեւոն Բ-ին օժեց լատինական ծէսով. ապա Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսը՝ օժեց հայկական ծէսով եւ կոչեց «Թագաւոր ամենայն հայոց, եւ նահանգին Կիլիկիացոց եւ Իսաւրիո», ու գլխուն դրաւ Գերմանիոյ Հենրիխ Զ. որկած թագը: Այսպիսով Լեւոն Բ. իշխանը դարձաւ Լեւոն Ա. թագաւորը, ստանալով երկու թագեր, Բիզանդացի կայսրէն եւ Գերմանիոյ թագաւորէն:

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան յիշած է, թէ Աբբասեան խալիֆան թագ ուղարկած է Լեւոն Ա-ին, «*Երրորդ թագ մըն ալ կը յիշեն օտարներ Պաղտատի ամիրապետէն զրկուած (ՄԻՍ. 465)³⁶³, որ այն ատեն էր Նասր Լէտինալլահ՝ անուանական կամ լոկ կրօնական ամիրապետութեան գահակալը, որ Սըքթաֆի-Լիամրուլլահի երրորդ յաջորդն էր, Սըսթանխէտ-Պիլլահէ եւ Սըսթատի-Պիամրուլլահէ ետքը աթոռ բարձրացած 1180 ին, եւ 45 տարի պահած մինչեւ 1225, հակառակ Թուրք ցեղերու յարձակմանց, որոնք ստիպուեցան Պաղտատը ազատ թողուլ Ճէնկիզխանի նոր արշաւանքին պատճառով (ՎԵՐ. 496)³⁶⁴: Ամիրապետէն եկած թագին մասին ազգային յիշատակներ բնաւ տեղեկութիւն չունին»³⁶⁵*

Մեր պրպտումներուն (արաբ եւ հայ պատմիչներ) մէջ չհանդիպեցանք որեւէ նշումի, թէ թագադրութեան ներկայ եղած է Բաղդադի խալիֆայի ներկայացուցիչը. ինչ որ վերագրուած է Կիրակոս Գանձակեցիին: Վերջինս պատմելով Լեւոնի թագադրութեան մասին յիշած է, «*Ապա զօրապետների ու զօրքերի, ազգերի ու ցեղերի խիստ մեծ բազմութիւն հաւաքուեց. եկաւ Տարսոնում նստող յունաց պատրիարքը, Մելիտինէի սահմաններում գտնուող սուրբ Պարսումայի վանքում նստող ասորիների կաթողիկոսը ու հայոց կաթողիկոսը բոլոր եպիսկոպոսներով, եւ թագաւորեցրին Լեւոնին, իսկ շրջակայ ազգերը ընծաներ բերին թագադրուած նորոգ թագաւորին»³⁶⁶*

363. ՄԻՍ. 465 – Միսական տեղագրութիւն Միւնեաց աշխարհի աշխ. Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1893 էր. 362:

364. ՎԵՐ. 496 - Arabic աշխ. Noel des Vergers. Paris տպ. Firmin-Didot 1847. Եր. 624:

365. Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հատոր-Գ. Գիրք. Բէյրութ-Տպ. Սեւան 1959, էջ 1546:

366. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմութիւն, «Սովետական Գրող» հրատարակչութիւն (Հայ Մատենագիրներ), Երեւան 1982, էջ 119, 120:

Մեր կարծիքով, եթէ կարելի չէ փաստել խալիֆային կողմէ թագ զրկուելու հարցը, ապա պատուիրակութեան ներկայութիւնը շատ հաւանական է, մէկէ աւելի պատճառներով: Թերեւս Կիրակոս Գանձակեցիի յիշած «*շրջակայ ազգերը ընծաներ բերին թագադրուած նորոգ թագաւորին*» շրջակայ ազգերուն մէջ եղած են նաեւ Բաղդադի խալիֆայի ներկայացուցիչները իրենց ընծաներով. որ կարելի չէ բացառել, որովհետեւ որեւէ թշնամական դիրքորոշում չկար Խալիֆայութեան եւ Հայկական Կիլիկիոյ միջեւ: Յիշեցնենք, **ալ-Նասր** խալիֆայի մեծ մայրը հայուհի մըն էր, **Ղոդաթ** անունով, տես ցուցակ թիւ 4: Գուցէ եւ ներկայ խալիֆան հայասէր էր, եւ հայկական թագաւորութեան հիմնադրութիւնը ուրախալի առիթ մըն էր. մանաւանդ, որ թշնամական որեւէ կեցուածք չկար Լեւոն Մեծագործի կողմէ Աբբասեան խալիֆայութեան հանդէպ:

Մեր պատմաբաններէն շատերը համոզուած են, խալիֆայի պատուիրակութեան ներկայութեան: Ս. Տէր Մովսիսեան իր Պատմութիւն Հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը գործին մէջ յիշած է, «*Լեւոն Ա-ի փառասիրական բոլոր ձգտումներն իրականացած էին, Եւրոպիոյ բոլոր իշխանները, Կայսրն եւ նոյն իսկ Պաղտատի Ամիրապետը, խնդակցութեան դեսպաններ եւ մեծագին ընծաներ զրկեր էին նոր թագաւորին»³⁶⁷*

Գրիգոր Միքայէլեանին յիշած է Բաղդադի խալիֆայի պատուիրակութեան մասին, «*Լեւոն II-ի թագադրման հանդէսը տեղի ունեցաւ 1198թ. Յունուարին Տարսոնում: Թագաւորի թագադրմանը ներկայ էին տասնեակ աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխաններ, յակոբիկների պատրիարք Միքայէլը՝ «Ժամանակագրութեան» հեղինակը, հայոց կաթողիկոս Գրիգոր VI-ը եւ հարեւան ժողովուրդների շատ դեսպաններ՝ նուէրներով: Նուէրներ էր ուղարկել նաեւ Բաղդադի խալիֆը: Այս ամէնը խօսում է այն մասին, որ Կիլիկիան Հայաստանի միջազգային դերն ու հեղինակութիւնը Լեւոն II-ի ժամանակ խիստ բարձրացել էր»³⁶⁸:*

Տարածքաշրջանի բոլոր գերութերը ինչպէս եւ Խալիֆայութիւնը, քաղաքական այս դէպքին կարեւորութիւն կու տային: Աբբասեան Խալիֆայութեան համար շատ յստակ էր, որ հայոց նոր վերելքը ուղղուած չէր իրեն դէմ, այլ բնական պահանջ մըն էր հայ ժողովուրդին ունենալու իր անկախ ինքնութիւնը, մանաւանդ որ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութիւնը իր մէկ դարէ աւելի (1080-1198) պատմութեամբ փաստեց բոլորին, որ ան կոյր դաշնակից չէր որեւէ գերութիւն...: Իսկ հայութեան համար ան յաւելեալ մեծ եւ պատմական իրադարձութիւն էր, որովհետեւ հիմնուեցաւ հայկական նոր

367. Ս. Տէր Մովսիսեան, Պատմութիւն Հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, Բ. հատոր, Վենետիկ, 1924 էջ 483: Եւ նաեւ Հայոց Պատմութիւն, հատոր II գիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Զանգակ, Երեւան 2014, էջ 348, 352, քաղուած Տէր-Մովսիսեանէն:

368. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 16:

թագաւորութիւն մը, որ կու գար յաջորդելու մէկ ու կէս դար առաջ կործանած Բագրատունեաց մայր հարստութեան:

Խալիֆան կրնար չշնորհաւորել, բայց անոր ներկայացուցիչին մասնակցութիւնը թագադրութեան հանդէսին ունի իր բացառիկ իմաստը, մանաւանդ որ Խալիֆայութիւնը **ալ-Նասս** ընթացակայ չէր որեւէ արտաքին ուժի: Սկսեալ ալ-Մուսթըշդ (1118-1135) խալիֆայէն, Աբբասեան խալիֆաները սկսան զօրացնել իրենց դիրքերը. ան եղաւ առաջին խալիֆան, որ յաջողեցաւ ռազմունակ բանակ յառաջացնել եւ սելջուկներու դէմ կանգնիլ, թէեւ պարտուեցաւ եւ զոհ գնաց իր վարած քաղաքականութեան, ինչպէս անդրադարձանք Ե. գլխու 1-ին բաժինին մէջ: Իր յաջորդները շարունակեցին նոյն քաղաքականութիւնը. եւ **ալ-Նասս** լրիւ անկախ էր բոլոր արտաքին ուժերէ, ու հետեւաբար իր ուղարկած պատուիրակութիւնը եւ նուէրները որեւէ արտաքին ուժի մը թելադրանքը կամ յորդորը չէր, եւ ան ստիպուած ալ չէր քաղաքական այդ քայլը առնելու:

Այսպէս Կիլիկիոյ մէջ հայոց երկարատեւ պայքարը Ռուբինեաններու ղեկավարութեամբ 1080-1198թ. մօտաւորապէս մէկ դար, պսակուեցաւ մեծ յաջողութեամբ: Կարելի է նշել, որ այդ յաջողութիւնը իրականացաւ հիմնականօրէն այդ տարածքին մէջ հայ բնակչութեան խիտ ներկայութեամբ. եւ Ռուբինեան հայ իշխաններու վարած այն քաղաքականութեամբ, որ անոնք ճարպիկօրէն օգտուեցան տարածքաշրջանի մէջ գոյութիւն ունեցող հզօր ուժերու՝ բիզանդացիներու, խաչակիրներու, սելջուկներու միջեւ տեղի ունեցող հակասութիւններէն եւ պայքարէն:

Յիշենք այստեղ, որ Լեւոն Մեծագործ իշխած է երկար տարիներ (Երեսուն երկու). առաջին շրջանին որպէս իշխան Լեւոն Բ. (1187-1198), ապա որպէս թագաւոր Լեւոն Ա. (1198-1219): Նորաստեղծ թագաւորութեան տարածութիւնը մօտաւորապէս 40,000 քառ. կմ. էր, իսկ բնակչութիւնը, հաւանաբար հասած էր մէկ միլիոնի³⁶⁹:

4. ՀԱՅԱԶԳԻ ԲԱՂԻ ԱԼ-ԴԻՆ ԼՈՒԼՈՒԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԼ-ՆԱՍՍ ԽԱԼԻՖԱՆ

Հայ ազնուականութեան որոշ տարրեր, այս պատմահանգրուանին կ'ընդունէին իսլամը, ամուսնական կապեր կը հաստատէին անոնց հետ, կ'ենթարկուէին անոնց նիստուկացին, կը կոչուէին արաբական կամ մահմեդական անուններով. այդ հայազգի զաւակներէն մէկն էր Բաղր ալ-Դին Լուլու, որ իսլամացած հայ մըն էր: Իր հայութեան մասին մէջբերենք հետեւեալը, «Հոլադուն երբ կը փորձէր Բաղդադը գրաւել, հրամայեց Արկէո Նոյեանին գրաւել Էրբիլի բերդը, Արկէոն պաշարեց բերդը, օգնութիւն

369. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 17:

խնդրեց իրենց բարեկամ Բաղր ալ-Դին Լուլուն, որ Մոս'ուլի տէրն էր (հայ էր սելջուկ սուլթաններու մէմլուքներէն). ան զինուորներով օգնեց³⁷⁰»:

Բաղր ալ-Դին Լուլու դարձաւ իրական իշխողը Ջանգեան Մոս'ուլի Աթաբեկութեան 1211թ. երբ մահացաւ Նուր ալ-դին Արսլան Շահ Ա. իշխանութիւնը ձգելով իր փոքրիկ տասնամեայ տղուն՝ Իգ ալ-դին Մասուդ Բ. (1211-1218). Բաղր ալ-Դին Լուլուն նշանակուեցաւ վերակացու եւ պետութեան կառավարիչ. ան Աբբասեան **ալ-Նասս** խալիֆայէն խնդրեց վաւերացնել եւ ճանչնալ այս կարգադրութիւնները:

Իգ ալ-դին Մասուդ Բ. մահէն ետք, անոր յաջորդեց իր փոքրիկ եղբայրը՝ Նուր ալ-դին Արսլան Շահ Բ. (1218-1219). Բաղր ալ-Դին Լուլու կրկին գրեց **ալ-Նասս** խալիֆային, որ վաւերացնէ այդ նոր կարգադրութիւնը: Ան Մոս'ուլի իշխանապետութեան իրական իշխողն էր. «Իրականութիւնը Նուր ալ-դին Արսլան Շահ Ա-ի մահէն ետք (1211թ.) այլեւս Ջանգեանները որեւէ իշխանութիւն չունէին Մոս'ուլի վրայ. իր յաջորդները միայն անունով կ'իշխէին, Բաղր ալ-Դին Լուլուն իրական իշխողն էր: Այլեւս գրուած պատմութիւնը Ջանգեան պետութեանը չէր, այլ Բաղր ալ-Դին Լուլուի իշխանութեան պատմութիւնն էր»³⁷¹:

Այս վիճակը տեւեց քսաներկու տարի. 1233թ. Բաղր ալ-Դին Լուլու վերջ տուաւ Մոս'ուլի Ջանգեան պետութեան, երբ մահացաւ, ըստ որոշ աղբիւրներու սպաննուեցաւ Լուլուի կարգադրութեամբ՝ վերջին Ջանգեան իշխանը՝ Նասս ալ-դին Մահմուդ Բ. Իգ ալ-դին Մասուդ Բ. (1219-1233)³⁷²: Բաղր ալ-Դին Լուլու գրեց Բաղդադի խալիֆա՝ ալ-Մուսթանսրին (1226-1242) ճանչնալու իրեն Մոս'ուլի կառավարիչ: Խալիֆան համաձայնեցաւ եւ իրեն պարգեւեց «Ալ Մալըք ալ-Մասուդ» տիտղոսը, եւ արտօնեց անոր իր անունը գրելու դրամներու վրայ³⁷³. տես պատկեր թիւ 5:

Այսպէս Բաղր ալ-Դին Լուլու իշխեց մօտաւորապէս կէս դար 1211-1259թ. իր կանուխէն անձնատուր ըլլալը մոնղոլներուն՝ փրկեց Մոս'ուլ քաղաքը կործանումէ եւ աւերումէ, որ տեղի ունեցաւ տարածքաշրջանի այլ քաղաքներու հետ, որոնք մերժեցին ենթարկուիլ մոնղոլներուն: Ան պահեց իր տիրապետութիւնը Ջազիրայի տարածքին վրայ, իր հարեւան գերութերու՝ Այյուբիներու, Ռումի սելջուկներու եւ Մոնղոլներու հետ մեծ ճարպիկութեամբ լեզու գտնելու միջոցով: Կը թուի թէ Բաղր ալ-Դին Լուլու, շնորհիւ իր ժառանգած հայոյ քաղաքական ճկունութեան կրցաւ այդ բոլորը իրագործել.

370. Ահմադ Մահմուդ ալ-Խալիլ, Թարիխ Ալ-Քուրդ Ֆի ալ-Շուր Ալ-Բալամիա (Քիւրդերու Պատմութիւնը Բալամական Պատմաշրջաններուն), Ա. Տպագրութիւն, Դար Ալ-Մաիի, Էրբիլ-Իրաք 2013, էջ 207:

371. Մուհամմադ Մուհէլլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Ջանգիին Ֆի ալ-Մաուս'ըլ ու ալ-Շամ, էջ 237:

372. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 152:

373. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Մուխթասս'ը, էջ 249:

իշխեց երկար տարիներ: Ան մահացաւ բնական մահով Մոս'ուլի մէջ, իշխելով քառասուն տարիէ աւելին. երբ ութսուն տարեկան էր³⁷⁴: Բաղր ալ-Դին Լուլուի մահէն ետք 1259ին, իրեն յաջորդեց իր որդին Իսմաիլ բըն Լուլու, որուն օրով մոնղոլները վերջ տուին Մոս'ուլի անկախ իշխանութեանը: Բաղր ալ-Դին Լուլուի յարաբերութիւնները լաւ էին եւ այդպէս ալ մնացին մինչեւ ալ-Նաս'ր խալիֆայի մահը: Ալ-Նաս'ր մահացաւ բնական մահով 622 Հիջրի տարիի Իտ ալ-Ֆատրի գիշերը իր եօթանասուն տարեկան հասակին. ան իշխեց 46 տարի եւ 11 ամիս³⁷⁵: Կ'ըստի թէ ան կուրցաւ իր վերջին տարիներուն³⁷⁶. կամ կորսնցուց իր մէկ աչքի տեսողութիւնը:³⁷⁷

Ալ-Նաս'րի խալիֆայութեան երկար տարիներուն մասին Իբն ալ-Տակտակի յիշած է, «Իր խալիֆայութիւնը երկարացաւ եւ իր իշխանութիւնը հաստատ եղաւ, սիրեց անձնապէս հետեւիլ իր հպատակներու վիճակին, նոյնիսկ գիշերով կը քալէր Բաղդադի փողոցներուն մէջ, որ տեղեկանար իր հպատակներու լուրերուն ու ինչ տեղի կ'ունենար իրենց միջեւ»³⁷⁸. Նման գովասանական խօսքեր յիշած է ալ-Մակրիզին:³⁷⁹

Հայկական ծագումով հինգերորդ Աբբասեան խալիֆա ալ-Նաս'րի տարիներու կարեւոր դէպքերը, եւ Հայաստանի ու Հայ ժողովուրդի հետ առնչուած դէպքերը, կարելի է տեսնել ցուցակ թիւ 16-ի մէջ:

ՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 16

ԱԼ-ՆԱՍՐԻ (1180-1225) ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ
ԱՌՆՉՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ՀԵՏ

Ալ-Նաս'ր կ'իրականացնէ Աբբասեան Խալիֆայութեան լրիւ անկախացումը
Ալ-Նաս'ր քաղաքական բացառիկ ուշիմութեամբ՝ գործածեց խուարզմիները սելջուկներուն դէմ. եւ ապա մոնղոլները խուարզմիներու դէմ
Ալ-Նաս'րի օրով Իրաքի նաւահանգիստ՝ Բաս'րա քաղաքին մէջ հիմնուեցաւ հայկական գաղթօճախ. Բաս'րա դարձաւ նոր թեմ 1222-ին
Ալ-Նաս'րի պատուիրակութիւնը Լեւոն Ա-ի թագադրութեան 1198թ.

374. Իբն ալ-Ուարդի, նոյնը, Ա. հատոր, էջ 152. տես նաեւ Աբդ ալ-Ամիր ալ-Բաֆիի, Ա. հատոր, էջ 133:

375. Իբն ալ-Բերի, Թարիխ Մուխթա'ս, էջ 237. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 81. Իբն ալ-Աթ'իր, Ալ-Քամըլ, Կահիրէ, Ազհարի Տպագր. ԺԲ. Գիրք, էջ 12:

376. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 155:

377. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 82:

378. Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի, էջ 232. տես նաեւ Bar Hebraeus, Chronography, P.387.

379. Ալ-Մակրիզի, նոյնը, Ա. հատոր, էջ 82:

Ը. ԳԼՈՒԽ

ԱԲԲԱՍԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ (1225-1258)

Հայկական ծագումով Աբբասեան հինգերորդ խալիֆայէն ետք յաջորդաբար իշխեցին երեք խալիֆաներ, մինչեւ Խալիֆայութեան անկումը 1258թ.:

Այս վերջին գլխուն մէջ, պիտի անդրադառնանք այդ խալիֆաներու կարեւոր գործունէութեանց եւ իրենց կապերը հայ ժողովուրդին հետ, երբ կան նման տեղեկութիւններ:

Այս պատմաշրջանի Աբբասեան խալիֆաներն են-

Ալ-Զահիր (1225-1226)

Ալ-Մուսթանս'ր (1226-1242)

Ալ-Մուսթաքւս մ (1242-1258)

1. ՇԱԶԱՐԱԹ ԱԼ-Դ՛ՈՒՐ ԵՒ ԱԲԲԱՍԵԱՆ

ԱԼ-ՍՈՒՍԹԱԸՄՍՄ (1242-1258) ՎԵՐՋԻՆ ԽԱԼԻՖԱՆ

13-րդ դարու կէսերուն Եգիպտոսի պատմութեան մէջ երեւան եկաւ շատ հետաքրքրական կին դէմք մը՝ Շաջարաթ ալ-Դ՛ուր անունով, որուն ծագման մասին կան վկայութիւններ, թէ ան հայուի մըն էր: Շաջարաթ ալ-Դ՛ուրի հայութեան մասին յիշուած է, «Շաջարաթ ալ-Դ՛ուր թուրք էր, եւ կ'ըստի հայ. իրեն զնեց Նաջմ ալ-Դին Այյուբ թագաւորը...»³⁸⁰ Ֆիլիփ Հիթթին կը յիշէ, «Մամլուքեան ուժի հիմքը դրուեցաւ Ս'ալիհ ալ-Այյուբիի այրի կնոջ՝ Շաջարաթ ալ-Դ՛ուրի կողմէ 1249թ., որ ծագումով թուրք կամ հայ ստրկուհի էր»³⁸¹: Անոր հայ ըլլալուն մասին յիշած են նաեւ Գ. Ասթարճեանը³⁸² եւ ուրիշներ³⁸³:

Թէեւ Շաջարաթ ալ-Դ՛ուրի հայուի ըլլալը յիսուն տոկոսով հաւանականութիւն ունի, ոչ նման մեր յիշած երեք խալիֆաներուն, որոնց մայրերու հայուի ըլլալը շեշտուած է արաբ պատմագրութեան մէջ. յամենայն-դէպս մենք յարմար տեսանք այս ուսումնասիրութեան մէջ անդրադառնալ Շաջարաթ ալ-Դ՛ուրի պատմութեան:

380. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 139:

381. Philip Hitti, The History of the Arabs, p.671, 672.

382. Գ. Ասթարճեան, էջ 477. տես նաեւ Բիզանդ Եղիայեան, Սելճուկ-Թաթար-Օսմանեան Թիւրքերու Պատմութիւն, էջ 106:

383. Sona Zeitlian, Armenians In Egypt (Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt), A Hraztan Sarkis Zeitlian Publication, Los Angeles, 2006, p. 70.

Շաջարաթ ալ-Դուր նախապես եղած է Աբբասեան վերջին խալիֆա ալ-Մուսթաքս մի հարձերէն մէկը³⁸⁴։ Այդ մեզի կը յիշեցնէ Հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաներու մայրերը, որոնք նախապես հարձեր էին **Կատր ալ-Նադա (Բադր ալ-Դուջա), Արջիուան, եւ Լոդաթը**, որոնց մասին անդրադարձանք անցեալ էջերուն մէջ։ սակայն Շաջարաթ ալ-Դուր մնաց պարզապէս Աբբասեան խալիֆայի հարձը, եւ խալիֆան անոր նուիրեց Եգիպտոսի Մելիք Մալիկ ալ-Այյուբիին³⁸⁵։

Եգիպտոս հասնելով Շաջարաթ ալ-Դուրի կեանքը լրիւ փոխուեցաւ։ հոն երեւան եկան իր բացառիկ կարողութիւնները։ Մելիք Մալիկ ալ-Այյուբի սուլթանը սիրահարուելով ամուսնացաւ անոր հետ, եւ անորմէ մանչ զաւակ մը ունեցաւ։

1248 Յուլիսին, Ֆրանսայի Լուի Թ-ի ղեկավարութեամբ տեղի ունեցաւ Խաչակրաց եօթերորդ արշաւանքը։ Այդ ժամանակ Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Մալիկ ծանր հիւանդ էր։ իր որդին գահաժառանգ իշխան Թուրան, որ Շաջարաթ ալ-Դուրի զաւակն էր, կը բացակայէր Եգիպտոսէն։ Խաչակրաց արշաւանքի ընթացքին իր ծանր հիւանդութենէն մահացաւ Մելիք Մալիկը։ իր այրին՝ Շաջարաթ ալ-Դուր, սրամիտ կինը Եգիպտոսի բանակի տրամադրութիւնը բարձր պահելու համար, երեք ամիս գաղտնի պահեց ամուսնոյն մահը, քանի որ գահաժառանգը Եգիպտոսէն բացակայ էր։ Դիմադրութիւնը շարունակուեցաւ, եւ ի վերջոյ Խաչակրաց արշաւանքը Եգիպտոսի վրայ պարտութեան մատնուեցաւ։

Գահաժառանգ Թուրան հազիւ թէ իշխեց մէկ տարի։ Հօրը ստրուկներուն չկրնալով գոհացում տալ, մօրը դաւադրութեամբ՝ անոնց կողմէն (մամլուքներ) սպաննուեցաւ 1250 թ. այդպիսով, Շաջարաթ ալ-Դուր յաջորդեց որդւոյն Թուրանին, եւ տիրացաւ իշխանութեան։

Թուրանի մահով կործանուեցաւ Այյուբեան Սուլթանութիւնը։ Շաջարաթ ալ-Դուրը մամլուքներուն կողմէ յայտարարուեցաւ Եգիպտոսի թագուհի։ Ան հազիւ թէ ութսուն օր իշխեց երկիրը առանձին, որպէս թագուհի։ այդ ընթացքին իր անունով դրամներ կտրել տուաւ եւ վրան մակագրել տուաւ, **«Աստուծոյ կողմէ արդարացուած իսլամներու թագուհի»**³⁸⁶։ Այդպէս, իր դրամները, եղան միակը, որոնք կը կրեն Իսլամ կնոջ մը անունը։ Ան հոչակաւոր եղաւ Իսլամի պատմութեան մէջ, որպէս կին առաջնորդ, **«Շաջարաթ ալ-Դուրը ութսուն օրուայ գահակալութեան միջոցին արժանաւորապէս կառավարելով երկիրը, իշխեց Արեւմտեան Ասիայէն մինչեւ Արեւմտեան Ափրիկէ։ Կղեւնապատրայի եւ Ջենուպիայի կարգին դասուեցաւ։ Իր անունով դրոշմուած դրամ կտրել տուաւ։ Խուրպէներուն իր անունը յիշատակել**

384. Sona Zeitlian, p. 70.

385. Գ. Ասթարճեան, էջ 478. Philip Hitti, p. 480.

386. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Ա. հատոր, էջ 192. Ալ-Մակրիզի, Ա. հատոր, էջ 139:

տուաւ»³⁸⁷։ Այդպէս, ան եղաւ Իսլամի պատմութեան մէջ առաջին կին թագուհին։

Բաղդադի ալ-Մուսթաքս մ (1242-1258) խալիֆան, որ եղաւ Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջին խալիֆան, զայրանալով իր նախկին հարձի գահակալութեան լուրը առնելով, Եգիպտոսի այդ ժամանակուայ իշխաններուն գրեց հետեւեալ վիրաւորական նկատողութիւնը, **«Եթէ ձեր վրայ իշխող տղամարդ չմնաց Եգիպտոսի մէջ, գրեցէք մեզի, որ հաստ մը ուղարկենք ձեզի»**³⁸⁸։ Ի հետեւանք Աբբասեան խալիֆայի նամակին եւ քաղաքական ներքին զարգացումներուն, Շաջարաթ ալ-Դուր ամուսնացաւ զօրքի հրամանատար թուրք Էյպէրի հետ, որ իր նախկին ամուսնու մամլուքներէն էր։ Էյպէր եւ Շաջարաթ ալ-Դուր իշխեցին միասին մօտաւորապէս եօթ տարի։ անոնք կը նկատուին Եգիպտոսի մամլուքներու իշխանութեան զոյգ հիմնադիրները։ Յամենայնդէպս անյաջող ամուսնութիւն էր. 1257թ. Շաջարաթ ալ-Դուրի կարգադրութեամբ՝ ամուսինը սպաննուեցաւ³⁸⁹։ Ըստ Ալ-Մակրիզիի պատճառներէն մէկը, այն էր, որ իր ամուսինը ուզեց ամուսնանալ Մոսուլի տիրոջ՝ Բադր ալ-Դին Լուլուի աղջկան հետ³⁹⁰։ Յիշեցնենք, Բադր ալ-Դին Լուլու մահմեդականացած հայ էր, իր մասին անդրադարձանք է. գլխու 4-րդ բաժինին մէջ։

Դէպքերը զարգացան, ոչ ի նպաստ Շաջարաթ ալ-Դուրին. քանի մը օր ետք, մամլուքները վերջ տուին իր կեանքին, ու անմարդկային կերպով վարուեցան անոր դիակին հետ, մէջբերենք Մուհամմադ Ֆերիդ Բէկ ալ-Մուհամմէն³⁹¹ **«Շաջարաթ ալ-Դուրը սպաննուեցաւ 655 Հիջրի թուականին մամլուքներու ձեռքով. ան թրքուհի էր, եւ կ'ըստի հայուհի։ Յաջորդ տարին մոնղոլները գրաւեցին Բաղդադը ու վերջ տուին Աբբասեան Խալիֆայութեան»**³⁹²։

2. ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Մոնղոլական մեծ պետութիւնը բաժնուած էր չորս մասերու, կամ ինչպէս կոչուեցաւ Ուլուսներու։ Մանգու խանի ժամանակ (1251-1259) Հայաստանը մաս կը կազմէր այն Ուլուսին, որուն կառավարիչ նշանակուե-

387. Philip Hitti, The History of the Arabs, p. 480.

388. Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր, Ա. հատոր, էջ 142. տեւ նաեւ Sir John Glubb, A Short History of the Arab Peoples, p. 204, 205.

389. Ալ-Մակրիզի, նոյնը, Ա. հատոր, էջ 157:

390. Ալ-Մակրիզի, նոյնը, Ա. հատոր, էջ 155, 156:

391. Մուհամմադ Ֆերիդ Բէկ ալ-Մուհամմի - Եգիպտոսի քաղաքական ղեմերէն (1868-1919), թրքական ծագումով. ուսումով փաստափան։ Հեղինակն է Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Իլիյթ ալ-Ութ մանիա (Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան) յայտնի գիրքին։

392. Մուհամմադ Ֆերիդ Բէկ ալ-Մուհամմի, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Իլիյթ ալ-Ութ մանիա (Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան), էջ 83:

ցաւ Մանգու խանի եղբայրը՝ Հուլաղուն: 1255թ. ան եկաւ Թաւրիզ, սկսելու համար իր պատմական հռչակաւոր արշաւանքը Միջագետքի եւ Ասորիքի վրայ 1258թ., երբ գրաւեց Բաղդադը, ու վերջ տուաւ Աբբասեան խալիֆայութեան:

Կիրակոս Գանձակեցի³⁹³ բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ գրած է Բաղդադի անկման մասին. եւ յիշած է թէ այդ բոլորը իրեն պատմած է հայազգի Հասան իշխանը, որուն Պոռ Կ'անուանէին, որ մեծ պատիւով յարգուած էր Հուլաղու խանի մօտ³⁹⁴:

Խալիֆան խոշոր բանակ դրկեց Բաղդադի վրայ արշաւող մոնղոլներուն դէմ: Տեղի ունեցաւ ճակատամարտը, ուր մոնղոլները պարտուեցան ու մօտ երեք հազար զոհ տուին³⁹⁵: Խալիֆայի ղեկավարը աճապարանքով յաղթանակի լուրը դրկեց խալիֆային, «Աւետատարներ ուղարկեց Մուսթասար խալիֆայի մօտ, թէ բոլորին կոտորեցի, իսկ սակաւաթիւ մնացորդներին վաղը կը սպառեմ: Իսկ Թաթարների խորամանկ ու բազմահնարագիւտ զօրքը ամբողջ գիշերը սպառագինուեց ու պատրաստուեց, շուրջանակի պատեց արաբական բանակը. սրա հետ էր նաեւ Շահնշահի որդի Ջաքարէ իշխանը: Եւ երբ լուսանում էր առաւօտը, սրերը գործի դրին, համահաւասար բոլորին կոտորեցին ու գետասոյգ արին»³⁹⁶:

Հուլաղուն յառաջանալով պաշարեց Խալիֆայութեան մայրաքաղաքը, եւ պատուիրակութիւն մը դրկեց ալ-Մուսթարս'մ խալիֆային, որուն անդամներէն էր Հասան Պոռեան հայազգի իշխանը: «Խալիֆայի մօտ պատգամաւոր ուղարկեց քաջ Պոռին եւ ուրիշներին, որ գայ հնազանդուի իրեն եւ դառնայ դանին հարկատու»³⁹⁷: Պատուիրակութիւնը կ'առաջարկէր ալ-Մուսթարս'մին անձնատուր ըլլալ, «Այնուհետեւ Հոլափուն պաշարեց Պաղտատի պարիսպը: Ու եօթ օր պաշարումը պահելէ ետք, ան պատգամաւորներ դրկեց Խալիֆային-որոնց մէջն էր Խաղրակեան Պոռ Իշխանը-առաջարկելով որ անձնատուր ըլլայ եւ հպատակի Թաթարաց իշխանութեան»³⁹⁸:

Խալիֆան մերժեց բանակցիլ եւ գէշ վարուեցաւ Հուլաղուի պատուիրակութեան հետ, ինչ որ գրգռեց Հուլաղուին: Խալիֆան պատասխանեց, «Նա խստութեամբ ու անարգանքով պատասխան տուեց. ասաց, որ ինքը աշխարհակալ է, տէր է ծովի ու ցամաքի. պարծեցաւ Մահմեդի դրօշակով,

թէ՝ «Այստեղ է, ասաց, եւ եթէ շարժեմ այն, դու էլ, տիեզերքն էլ ընդհանրապէս կ'ոչնչանաք: Իսկ դու մի շուն ես, ասաց, թուրք ես. ինչպէ՞ս քեզ հարկ տամ կամ հնազանդուեմ?»³⁹⁹:

Այսպէս, սկիզբիւ Բաղդադ քաղաքը հպարտօրէն մերժեց անձնատուր ըլլալ. բայց ի վերջոյ, 10 Փետրուար 1258թ. ալ-Մուսթարս'մ դիմաւորելու գնաց Հուլաղուին, իր հետ առնելով իր երեք որդիները, եւ երեք հազար անձ քաղաքի աւագներէն: Ըստ Իբն ալ-Իբրիի Հուլաղուի հրամանով դուրս եկան Խալիֆայի կանանոցէն՝ եօթ հարիւր կիներ եւ իրենց երեք հարիւր յատուկ ծառաները⁴⁰⁰:

Անձնատուր եղած խալիֆային ստիպելէ ետք իր արքունական գանձերու պահեստի տեղերը յայտնել, դէպքերը զարգացան դէպի ծայրայեղութիւն: Յաջորդ օրերուն մեծ ջարդ տեղի ունեցաւ, սպաննուեցան խալիֆան եւ իր երկու որդիները. միջնեկ որդին Մուֆարըքը եւ խալիֆայի երեք աղջիկները՝ Ֆաթիմա, Խատիջա եւ Սըրերմ գերի տարուեցան⁴⁰¹: Խալիֆայի սպանութեան մասին քաղենք հետեւեալը, «Տաս օր ետք անբախտ գերիշխանը տարուեցաւ հարեւան գիւղ եւ սպաննուեցաւ, երեսոթապէս անոր փաթթելով գորգի մը մէջ՝ ձիերով կոխկոտուեցաւ մինչեւ մահ. որովհետեւ սնապաշտ Մոնղոլները չէին ուզեր սուրով արքայական արիւն թափել: Բաղդադը ամբողջովին կործանեցաւ եւ կողոպտուեցաւ, բնակչութեան մեծամասնութիւնը վայրագօրէն ջարդուեցան: Շատ ուժգին էր չթաղուած մարմիններու գէշ հոտը, Հոլագօ ստիպուեցաւ ժամանակաւորապէս քաղաքէն նահանջել՝ վախճալով ժանտախտէն»⁴⁰²: Իբն ալ Ուարդին յիշած է, որ Աբբասեան վերջին խալիֆան փաթթելով գորգի մը մէջ կոխկոտելով մահացաւ. նաեւ կ'ըսուի թէ Տիգրիսի մէջ խեղդամահ եղաւ⁴⁰³: Վարդան Արեւելցի յիշած է, «Հուլափուն իր ձեռքով սպաննեց նաեւ խալիֆին, որի անունը Մուսթասար էր»⁴⁰⁴:

Խալիֆայի սպանութեան այս ոճը օգտուեցաւ ապագային Օսմանցիներու կողմէ, «Ալ-Մուսթարս'մ խեղդամահ սպաննուեցաւ, լեռնադաշտային կիրառում մը, որ Օսման Թուրքերը աւելի ուշ հաստատեցին որպէս ժառանգաւորութեան ընթացք իրենց արքունական կեանքին՝ Իսթանպուլի մէջ»⁴⁰⁵:

Ալ-Մուսթարս'մի սպանութեան կերպը, որ յատուկ ընտրուեցաւ Հուլաղուի կողմէ՝ ունէր իր դրդապատճառները: Հուլաղուին միացած Բաղ-

393. Կիրակոս Գանձակեցիի (1203-1271) հռչակաւոր գործն է Հայոց Պատմութիւն, որուն կարեւորագոյն մասը կը սկսի գրել իրեն ժամանակակից անցքերու մասին 1195-1265 թուականներու միջեւ. իր աղբիւրներն են ժամանակակից Կիլիկիոյ Հեթում Ա. թագաւոր, Պոռ իշխանը, եւ ուրիշներ: Տես գծացուցակ թիւ 3:

394. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմութիւն, էջ 274, 275:

395. Կիրակոս Գանձակեցի, նոյնը, էջ 271:

396. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 271, 272:

397. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 272:

398. Բիւզանդ Եղիայեան, էջ 160, 161:

399. Կիրակոս Գանձակեցի, նոյնը, էջ 272:

400. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Մուխթասս ր, էջ 271, 272:

401. Աղիբ ալ-Սայիդ, էջ 226:

402. Efraim Karsh, Islamic Imperialism A History, P. 86.

403. Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ, Բ. հատոր, 197:

404. Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական Պատմութիւն, էջ 199:

405. John Keegan, A History of Warfare, Vintage Books, New York, 209.

դադի վրայ արշաւող իսլամները անոր զգուշացուցած էին, որ եթէ խալիֆայի արիւնը գետնի վրայ թափի, ապա Երկիր մոլորակը պիտի պատուի խաւարով եւ մոնղոլներու բանակը պիտի կուլ երթայ ահաւոր երկրաշարժի⁴⁰⁶։ Իբն ալ-Իբրին յիշած է այս առնչութեամբ, «Արաբներէն ռմանք Հուլաղուին վախցուցած էին, եթէ այդ մարդու (խալիֆային) արիւնը հեղուի գետնի վրայ, անձրեւ պիտի չտեղայ գետնի վրայ, եւ կրակ ու ածուխ պիտի պայթին»⁴⁰⁷։

Մոնղոլները հիմնայաւոր կործանեցին արաբական եւ իսլամական փառքի, մշակոյթի եւ գիտութեան կարեւորագոյն կեդրոնը։ Հազար ու մէկ գիշերներու ոստանը՝ Բաղդադը կործանեցաւ եւ 800 հազար բնակիչներ զանգուածաբար բնաջնջուեցան։ Բաղդադի կործանումը Իսլամ աշխարհը ձգեց խորապէս խոցուած վիճակի մէջ։ Ոմանք Բաղդադի կործանումը եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան վերջը չեն գտներ մոնղոլներու արշաւանքի մէջ, որ մեծապէս ունի իր էական իմաստը, այսպէս մեջբերենք հետեւեալը, «Բայց իրական նշանակալիցը այս կործանիչ իրողութեան շատ չափազանցուած է։ Դասական Իսլամ քաղաքակրթութեան Ոսկէ Դարը շատ վաղուց վերջացած էր, եւ Մոնղոլները նուաճեցին ընկերութիւն մը, որուն մէջ քայքայումը շատ զարգացած էր։ Խալիֆայութիւնը կորսնցուցած էր իր զօրութեան մեծ մասը, եւ Բաղդադի Խալիֆայութիւնը կործանելու համար Մոնղոլները ըրին շատ քիչ բան, քան թէ քանդել բանի մը ուրուականը, որ արդէն մեռած էր»⁴⁰⁸։

Բաղդադի անկումէն եւ կոտորածներէն փրկուեցան քրիստոնեաները եւ հրեաները, շնորհիւ Հուլաղուի կնոջ՝ Տողուս Խաթունի բարեխօսութեան. «Հուլափուի կինը՝ աւագ խաթունը, քրիստոնեայ էր, որի անունն էր Տողուս խաթուն. սա խղճաց Բաղդադում գտնուող աղանդով նեստորական քրիստոնեաներին, նաեւ այլ ազգերից քրիստոնեաներին եւ իր ամուսնուց խնդրեց նրանց չսպաննել։ Եւ նրանց իրենց ունեցուածքով բաց թողին»⁴⁰⁹։ Բաղդադի քրիստոնեաներու փրկութեան մասին անդրադարձած է Իբն ալ-Իբրին, «Եւ Մոնղոլները քաշեցին իրենց սուրը ու մորթեցին Բաղդադի բոլոր ժողովուրդը-տասնեակ հազարաւոր տղամարդիկ-Վրացիները գործադրեցին խոշոր սպանդ մը։ Եւ կաթողիկոսը՝ քրիստոնեաներուն հաւաքեց Երրորդ Բազար եկեղեցւոյ մէջ, եւ հոն անոնց պաշտպանեց, եւ ոչ մէկը քրիստոնեաներէն վիրաւորուեցաւ»⁴¹⁰։ Բաղդադի քրիստոնեաներուն հետ փրկուեցան նաեւ անոնց տունները ապաստանած իրենց հարեւան մահմեդականները. փրկուեցան նաեւ մաս մը վաճառականներ, որոնք ապահովութեան երաշ-

խիքներ ստացած էին մոնղոլ իշխաններէն, փրկուեցան նաեւ անոնց հարեւանները⁴¹¹։

Բաղդադի գրաւման ժամանակ մոնղոլները պահակներ նշանակեցին պաշտպանելու Բաղդադի քրիստոնեաներու տունները, եւ ապա սկսան կոտորածը Բաղդադի իսլամ բնակչութեան։ Այս որոշ չափով օգնեց փրկելու քաղաքի իսլամներէն շատերուն, անոնք ապաստանեցան Բաղդադի քրիստոնեաներու տունները եւ փրկուեցան մոնղոլներու ջարդէն⁴¹²։

Այս հանգրուանին մոնղոլները, որոնք 13-րդ դարուն ներխուժեցին Միջին Արեւելք եւ Իսլամացած Աշխարհ՝ իսլամացած չէին. ապա անոնք վստահաբար պիտի չդիմէին Իսլամութեան բաբախող սիրտը՝ Բաղդադի Խալիֆայութիւնը կործանելու, այլ հակառակը պիտի փորձէին զայն առնել իրենց հսկողութեան տակ եւ օգտուիլ Խալիֆայութեան կրօնական աթոռի հեղինակութենէն, ու անոր ներկայացուցած բարոյական ուժէն, ինչպէս ըրին Մելջուկները, եւ աւելի ուշ Օսմանցիները։

Մոնղոլները 13-րդ դարու սկիզբներուն ներխուժեցին մեզ հետաքրքրող տարածքաշրջանը, եւ նուաճեցին սելջուկ թուրքերու գրաւած բոլոր երկիրները։ Անոնք քրիստոնեաներու դէմ որեւէ կրօնական հալածանքներ չգործադրեցին. կարելի է ըսել, որ այս բարբարոսները որոշ չափով համակիր էին քրիստոնէութեան. անոնց ղեկավարներէն ու զօրավարներէն ոմանք քրիստոնեայ էին, եւ կամ քրիստոնեայ կիներ ունէին։

Աբբասեան հարստութեան վերջին խալիֆան սպաննուեցաւ. որմէ ետք խալիֆայութիւնը անցաւ Եգիպտոսի Մամլուքներուն։ Աւելի ուշ, 1517ին, երբ Օսմանցիները գրաւեցին Եգիպտոսը, խարդախութեամբ ձեռք ձգեցին խալիֆայութեան տիտղոսը, որ ամուր պահեցին եւ չարաչար շահագործեցին մինչեւ 1924, երբ Խալիֆայութիւնը ջնջուեցաւ Մուստաֆա Բեմալի հրամանով։

Ինչպէս յիշեցինք մոնղոլական արշաւող զօրքերուն մաս կը կազմէին մեծ թիւով թուրքեր։ Թուրքերը մեծ դեր ունեցան մոնղոլական արշաւանքներուն եւ անոնց հիմնած պետութիւններուն մէջ. այս առնչութեամբ կ'արժէ մեջբերել հետեւեալը, «Թուրքերը եւ Մոնղոլները ցեղային, մշակութային եւ լեզուական տարբերութիւններ ունէին, այսուհանդերձ շատ բան ունէին միատեղ։ Երկուքն ալ եկան Միջին Արեւելք կեդրոնական եւ հիւսիսային Ասիոյ տափաստաններէն, ուր անոնք ունէին նոյն ապրելակերպը եւ ենթարկուեցան նոյնանման ազդեցութիւններու։ Այս կցորդութիւնները Մոնղոլներուն մօտեցուցին Թուրքերուն եւ ոչ թէ՛ միւս ժողովուրդներուն, որոնց նուաճեցին։ Չինգիզիսան անձնապէս ունէր Օղուր Թուրք խորհրդա-

406. Fred James Hill & Nicholas Awde, A History of the Islamic World, p.99, 100, Hippocrene Books Inc., New York 2003.

407. Bar Hebraeus, Chronography, P.431.

408. Bernard Lewis, Islam in History, p. 192, Open Court Publishing, Chicago USA 1993.

409. Կիրակոս Փանճակեցի, էջ 273։

410. Bar Hebraeus, Chronography, P.431.

411. Աբդ ալ-Ամիր ալ-Գաֆրի, Ա. Մաս, էջ 131։

412. Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակ, Թարիխ Նս'արա ալ-Իրակ (Պատմութիւն Իրաքի քրիստոնեաներու), էջ 115, Բէյրութ 2008։

տուններ եւ հրամայեց որդեգրել Օղուր գիրերը Մոնղոլական լեզուի համար: Մոնղոլները, քանակով քիչ, գլխաւորապէս վստահեցան թրքական օժանդակութեան պատերազմի եւ կառավարման մէջ»⁴¹³: Այսպէս միակ ժողովուրդը, որ մեծապէս օգտուեցաւ մոնղոլական արշաւանքներէն դէպի մեզի հետաքրքրող պատմատարածքը, թուրքերն էին. մեջքերէնք եւս, հետեւեալը, «Մոնղոլներու բանակի մեծամասնութիւնը կը բաղկանար թուրքերէ, եւ Մոնղոլներու արշաւանքին որպէս տեւական արդիւնք, եղաւ մեծ թիւով թուրքերու հաստատուիլը Իրանի եւ Անաթօլիայի մէջ: Աւելի ուշ, Օսմանական, Սեֆեան եւ Մողոլ հարստութիւնները՝ բոլորը իրենց ուժը ստացան թրքական զօրքերէն»⁴¹⁴:

3. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԴԱԴԻ ԱՆԿՄԱՆ 1258Թ.

Այս բաժինին մէջ պիտի փորձենք լուսաբանել՝ Հայոց մասնակցութեան հարցը պատմական այս կարեւոր զարգացման մէջ, որովհետեւ այս առնչութեամբ շատ անձիշդ կարծիքներ յայտնուած են, եւ չափազանցուած ոճով յիշատակութիւնները կը խեղաթիւրեն պատմութիւնը:

Կիլիկիոյ Հայկական հարստութեան թագաւորներէն Հեթում Ա. (1226-1269), ժամանակակից եղաւ Բաղդադի Աբբասեան ալ-Մուսթաքսւմ (1242-1258) վերջին խալիֆային: Պատմականօրէն հնարաւոր չեղաւ որեւէ տեղեկութիւններ գտնել այս երկու գահակալներու յարաբերութիւններու մասին: Ինչ որ հաստատ է, որ Հեթում Ա. նկատի ունենալով Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան շահերը, բարեկամական կապեր հաստատեց մոնղոլներու հետ, երբ անոնք մտան Փոքր Ասիա եւ սպառնալից դարձան Կիլիկեան Հայաստանին: Հարկաւոր է այստեղ պարզել, թէ Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութիւնը իր գոյութիւնը պահպանելու համար, մշտական պայքարի մէջ էր հարեւան մահմեդական պետութիւններուն հետ. եւ մոնղոլներու ոչ-մահմեդական ըլլալը այդ պատմահանգրուանին, դուրը լայն բացաւ երկու կողմերու միջեւ բարեկամութիւն հաստատելու:

Հեթում Ա-ի գերագոյն նպատակն էր իր թագաւորութիւնը գերծ պահել մոնղոլներու աւերիչ արշաւանքներէն, բնականաբար այդ կը պահանջէր կապերը ամրապնդել քաղաքական պայմանագիրով մը. այդ նպատակով 1248թ. Սմբատ Սպարապետ, եւ 1254թ. Հեթում Ա. ստիպուեցան մեկնիլ շատ հեռաւոր Կարակորում քաղաքը, ուր մոնղոլներու մեծ խանին հետ կնքեցին բարեկամութեան պայմանագիր: Վստահաբար կարելի չէր մերժել Մանգու

խանին մօտ երթալը. այդ պիտի ունենար շատ բացասական հետեւանքներ, ան դաւաճան պիտի նկատուէր մոնղոլներու կողմէ. մեջքերէնք այս պայմանագիրի մասին հետեւեալը, «Մոնղոլները երաշխաւորում էին Հայոց թագաւորութեան սահմանների անխախտութիւնը, պարտաւորում ռազմական օգնութիւն ցուցաբերել շրջակայ մահմեդական պետութիւնների յարձակումների ժամանակ, հայ առեւտրականներին շնորհում էր արտօնեալ կարգավիճակ մոնղոլական տիրակալութեան շրջաններում, որոշ չափով թեթեւանում էին մայր Հայաստանից գանձուող հարկերը: Հայոց թագաւորութիւնը պարտաւորում էր օգնել մոնղոլներին՝ Միջագետքը, Ասորիքը եւ Պաղեստինը գրաւելու ժամանակ: Հայ-մոնղոլական պայմանագիրը մինչեւ XIII դարի վերջը նշանակալից դեր խաղաց դրացի մահմեդական պետութիւններու դէմ հայերի պայքարում»⁴¹⁵: Այսպէս, մոնղոլներու Մանգու խանը հաստատեց Հեթում Ա-ի եւ մոնղոլներու Բաչու Նուխի միջեւ 1243թ. կնքուած բարեկամութեան պայմանագիրը:

Համաձայն Հեթում վանական պատմիչին⁴¹⁶՝ Մանգու խանը մեծ համակրանք ունէր քրիստոնէաներու նկատմամբ. իսկ Բաղդադի խալիֆայի հարցով, որպէս թէ Հեթում Ա. խնդրած է Մանգու խանէն արշաւել Բաղդադի վրայ. «Եթէ հաւատալու լինենք հայ ժամանակագիրներին, ապա մեծ խանը Հայոց թագաւորին նոյնիսկ խոստացել էր մի արշաւանք ձեռնարկել Բաղդադի խալիֆի եւ Սիրիայի մահմեդականների դէմ: Այս պնդումը կասկածի տակ է առնում որպէս չափազանցութիւն: Այնուամենայնիւ, թուում է, որ այն իսկապէս համապատասխանում էր մոնղոլական քաղաքականութեան կողմից մշակուած մի ծրագրի, ծրագիր, որը կոնկրետ այս հարցում չպէտք է հապաղէր գտնելու իր կիրառումը»⁴¹⁷:

Մեր կարծիքով Մոնղոլները, մէկէ աւելի պատճառներով, որոշած էին գործադրել Բաղդադի գրաւումը եւ Աբբասեան խալիֆայութեան կործանումը: Բաղդադի նուաճումը քաղաքական եւ ռազմավարական մեծ նշանակութիւն կ'ունենար եւ մեծապէս պիտի դիւրացնէր մոնղոլներու տիրապետութեան ընդարձակումը տարածաշրջանին մէջ, ինչ որ հսկայ ներուժ պիտի տար իրենց աշխարհակալութիւններուն: Միւս կողմէն, մոնղոլները տնտեսապէս մեծ օգուտներ պիտի քաղէին Բաղդադի գրաւումով, որ անցեալ հինգ դարերուն համաշխարհային առեւտուրի խոշորագոյն կեդրոնն էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, եւ առեւտրական բոլոր ճանապարհները

415. Հր. Ռ. Միմոնեան, Հայոց Պատմութիւն-Հիմնահարցեր, էջ 665:

416. Հեթում Պատմիչ, Կիլիկեան Հայաստանի 13-14-րդ պատմագիր եւ պետական գործիչ. իր ծննդեան եւ մահուան թուականները անյայտ են: Գրած է թաթար-մոնղոլներու պատմութիւնը, ուր արժեքաւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Միջին Արեւելքի եւ Հայաստանի մասին: Տես զծագուցակ թիւ 3:

417. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Ա. հատոր, էջ 342:

413. Bernard Lewis, Islam in History, p. 197.

414. Albert Hourani, A History of The Arab Peoples, p. 88.

տուններ եւ հրամայեց որդեգրել Օղուր գիրերը Մոնղոլական լեզուի համար: Մոնղոլները, քանակով քիչ, գլխավորապէս վստահեցան թրքական օժանդակութեան պատերազմի եւ կառավարման մէջ»⁴¹³: Այսպէս միակ ժողովուրդը, որ մեծապէս օգտուեցաւ մոնղոլական արշաւանքներէն դէպի մեզի հետաքրքրող պատմատարածքը, թուրքերն էին. մեջքերէնք եւս, հետեւեալը, «Մոնղոլներու բանակի մեծամասնութիւնը կը բաղկանար թուրքերէ, եւ Մոնղոլներու արշաւանքին որպէս տեւական արդիւնք, եղաւ մեծ թիւով թուրքերու հաստատուիլը Իրանի եւ Անաթոլիայի մէջ: Աւելի ուշ, Օսմանական, Սեֆեան եւ Մողոլ հարստութիւնները բոլորը իրենց ուժը ստացան թրքական զօրքերէն»⁴¹⁴:

3. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԴԱՂԻ ԱՆԿՄԱՆ 1258Թ.

Այս բաժինին մէջ պիտի փորձենք լուսաբանել՝ Հայոց մասնակցութեան հարցը պատմական այս կարեւոր զարգացման մէջ, որովհետեւ այս առնչութեամբ շատ անճիշդ կարծիքներ յայտնուած են, եւ չափազանցուած ոճով յիշատակութիւնները կը խեղաթիւրեն պատմութիւնը:

Կիլիկիոյ Հայկական հարստութեան թագաւորներէն Հեթում Ա. (1226-1269), ժամանակակից եղաւ Բաղդադի Աբբասեան ալ-Մուսթարսւմ (1242-1258) վերջին խալիֆային: Պատմականօրէն հնարաւոր չեղաւ որեւէ տեղեկութիւններ գտնել այս երկու գահակալներու յարաբերութիւններու մասին: Ինչ որ հաստատ է, որ Հեթում Ա. նկատի ունենալով Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան շահերը, բարեկամական կապեր հաստատեց մոնղոլներու հետ, երբ անոնք մտան Փոքր Ասիա եւ սպառնալից դարձան Կիլիկեան Հայաստանին: Հարկաւոր է այստեղ պարզել, թէ Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութիւնը իր գոյութիւնը պահպանելու համար, մշտական պայքարի մէջ էր հարեւան մահմեդական պետութիւններուն հետ. եւ մոնղոլներու ոչ-մահմեդական ըլլալը այդ պատմահանգրուանին, դուրը լայն բացաւ երկու կողմերու միջեւ բարեկամութիւն հաստատելու:

Հեթում Ա-ի գերագոյն նպատակն էր իր թագաւորութիւնը գերծ պահել մոնղոլներու աւերիչ արշաւանքներէն, բնականաբար այդ կը պահանջէր կապերը ամրապնդել քաղաքական պայմանագիրով մը. այդ նպատակով 1248թ. Սմբատ Սպարապետ, եւ 1254թ. Հեթում Ա. ստիպուեցան մեկնիլ շատ հեռաւոր Կարակորում քաղաքը, ուր մոնղոլներու մեծ խանին հետ կնքեցին բարեկամութեան պայմանագիր: Վստահաբար կարելի չէր մերժել Մանգու

խանին մօտ երթալը. այդ պիտի ունենար շատ բացասական հետեւանքներ, ան դաւաճան պիտի նկատուէր մոնղոլներու կողմէ. մեջքերէնք այս պայմանագիրի մասին հետեւեալը, «Մոնղոլները երաշխաւորում էին Հայոց թագաւորութեան սահմանների անխախտութիւնը, պարտաւորում ռազմական օգնութիւն ցուցաբերել շրջակայ մահմեդական պետութիւնների յարձակումների ժամանակ, հայ առեւտրականներին շնորհում էր արտօնեալ կարգավիճակ մոնղոլական տիրակալութեան շրջաններում, որոշ չափով թերեւանում էին մայր Հայաստանից գանձող հարկերը: Հայոց թագաւորութիւնը պարտաւորում էր օգնել մոնղոլներին՝ Միջագետքը, Ասորիքը եւ Պաղեստինը գրաւելու ժամանակ: Հայ-մոնղոլական պայմանագիրը մինչեւ XIII դարի վերջը նշանակալից դեր խաղաց դրացի մահմեդական պետութիւններու դէմ հայերի պայքարում»⁴¹⁵: Այսպէս, մոնղոլներու Մանգու խանը հաստատեց Հեթում Ա-ի եւ մոնղոլներու Բաչու Նուխի միջեւ 1243թ. կնքուած բարեկամութեան պայմանագիրը:

Համաձայն Հեթում վանական պատմիչին⁴¹⁶՝ Մանգու խանը մեծ համակրանք ունէր քրիստոնեաներու նկատմամբ. իսկ Բաղդադի խալիֆայի հարցով, որպէս թէ Հեթում Ա. խնդրած է Մանգու խանէն արշաւել Բաղդադի վրայ. «Եթէ հաւատալու լինենք հայ ժամանակագիրներին, ապա մեծ խանը Հայոց թագաւորին նոյնիսկ խոստացել էր մի արշաւանք ձեռնարկել Բաղդադի խալիֆի եւ Սիրիայի մահմեդականների դէմ: Այս պնդումը կասկածի տակ է առնում որպէս չափազանցութիւն: Այնուամենայնիւ, թուում է, որ այն իսկապէս համապատասխանում էր մոնղոլական քաղաքականութեան կողմից մշակուած մի ծրագրի, ծրագիր, որը կոնկրետ այս հարցում չպէտք է հապաղէր գտնելու իր կիրառումը»⁴¹⁷:

Մեր կարծիքով Մոնղոլները, մէկէ աւելի պատճառներով, որոշած էին գործադրել Բաղդադի գրաւումը եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան կործանումը: Բաղդադի նուաճումը քաղաքական եւ ռազմավարական մեծ նշանակութիւն կ'ունենար եւ մեծապէս պիտի դիւրացնէր մոնղոլներու տիրապետութեան ընդարձակումը տարածաշրջանին մէջ, ինչ որ հսկայ ներուժ պիտի տար իրենց աշխարհակալութիւններուն: Միւս կողմէն, մոնղոլները տնտեսապէս մեծ օգուտներ պիտի քաղէին Բաղդադի գրաւումով, որ անցեալ հինգ դարերուն համաշխարհային առեւտուրի խոշորագոյն կեդրոնն էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, եւ առեւտրական բոլոր ճանապարհները

415. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Հայոց Պատմութիւն-Հիմնահարցեր, էջ 665:

416. Հեթում Պատմիչ, Կիլիկեան Հայաստանի 13-14-րդ պատմագիր եւ պետական գործիչ. իր ծննդեան եւ մահուան թուականները անյայտ են: Գրած է թաթար-մոնղոլներու պատմութիւնը, ուր արժեքաւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Միջին Արեւելքի եւ Հայաստանի մասին: Տես գծացուցակ թիւ 3:

417. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Ա. հատոր, էջ 342:

413. Bernard Lewis, Islam in History, p. 197.

414. Albert Hourani, A History of The Arab Peoples, p. 88.

տուներ եւ հրամայեց որդեգրել Օղուր գիրերը Մոնղոլական լեզուի համար: Մոնղոլները, քանակով քիչ, գլխավորապէս վստահեցան թրքական օժանդակութեան պատերազմի եւ կառավարման մէջ»⁴¹³: Այսպէս միակ ժողովուրդը, որ մեծապէս օգտուեցաւ մոնղոլական արշաւանքներէն դէպի մեզի հետաքրքրող պատմատարածքը, թուրքերն էին. մեջբերենք եւս, հետեւեալը, «Մոնղոլներու բանակի մեծամասնութիւնը կը բաղկանար թուրքերէ, եւ Մոնղոլներու արշաւանքին որպէս տեւական արդիւնք, եղաւ մեծ թիւով թուրքերու հաստատուիլը Իրանի եւ Անաթոլիայի մէջ: Աւելի ուշ, Օսմանական, Մեֆեան եւ Մոնղոլ հարստութիւնները՝ բոլորը իրենց ուժը ստացան թրքական զօրքերէն»⁴¹⁴:

3. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԴԱԴԻ ԱՆԿՄԱՆ 1258Թ.

Այս բաժինին մէջ պիտի փորձենք լուսաբանել՝ Հայոց մասնակցութեան հարցը պատմական այս կարեւոր զարգացման մէջ, որովհետեւ այս առնչութեամբ շատ անճիշդ կարծիքներ յայտնուած են, եւ չափազանցուած ոճով յիշատակութիւնները կը խեղաթիւրեն պատմութիւնը:

Կիլիկիոյ Հայկական հարստութեան թագաւորներէն Հեթում Ա. (1226-1269), ժամանակակից եղաւ Բաղդադի Աբբասեան ալ-Մուսթաքսմ (1242-1258) վերջին խալիֆային: Պատմականօրէն հնարաւոր չեղաւ որեւէ տեղեկութիւններ գտնել այս երկու գահակալներու յարաբերութիւններու մասին: Ինչ որ հաստատ է, որ Հեթում Ա. նկատի ունենալով Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան շահերը, բարեկամական կապեր հաստատեց մոնղոլներու հետ, երբ անոնք մտան Փոքր Ասիա եւ սպառնալից դարձան Կիլիկեան Հայաստանին: Հարկաւոր է այստեղ պարզել, թէ Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութիւնը իր գոյութիւնը պահպանելու համար, մշտական պայքարի մէջ էր հարեւան մահմեդական պետութիւններուն հետ. եւ մոնղոլներու ոչ-մահմեդական ըլլալը այդ պատմահանգրուանին, դուրը լայն բացաւ երկու կողմերու միջեւ բարեկամութիւն հաստատելու:

Հեթում Ա-ի գերագոյն նպատակն էր իր թագաւորութիւնը գերծ պահել մոնղոլներու աւերիչ արշաւանքներէն, բնականաբար այդ կը պահանջէր կապերը ամրապնդել քաղաքական պայմանագիրով մը. այդ նպատակով 1248թ. Սմբատ Սպարապետ, եւ 1254թ. Հեթում Ա. ստիպուեցան մեկնիլ շատ հեռաւոր Կարակորում քաղաքը, ուր մոնղոլներու մեծ խանին հետ կնքեցին բարեկամութեան պայմանագիր: Վստահաբար կարելի չէր մերժել Մանգու

խանին մօտ երթալը. այդ պիտի ունենար շատ բացասական հետեւանքներ, ան դաւաճան պիտի նկատուէր մոնղոլներու կողմէ. մեջբերենք այս պայմանագրի մասին հետեւեալը, «Մոնղոլները երաշխաւորում էին Հայոց թագաւորութեան սահմանների անխախտութիւնը, պարտաւորում ռազմական օգնութիւն ցուցաբերել շրջակայ մահմեդական պետութիւնների յարձակումների ժամանակ, հայ առետրականներին շնորհում էր արտօնեալ կարգավիճակ մոնղոլական տիրակալութեան շրջաններում, որոշ չափով թեթեւանում էին մայր Հայաստանից զանձող հարկերը: Հայոց թագաւորութիւնը պարտաւորում էր օգնել մոնղոլներին՝ Միջագետքը, Ասորիքը եւ Պաղեստինը գրաւելու ժամանակ: Հայ-մոնղոլական պայմանագիրը մինչեւ XIII դարի վերջը նշանակալից դեր խաղաց դրացի մահմեդական պետութիւններու դէմ հայերի պայքարում»⁴¹⁵: Այսպէս, մոնղոլներու Մանգու խանը հաստատեց Հեթում Ա-ի եւ մոնղոլներու Բաչու Նուխի միջեւ 1243թ. կնքուած բարեկամութեան պայմանագիրը:

Համաձայն Հեթում վանական պատմիչին⁴¹⁶՝ Մանգու խանը մեծ համակրանք ուներ քրիստոնէաներու նկատմամբ. իսկ Բաղդադի խալիֆայի հարցով, որպէս թէ Հեթում Ա. խնդրած է Մանգու խանէն արշաւել Բաղդադի վրայ. «Եթէ հաւատալու լինենք հայ ժամանակագիրներին, ապա մեծ խանը Հայոց թագաւորին նոյնիսկ խոստացել էր մի արշաւանք ձեռնարկել Բաղդադի խալիֆի եւ Սիրիայի մահմեդականների դէմ: Այս պնդումը կասկածի տակ է առնում որպէս չափազանցութիւն: Այնուամենայնիւ, թուում է, որ այն իսկապէս համապատասխանում էր մոնղոլական քաղաքականութեան կողմից մշակուած մի ծրագրի, ծրագիր, որը կոնկրետ այս հարցում չպէտք է հապաղել գտնելու իր կիրառումը»⁴¹⁷:

Մեր կարծիքով Մոնղոլները, մէկէ աւելի պատճառներով, որոշած էին գործադրել Բաղդադի գրաւումը եւ Աբբասեան Խալիֆայութեան կործանումը: Բաղդադի նուաճումը քաղաքական եւ ռազմավարական մեծ նշանակութիւն կ'ունենար եւ մեծապէս պիտի դիւրացնէր մոնղոլներու տիրապետութեան ընդարձակումը տարածաշրջանին մէջ, ինչ որ հսկայ ներուժ պիտի տար իրենց աշխարհակալութիւններուն: Միւս կողմէն, մոնղոլները տնտեսապէս մեծ օգուտներ պիտի քաղէին Բաղդադի գրաւումով, որ անցեալ հինգ դարերուն համաշխարհային առետուրի խոշորագոյն կեդրոնն էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, եւ առետրական բոլոր ճանապարհները

413. Bernard Lewis, Islam in History, p. 197.

414. Albert Hourani, A History of The Arab Peoples, p. 88.

415. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Հայոց Պատմութիւն-Հիմնահարցեր, էջ 665:

416. Հեթում Պատմիչ, Կիլիկեան Հայաստանի 13-14-րդ պատմագիր եւ պետական գործիչ. իր ծննդեան եւ մահուան թուականները անյայտ են: Գրած է թաթար-մոնղոլներու պատմութիւնը, ուր արժեքաւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ Միջին Արեւելքի եւ Հայաստանի մասին: Տես գծացուցակ թիւ 3:

417. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Ա. հատոր, էջ 342:

անպայման պիտի անցնեին Բաղդադով: Ինչպես եւ Բաղդադի գրաւումով հսկայական կուտակուած հարստութիւն պիտի անցնէր Մոնղոլներու ձեռքը, Կիրակոս Գանձակեցի յիշած է, թէ որքան մեծ հարստութիւն վերցուցին Մոնղոլները Հուլադուի հրամանով երբ գրաւեցին Բաղդադը, «Հրաման տուեց ամբողջ զօրքին վերցնել քաղաքի ինչքն ու ստացուածքը: Ամէնքը ոսկով, արծաթով, թանկագին քարերով, մարգարիտներով, մեծագին հանդերձանքով լիացան, որովհետեւ քաղաքը այնքան շատ հարուստ էր, որ աշխարհում նրա նման քաղաք չկար: Ինքը Հուլաւուն իր համար բաժին վերցրեց խալիֆայի գանձերը. դրանից երեք հազար վեց հարիւր ուղտի բեռ բարձեց, իսկ ձիերը, ջորիները, էշերը թիւ չունին: Եւ միւս տները գանձերով լիքը իր մատանիով կնքեց ու պահապաններ դրեց, որովհետեւ այնքան շատ էին, որ բոլորը չկարողացաւ բարձել»:⁴¹⁸ Այս եւ այլ պատճառներ, մեզի կը թելադրեն, թէ մոնղոլները կարիքը չունէին այլ թագաւորէ մը Բաղդադը գրաւելու առաջարկ լսելու, ըլլար ան Հեթում Ա. կամ մէկ ուրիշը:

Անհրաժեշտ է զգուշութեամբ մօտենալ Հեթում պատմիչի պատմական տեղեկութիւններուն՝ Հեթում Ա-ի եւ Մանգու խանի փոխարաբերութիւններու հարցով: Հեթում վանական պատմիչը, խօսնակն էր հայ քրիստոնէայ ղեկավար խաւի ցանկութիւններուն. եւ ան իր «Արեւելեան ժողովուրդներու պատմութիւն» աշխատութեան մէջ յիշած է այդ պայմանագրութեան մէջ Հեթում Ա-ի եօթ ցանկութիւններն ու առաջարկութիւնները. ու յիշած է նաեւ Մանգու խանի պատասխանները: Մեզի կը հետաքրքրէ հինգերորդ կէտը, «Մեծ խան Մանգուն, քննութեան առնելով հայոց թագաւորի այդ առաջարկութիւններն ու ցանկութիւնները, ընդունեց նրան (թագաւորին) եւ իր աստիճանաւորների ներկայութեամբ նրան կէտ առ կէտ մօտաւորապէս հետեւեալ պատասխանը տուեց.

5) ինքը եւս ցանկանում է Բաղդադի խալիֆի՝ իր չարանենգ թշնամու ոչնչացումը»:⁴¹⁹

Նախ ռեւէ պատմիչի մը հաղորդած տեղեկութիւններու ճշգրիտութիւնը քննելու համար, հարկաւոր է հասկնալ յիշեալ պատմիչի ապրած ժամանակաշրջանը եւ իր անձնական հակումները: Հեթում պատմիչը ապրեցաւ եւ գրեց իր Պատմութիւնը Հեթում Բ. թագաւորի ժամանակ, երբ 14-դարու սկզբը Կաթոլիկ Աշխարհը Պապութեան ղեկավարութեամբ կը փորձէր կազմակերպել Խաչակրաց նոր արշաւանք մը, Երուսաղէմը Եգիպտոսի իշխանութենէն ազատելու համար: Այդ ժամանակ կը ծրագրուէր Կիլիկիան Հայաստանը դաշնակից ունենալու. եւ Հեթում պատմիչը կողմնակից էր Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան միացումին Պապականութեան հետ.

⁴¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 273, 274:

⁴¹⁹ Ա. Գ. Սուքիասեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն (XI-XIV դարեր), էջ 73, 74:

ան եղած է ջատագովը այդ քաղաքականութեան: Այս հարցով Հեթում պատմիչի քաղաքական գործունէութեան մասին Գրիգոր Միքայէլեան կը գրէ, «Հաւանաբար, ցանկացել է պապական իշխանութեանը ցոյց տալ, որ դեռ Հեթումեանների ղինաստիայի հիմնադիր Հեթում I-ն է փորձել նպաստելու քրիստոնէութեան յաղթանակին Արեւելքում, այդ նպատակով է նա հետաւոր ճանապարհորդութիւն կատարել դէպի Ղարադորում եւ մեծ խանին հորդորել՝ քրիստոնէութիւն ընդունելու, որ իսլամի դէմ պայքարելու համար նրա հետ ռազմական դաշինք է կնքել եւ Մանգու խանին դրդել պատերազմելու ընդդէմ Բաղդադի ու Եգիպտոսի մուսուլմանների, այսինքն՝ քրիստոնէանների գլխաւոր թշնամիների»:⁴²⁰

Մոնղոլները պայմանագիրներ կը կնքէին տարածքաշրջանի այն ուժերուն հետ, որոնք կը ճանչնային իրենց գերիշխանութիւնը. համաձայն այդ պայմանագիրներուն, անոնք պարտաւորուած էին մասնակցելու մոնղոլներու կազմակերպած արշաւանքներուն: Այդպէս, կարելի է ըսել, որ Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան գահակալը՝ Հեթում Ա. դարձած էր մոնղոլներու մեծ խանի կառավարիչներէն մէկը, ու հետեւաբար պարտաւոր էր տուրք վճարել եւ մասնակցիլ անոր կազմակերպած արշաւանքներուն: Այդ հիման վրայ, կարելի է ըսել, որ հայկական ուժերու մասնակցութիւնը Բաղդադի վրայ կայացած մոնղոլական մեծ արշաւանքին շատ հաւանական էր:

Բազմաթիւ հայ հեղինակներու կողմէ գրուած է, թէ մոնղոլներուն օգնութեան հասան հայերը. այնպիսի տպաւորութիւն ձգելով, որ եթէ հայոց մասնակցութիւնը չըլլար, մոնղոլները պիտի չկարենային այդ արշաւանքը յաջողութեամբ պսակել. այսպէս օրինակ մը, «Հուլադու խանի պահանջով նրան զօրքով օգնութեան հասան Կիլիկիայի հայոց թագաւոր Հեթում I-ը եւ սրա փեսան Անտիոքի արքայազն Բոհեմունդ 6-րդը»:⁴²¹ Անդրանիկ Չալաբեան քաղելով Միմոնեանէն, յիշած է, թէ Հեթումը օգնեց Հուլադուին իր արշաւանքի ընթացքին Միջագետքի վրայ 12,000 ձիաւորով եւ 40,000 հետիոտն զօրքով⁴²²: Նոյն գործին մէջ՝ մէկ այլ տեղ, կը յիշէ, որ Հեթում Ա-ի ժամանակ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնը ուներ մօտաւորապէս մէկ միլիոն բնակչութիւն⁴²³: Պարզ է, որ այդ բնակչութեամբ պետութիւն մը, ի վիճակի չէր 52,000ի հասնող բանակ մը դրկել երկրէն դուրս արշաւանքի մասնակցելու: Նոյնիսկ եթէ ընդունինք 60,000 զօրքի յիշատակութիւնը, «12-14-րդ դարերում Կիլիկեան հայկական թագաւորութեան բանակի թիւը

⁴²⁰ Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 319:

⁴²¹ Մեղա Մուրադեան, Իրաքի Հայ Համայնքը, Պայքար, Երեւան, 1997, էջ 18:

⁴²² Antranig Chalabian, Armenia After the coming of Islam, p. 219.

⁴²³ Antranig Chalabian, same 222, from M. G. Nersisian, ed., Hai Zhoghovrdi Patmutiun [History of the Armenian People]. Erevan, 1972, p. 248.

պատերազմի ժամանակ անցնում էր 60,000 զինուորից»⁴²⁴։ Արշաւանքին 52,000 զօրքով մասնակցիլը կը նշանակէր վտանգել Կիլիկիոյ ապահովութիւնը, մանաւանդ, որ երկրի պաշտպանութիւնը յաւելեալ զօրքի կը կարօտէր։

Հրանդ Պաստրմաճեան Կիլիկիոյ հայկական պետութեան ռազմական ուժը շատ աւելի քիչ կը նկատէ. Կիլիկիոյ եւ անոր հարեւան մահմէդական բանակներու թիւի մասին յիշած է, «Նոր Հայաստանի տրամադրութեան տակ զտնուող բանակները, որոնք կը հասնէին մօտ 5000ի եւ կարգ մը պարագաներուն, ինչպէս Թորոս Ա.ի եւ Լեւոն Բ.ի օրով, բարձրացած մինչեւ 10000ի, կարելոր ուժ մը կը ներկայացնէին։ Մահմէդական պետութեանց ուժերը, ինչպէս օրինակ Հալէպի եւ Դամասկոսի սուլթանութիւններունը, նմանապէս սահմանափակ էին։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը հազուադէպօրէն կըրցած են զէնքի տակ առնել 10000 հոգի»⁴²⁵։

Բայց եւ այնպէս կարելի է տեսնել մոնղոլա-քրիստոնէական համագործակցութիւն, կամ դաշնակցութիւն մը, «Անգամ եթէ հաշուի առնենք, որ յետին թուով արուած այս կանխագուշակումներն ու Բաղդադի վերջնական կործանման հարցում հայկական գործօնին վերագրուող դերը չափազանցուած են, միեւնոյն է, դժուար է այստեղ չտեսնել մոնղոլա-քրիստոնէական միամուր եւ յստակ սահմանուած դաշինքի հիմքերը»⁴²⁶։

Համաձայն Գրիգոր Միքայէլեանի, Հեթում Ա. չէ մասնակցած մեծ արշաւանքին, «Հեթում I թագաւորը Բաղդադի վրայ մոնղոլների արշաւանքի ժամանակ զբաղուած էր Իկոնիայի սուլթանութեան հետ պատերազմելով։ Այս կամ այն պատճառով նա Բաղդադի պաշարմանը չի մասնակցել»⁴²⁷։ Հեթում պատմիչն ալ, որուն մասին անդրադարձանք, չէ նշած հայոց մասնակցութիւնը, «Նոյնիսկ Հեթում պատմիչը, որը բերում է Մանգու խանի հետ Հեթում թագաւորի կնքած ռազմական դաշինքի պատմութիւնը, նկարագրելով մոնղոլների ներխուժումը Իկոնիա եւ նրանց կողմից Բաղդադի գրաւումը, ոչինչ չի ասում այդ ռազմական գործողութիւններին հայոց թագաւորի մասնակցութեան մասին»⁴²⁸։ Պէտք է նշել, թէ Հեթում Ա.-ի գործօն մասնակցութիւնը Հուլաղու խանի արշաւանքներուն սկսած է 1259թ. ետք, երբ մոնղոլները ներխուժեցին Սուրիա, Բաղդադի գրաւումէն տարի մը ետք։

Հայ եւ Վրացի իշխանները մասնակցած են մոնղոլական մեծ արշաւանքին Բաղդադի վրայ. անոնք ստիպուած էին իրենց մասնակցու-

թիւնը բերելու.⁴²⁹ «Հուլաղուն հրաման տուեց բոլոր իրեն հնազանդուածներին ընդհանրապէս զնալու արաբական մայրաքաղաք Բաղդադի վրայ, որ արաբների արքայանիստն էր»⁴³⁰։

Ինչպէս յիշեցինք անցեալ բաժինին մէջ՝ ըստ Կիրակոս Գանձակեցիի, Շահնշահի որդի Ջաքարէ իշխանը եւ Հասան-Պոռ իշխանը մասնակցեցան այդ մեծ արշաւանքին։ Ջաքարէ իշխանը մասնակցեցաւ հայ-վրացական զօրքերով. եւ իր քաջութեան շնորհիւ վաստակեց է Հուլաղու խանի համակրանքը⁴³¹։ Իսկ Հասան-Պոռը Հուլաղուի կողմէ խալիֆային դրկուած պատուիրակութեան անդամներէն էր։

Հայ ժամանակագիրներու վկայութեամբ, «Հուլաղուի արշաւանքին կը մասնակցէին նաեւ Հայ իշխաններ իրենց զօրագուններով, ինչպէս՝ Շահնշահի որդի Ջաքարէն, Խաղբակեան Վասակի որդի Հասան Պոռը, Գրիգոր Խաչէնցիի որդի Սեւադա, Բագրատունեաց շառաւիղ Կիրիկէի որդի Թաղիադին, եւ ուրիշներ»⁴³²։

Երբ Հուլաղուն արշաւեց Բաղդադի վրայ, ան հրամայեց նաեւ Մոս'ուլի Իշախանապետութեան հայազգի իշխանապետ Բադր ալ-Դին Լուլուին, որուն մասին անդրադարձանք է. գլխու 4-րդ բաժինին մէջ, որ զօրք դրկէ մասնակցելու Բաղդադի վրայ արշաւող զօրքերուն հետ։ Բադր ալ-Դին Լուլուն դիտումնաւոր ուշացաւ զօրք ուղարկելու, չուզելով իր մասնակցութիւնը բերել Խալիֆայութեան անկման գործին։ Սակայն երբ Հուլաղուն գրաւեց Բաղդադը, ան ստիպուած անոր մօտ դրկեց իր որդին ալ-Մալըք ալ-Մալահ Իսմաիլ փոքրիկ զօրագունով մը։ Մէջբերենք Իբն ալ-Իբրիէն «Հուլաղուն զայրացաւ եւ ըսաւ դուք սպասեցիք մինչեւ որ տեսնէք ով է յաղթական, եթէ Խալիֆան յաղթէր պիտի զայիք իրեն մօտ եւ ոչ թէ մեր մօտ։ Հուլաղուն ըսաւ, ըսէ հօրդ (Բադր ալ-Դին Լուլու)ին որ ես զարմացած եմ իր դիրքորոշումէն։ Երբ այս լուրը հասաւ Բադր ալ-Դին Լուլուին, ան զգաց, որ Հուլաղուն զինք պիտի պատժէ, ուստի հաւաքեց դրամներ, մարգարիտներ եւ արժէքաւոր նուէրներ ու անձամբ գնաց Հուլաղուի մօտ, որ այդ ժամանակ Համատանի լեռներու մէջ էր»⁴³³։ Հուլաղուն լաւ վարուեցաւ Բադր ալ-Դին Լուլուի հետ, իր ծեր տարիքը եւ բերած նուէրները նկատի ունենալով, ներեց զինք. սակայն Բադր ալ-Դին Լուլու յաջորդ տարի բնական մահով մահացաւ, իշխելով մօտաւորապէս կէս դար 1211-1259թ.։

424. Արմէն Այվազեան, Հայկական Ինքնութեան Հիմնաքարերը, Արարատ Ռազմավարական Կենտրոն, Երեւան 2007, էջ 25. քաղուած Սմբատա սպարապետի տարեգիրք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956 էջ 231։

425. Հրանդ Պաստրմաճեան, էջ 277։

426. Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Ա. հատոր, էջ 317։

427. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 324։

428. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 322

429. Գրիգոր Միքայէլեան, էջ 322։

430. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 270, 271։

431. Սերգէյ Վարդանեան, Հայաստանի Մայրաքաղաքները, Երեւան, Ապրիլ 1995, էջ 179։

432. Հայոց Պատմութիւն, հատոր II զիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, էջ 214, 299. Բիզանդ Եղիայեան, էջ 161։

433. Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Սուլթանի, էջ 276, 277։

4. ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Արբասեան Խալիֆայութեան պատմութեան մէջ պատահած է, որ խալիֆաներու մայրերը քաղաքական դեր խաղցած են, այսպէս կարելի է յիշել Հարուն ալ-Ռաշիդի երկու որդիներու մասին: Հարուն ալ-Ռաշիդին յաջորդեց իր որդին՝ ալ-Էմինը (809-813), պայմանով որ իրեն յաջորդէր իր եղբայրը ալ-Մաւմունը. ինչ որ Հարուն ալ-Ռաշիդի կարգադրութիւնն էր, իր մահէն առաջ:

Ալ-Էմինի իշխանութեան առաջին օրէն իսկ սաստկացաւ պայքարը երկու եղբայրներու միջեւ: Արբասեան այս ներքին պայքարի մէջ ալ-Էմինին երկրորդեցին արաբները, որովհետեւ իր մայրը ազգութեամբ արաբ էր. իսկ ալ-Մաւմունին պարսիկները, վերջինիս մայրը պարսկուհի էր, տես ցուցակ թիւ 4, եւ այդ պատճառով իրեն երկրորդեցին իսլամ պարսիկները, որոնք դաւանանքով շիիաներ էին. մէկ խօսքով արաբ-պարսկական կամ սուննի-շիիայի պայքար էր խալիֆայութեան աթոռին տիրանալու համար: Այս պայքարին գործօն դեր ունեցաւ խալիֆաներու մայրերու ազգութիւնը եւ դաւանանքը: Վերջապէս Հարուն ալ-Ռաշիդի երկու որդիներու բուռն պայքարը հասաւ իր գագաթնակէտին, երբ ալ-Մաւմունը իր զօրքով 813թ. արշաւեց Բաղդադի վրայ, գրաւեց քաղաքը եւ դարձաւ խալիֆա: Ալ-Էմինը բանտարկուեցաւ, եւ ապա սպաննուեցաւ բանտին մէջ: Այսպէս, այս երկու խալիֆաներու ազգութեամբ տարբեր մայրերը քաղաքական դեր խաղցած են: Նման ծաւալով զգալի ազդեցութեան խօսք կարելի չէ ըսել այն խալիֆաներու մասին, որոնց մայրերը հայ կամ յոյն էին. պարզապէս որովհետեւ հայ եւ յոյն ժողովուրդները քրիստոնէայ էին, ու հետեւաբար հայերու եւ յոյներու միջամտութիւնը ամբողջութեամբ բացառուած էր:

Համաձայն մեր հաւաքած տեղեկութիւններուն, որոնք քաղուած են արաբական աղբիւրներէ, եղած են մօտաւորապէս հինգ խալիֆաներ, որոնց մայրերը թրքուհիներ էին (տես ցուցակ թիւ 4): Անոնցմէ երկուքը ալ-Մուքթաֆի (902-908) եւ ալ-Մուկթադըր (908-932) իշխեցին Արբասեան խալիֆայութեան 2-րդ Պատմաշրջանին (847-946), թուրք զօրավարներու ազդեցութեան, կամ Տկարացման Պատմաշրջանին. ինչպէս անդրադարձանք: Իսկ միւս երեքը՝ ալ-Մուկթաֆի (1136-1160), ալ-Նասր (1180-1225) եւ ալ-Մուսթանսըր (1226-1242). իշխած են Արբասեան խալիֆայութեան 4-րդ Պատմաշրջանին (1055-1258), կամ Մելջուկ-Թրքական ազդեցութեան պատմաշրջանին: Այսպէս, բոլորն ալ իշխած են երբ Խալիֆայութիւնը կը գտնուէր թուրքերու ազդեցութեան ներքեւ: Երբ ալ-Մուքթաֆի խալիֆան մահացաւ, իրեն յաջորդեց իր եղբայրը ալ-Մուկթադըր (908-932), ան հազիւ թէ

տասներեք տարեկան էր⁴³⁴: Ալ-Մուկթադըրի օրով ի յայտ եկաւ կիներու միջամտութիւնը պետական հարցերու մէջ⁴³⁵:

Վերջապէս խօսելով երեք խալիֆաներու հայուհի մայրերու քաղաքական դերի մասին, կարելի է յիշել, թէ անոնց ունեցած ազդեցութիւնը Արբասեան պալատական կեանքին, կամ պետական հարցերուն մէջ, մեր անդրադարձած տեղեկութիւններէն աւելին հնարաւոր չեղաւ ունենալ. եւ այստեղ եւս ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ:

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅԱՍՏՐՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ

Այս Բաժինով պիտի փորձենք ամփոփել Հայկական ծագումով հինգ Արբասեան խալիֆաներու դիրքորոշումներն ու կեցուածքները, որոնց ընդմէջէն կարելի է տեսնել տուեալներ, որ ցոյց կու տան անոնց բարեհաճ վերաբերմունքը հայութեան հանդէպ:

Ալ-Կաւրմի (1031-1075) ցոյց տուած փաստերէն մէկը կարելի է նկատել, որ ան իր մէկ հատիկ արու զաւակի՝ **Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադի** դաստիարակութիւնը վստահեցաւ հայուհի **Արջունին**: Շատ հաւանական է, որ այս հարցով կարելոր դեր ունեցած էր ալ-Կաւրմի մայրը՝ հայուհի **Կատր ալ-Նադան** (ալ-Կադրի կինը): Բայց ստոյգ, եթէ ալ-Կաւրմ իր մէջ հայասիրութիւն չունենար կրնար չհամաձայնիլ իր ծերացած հայ մօր (**Կատր ալ-Նադա**)-ի կարգադրութեան. բայց ան այդպէս չըրաւ. եւ խալիֆան համաձայնեցաւ, որ իր մէկ հատիկ որդիին, ապագայ խալիֆային՝ **Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադի** խնամքը յանձնուի հայուհի **Արջունին**:

Ալ-Կաւրմ վկայագիր շնորհեց Միվերէկ բերդաքաղաքի կրօնափոխ եղած հայ իշխան Պօղոսին, ըստ որուն Միվերէկը դարձաւ ժառանգատիրութիւն մը իրեն եւ իր շառաւիղին: Հետեւաբար, Պօղոս իշխանի հայկական տոհմը կրցաւ իշխել այդ տարածքը մօտաւորապէս երկու դար. ան շատ հեշտութեամբ կրնար մերժել իշխան Պօղոսի այդ խնդրանքը:

Ալ-Կաւրմ Մանազկերտի ճակատամարտի նախօրէին ընթացք տուաւ սելջուկներու Ալփ-Ասլանի խնդրանքին միջամտելու, հակառակ որ իր յարաբերութիւնները այնքան ալ բարեկամական չէին անոր հետ. բայց խալիֆայի միջնորդութիւնը հաշտեցնելու Ալփ-Ասլանը Բիզանդիոնի կայսրին հետ յաջողութեամբ չպսակուեցաւ: Ալ-Կաւրմ կրնար մերժել Ալփ-Ասլանի խնդրանքը մէկէ աւելի պատճառներով, որոնց անդրադարձանք. բայց ան ընդունեց կատարել այդ քաղաքական միջամտութիւնը, որ

434. Մուհամմադ Բեգ ալ-Խուլլաբի, էջ 284:

435. Մուհամմադ Մուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Արբասիա, էջ 167:

խաղաղութիւն պիտի բերէր մեզ հետաքրքրող տարածքաշրջանին եւ Հայոց աշխարհին:

Ալ-Մուկթադի (1075-1094) չմերժեց ընդունիլ տեսակցութեան խնդրանքը հայազգի Փիլարտոս Վարաժնունիին, եւ անոր շնորհեց յատուկ հրովարտակ մը, ըստ որուն Փիլարտոս պիտի կարենար իր գրաւած վայրերը պահել իր իշխանութեան ներքեւ եւ իշխել իր հիմնած Հայկական նորաստեղծ իշխանապետութիւնը: Յամենայնդէպս, հակառակ Փիլարտոսի քաղաքական ջանքերուն, սելջուկներու սուլթան Մելիքշահի եւ Աբբասեան **ալ-Մուկթադի** խալիֆայի հովանաւորութիւնները ձեռք բերելու, տարածքաշրջանի մէջ տարածուած սելջուկները վերջ տուին իր հիմնած հայկական իշխանապետութեան:

Ալ-Մուկթադի ընդունեց նաեւ Փիլարտոսի զօրավարներէն հայազգի զօրավար Մելիտենէ քաղաքի Գաբրիէլ իշխանի կնոջ այցելութիւնը Բաղդադ. եւ խալիֆայական հրովարտակի ձեռքբերումը, որ կը հաստատէր Գաբրիէլի իշխանութիւնը:

Ալ-Մուսթազիր (1094-1118), 1104թ. հրամայեց դադրեցնել Օմարական Պայմանները քրիստոնէաներուն եւ հրեաներուն հանդէպ. այդ քայլով ան սիրաշահեց խալիֆայութեան բոլոր քրիստոնէաները ինչպէս նաեւ հայերը:

Ալ-Մուսթադիր (1170-1180) որեւէ բացասական դիրք չունեցաւ Կիլիկիոյ Մլէհ իշխանի (1170-1175) բարեկամութեան եւ քաղաքական ու ռազմական համագործակցութեան նուր **ալ-Դինի** հետ:

Եւ վերջապէս **ալ-Նասր** (1180-1225), որ պատուիրակութիւն ղրկեց Հայկական Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքը մասնակցելու Լեւոն Ա-ի թագադրութեան հանդէսին: Ինչպէս եւ իր օրով, 1222-ին հիմնադրութիւնը Բասրայի հայկական նոր թեմի:

Այս այն հարցերն են, որոնց մասին տեղեկութիւններ կրցանք հաւաքել. շատ հաւանական է, որ կան եւս այլ հարցեր, որոնց չհանդիպեցանք՝ հակառակ մեր լայնածաւալ աշխատանքին. այս ուղղութեամբ ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ նորանոր յայտնութիւններու հասնելու համար:

6. ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅՈՒՆԻ ՄԱՅՐԵՐՈՒ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ուսումնասիրութեամբ տեսանք թէ Աբբասեան խալիֆաներու կանանոցին մէջ կային մեծ թիւով հարձեր, որոնց մէջ եւս հայուհիներ: Գիտենք որ անոնցմէ երեքը եղած են խալիֆաներու մայրեր. բայց վստահաբար անոնց թիւը շատ աւելին էր. յիշեցնենք այստեղ ինչպէս անդրադարձանք Ը. գլխու 2-րդ բաժինին մէջ, երբ Մոնղոլները գրաւեցին Բաղդադը 1258թ., Հուլադուի հրամանով դուրս եկան վերջին խալիֆայի

կանանոցը, որոնց թիւը եօթ հարիւր էր. վստահաբար անոնց մէջ պիտի ըլլային քանի մը տասնեակ հայուհի հարձեր:

Հայուհի հարձերը Հայաստանէն գերեվարուած աղջիկներ էին, որոնք փոխադրուեցան Իրաք եւ ի մասնաւորի Բաղդադ մայրաքաղաքը. շատ հաւանական է, որ պարզ հայ ընտանիքներու զաւակներ չըլլային, այլ հայ նախարարական կամ տեղական հայկական թագաւորական ընտանիքներու աղջիկներ էին. բայց դժբախտաբար այդ առնչութեամբ պատմական տուեալներու չհանդիպեցանք:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայ ժողովուրդի բանահիւսութեան մէջ նաեւ յիշատակութիւն կայ Բաղդադի խալիֆայի հետ հայուհիի մը ամուսնութեան մասին. այդ պահպանուած է Սասունցի Դաւիթ դիւցազներգութեան էջերուն մէջ:

Սասունցի Դաւիթ դիւցազներգութիւնը կը բաղկանայ չորս դրուագներէ, որոնք են. Սանասար եւ Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Սասունցի Դաւիթ եւ Փոքր Մհեր:

Դիւցազներգութիւնը կը կոչուի նաեւ Սասնայ Ծոեր: Ինչպէս նկատելի է Դիւցազներգութեան առանցքը կազմած է Սասունցիներու մղած կռիւը արաբ նուաճողներուն դէմ, եւ Սասունի մէջ տեղի ունեցած ապստամբութիւնը, որ վերջ տուաւ Հայաստան արշաւող Բաղդադի **ալ-Մուսթաուքքիլ** խալիֆայի զօրքերու ընդհանուր հրամանատար Յուսըֆի կեանքին (9-րդ դարու կէսերուն):

Հայ ժողովրդական վէպի գագաթնապսակը հանդիսացող Սասնայ Ծոեր դիւցազներգութիւնը կը սկսի «**Կռիւ Բաղդադի խալիֆայի դէմ**» վերնագրով. որ կը շեշտէ Հայկական Լեւոնաշխարհի եւ Միջագետքի ժողովուրդներու շփման պատմութիւնը: Դիւցազներգութեան սկիզբին կը հանդիպինք Օովինար խանումի պատմութեան, «*Էպոսն սկսում է այն պատմութեամբ, թէ ինչպէս Բաղդադի խալիֆի ուղարկած հարկահանները Հայաստան գալով՝ մի վառ լուսաւորուած աշտարակում յանկարծ տեսնում են հայոց Գագիկ թագաւորի դստերը՝ Օովինարին (ծովածին, ծովազն): Խելքահան լինելով նրա հիասքանչ ու հմայիչ կերպարանքից, նրանք թողնում են իրենց գործը, շտապում են Բաղդադ եւ խալիֆին յայտնում, որ անհրաժեշտ է, ինչ գնով էլ լինի, ձեռք բերել այդ գեղեցկուհուն: Խալիֆը դեսպաններ է առաքում Հայաստան, որոնք նրա անունից պահանջում են գեղեցկուհի Օովինարին եւ սպառնում են չտալու դէպքում պատերազմի դուրս գալ*»⁴³⁶:

Հայերը ժողովի ընթացքին կ'որոշեն համաձայնիլ՝ խնայելու համար հազարաւոր մարդոց կեանքը: Օովինար մէկ պայման ունէր, որ խալիֆան

⁴³⁶ Սասունցի Դաւիթ Հայկական Ժողովրդական Էպոս, Բ. հրատարակութիւն, էջ VI, Հայպետ-հրատ 1961 Երևան, խմբագրութեամբ Մ. Աբեղեանի. Նախաբանը՝ Յովսէփ Օրբելիի:

ամբողջ մեկ տարի չմտենայ իրեն: Այդ մեկ տարուան ընթացքին Ծովինարը երբ կը խմե՝ Վանայ ծովի (լիճի) մեջի աղբիւրի ջուրէն, կը յղիանայ եւ երկորեակ կը ծնի՝ Սանասարը եւ Բաղդասարը: Այստեղ կը շեշտուի Վանայ լիճի դերը, երբ Սանասարը իր հրեղէն ձին՝ Քուռկի Ջալալին ձեռք կը բերէ Վանայ լիճի յատակէն. ինչպէս եւ լիճի մեջէն կը վերցնէ դիւցազնական զէնքը՝ Թուր Կեծակին: Այսպէս դիւցազներգութեան հերոսներու ուժը երկնային էր. այդ անխոցելի ուժը ոչ միայն առասպելական աղբիւրի ջուրէն էր, այլեւ Ծովի յատակին Սանասարի տեսած եկեղեցիի մէջ իր երազի մէջ յայտնուած հրեշտակներէն, որոնք Սանասարի աջին կը դնեն Խաչ Պատերազմին, անոր դարձնելով անխոցելի: Այսպէս, հայուհի մը կ'ամուսնանայ Բաղդասարի խալիֆային հետ, եւ զաւակներ կ'ունենայ...:

Նոյն այս դիւցազներգութեան մէջ կայ նաեւ հակառակը. ուր դիւցազներգութեան հերոսը՝ Մեծ Մհերը կը կռուի Մըս րա Մելիքի դէմ: Ու երբ կը մեռնի Մըս րա Մելիքը, անոր կինը՝ Իսմիլ խանըմ, Մհերէն կը խնդրէ գալ Մըս րը եւ իրեն օգնելու: Մհերը կ'ըթայ. ուր իրեն կը հարբեցնեն ու կը տանին Իսմիլ խանըմի պալատը: Այդ խարդախութեան, որպէս արդիւնք՝ Իսմիլ խանըմ յղի կը մնայ Մեծ Մհերէն: Ամիսներ ետք, կը ծնի կրտսեր Մելիքը, որուն հայրն էր բնականաբար Մեծ Մհերը...:

Հայ վերնախաւի ընտանիքներու աղջիկները բռնութեամբ կնութեան առնելու մասին յիշատակութիւններ կան. որոնցմէ կարելի է յիշել Հայոց Տաշիր-Չորագետի թագաւորին աղջիկը, «Թուրք-սելջուկեան սուլթան Ալի-Արսլանի գլխաւորած 1064թ. արշաւանքի ժամանակ Կյուրիկէ Ա-ը, հնազանդուելով եւ դատերն ըստ հայ-վրացական սկզբնաղբիւրների՝ նրան, իսկ համաձայն թուրքականների՝ սուլթանի մեծ վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքին ճարահատեալ կնութեան տալով, իր թագաւորութիւնը փրկեց անբռնաբերութեամբ»⁴³⁷:

Ստոյգ գիտենք, որ խալիֆաներու հարձերը կ'ընտրուէին գերի տարուած ժողովուրդներու ոչ ռամիկ դասակարգերէն. ու շատ հաւանական է, որ անոնք ըլլային թագաւորական ընտանիքներու աղջիկներ. եւ այս հարցով Սասնայ Ծոերու՝ Ծովինար խանումի պատմութիւնը լաւագոյն օրինակն է: Յամենայնդէպս խալիֆաներու հայուհի մայրերու ինքնութեան մասին ստոյգ բան կարելի չէ ըսել. բազմաթիւ հարցերէն մէկը, որ կը կարօտի յաւելեալ ուսումնասիրութեան:

437. Հայոց Պատմութիւն, հատոր II գիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Զանգակ, Երեւան 2014, էջ 211:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Աբբասեան Խալիֆայութեան երկարատեւ՝ մօտաւորապէս կէս հազարամեակ տեւող պատմաշրջանի (750-1258)՝ վերջին երկու դարերու (1031-1258) պատմութեան մէջ, Հայ Ժողովուրդը արձանագրեց իր ներկայութիւնը, երբ երեք հայուհիներ դարձան Աբբասեան խալիֆաներու մայրեր: Հայկական ծագումով Աբբասեան խալիֆաներու օրով՝ ըստ մահմեդական աղբիւրներու Աբբասեան քաղաքակրթութիւնը ապրեցաւ նոր ոսկեդար մը, հակառակ որ այդ պատմաշրջանին Խալիֆայութեան քաղաքական եւ ռազմական դերը շատ տկար ու սահմանափակ էր:

Այս խալիֆաներու մասին Արաբական աղբիւրները բազմաթիւ դրական յիշատակութիւններ եւ վկայութիւններ ունին, որոնց մասին անդրադարձանք: Ալ-Կադմ «Ժուժկալ, համբերատար, գիտուն, Աստուածասէր, կրօնասէր, հաւատացեալ, օգնող, արդար»: Ալ-Մուկթադի «Աբբասեաններու լաւագոյններէն էր», «քաջ էր եւ վեհանձն», «Ընկերային մեծ բարեկարգիչ», «Զօրաւոր անձնաւորութեամբ»: Ալ-Մուսթաֆի «Աբբասեան տոհմի լաւագոյններէն»: Ալ-Մուսթաֆի «Ժուժկալ եւ Աստուծապաշտ», «Ան արդարասէր էր», «Իր նման գթասէր չէին տեսած». «Ան շատ արդար էր, քիչ կը պատժէր, շատ կը ներէր. ապրեցաւ փառաբանուած եւ մահացաւ ուրախ»: Ալ-Նասրի մասին Արաբական աղբիւրները հակասական են. յիշուած է, որ ան իշխեց մօտաւորապէս 46 տարի. ու եղաւ ամենաերկար իշխող Աբբասեան խալիֆան: Յիշուած է, որ ան անձնապէս կը հետեւէր իր հպատակներու վիճակին, գիշերով քալելով Բաղդադի փողոցներուն մէջ:

Այս խալիֆաներու հայուհի մայրերու մասին նաեւ Արաբական աղբիւրները գովասանութեամբ եւ դրական կը խօսին, Կատր ալ-Նադա «լաւագոյն տիկիներէն», Արջուան «նկատուեցաւ կիներէն օրհնուածը, իրմով պահպանուեցաւ Աբբասեան խալիֆաներու տունը»:

Աշխատեցանք բացայայտել այդ խալիֆաներու պատմական կապերը Հայաստանի եւ Հայ Ժողովուրդի հետ. անոնց կապերը Փիլարտոս Վարաժնունիի, Մելիտենէի Գաբրիէլ իշխանի, Կիլիկիոյ իշխանապետ Մլէհի, Կիլիկիոյ Լեւոն Մեծագործ թագաւորի, Դանիշմանեաններու եւ Մոսուլի հայազգի իշխանապետ Բադր ալ-Դին Լուլուի հետ: Պետք է նշել, որ այս ուղղութեամբ ուսումնասիրութեան դուռը բաց կը մնայ եւ առաւել աշխատանքի կը կարօտի:

Փորձեցինք տեղեկութիւններ հաւաքել, թէ ինչպէս էին յարաբերութիւնները հայկական ծագումով մեր յիշած հինգ Աբբասեան խալիֆաներու եւ Միջագետքի հայկական գաղութի միջեւ, այն գաղութը, որուն գոյութեան մասին ստոյգ տեղեկութիւններ ունինք, ինչպէս անդրադարձանք մեր

ուսումնասիրության մեջ: Դժբախտաբար այս առնչությամբ պահպանուած տեղեկությունները շատ ժուժկալ են. հոս ալ ուսումնասիրության դուռը բաց կը մնայ...:

Յուցակ թիւ 17-ով կարելի է տեսնել, թէ Հայկական ծագումով խալիֆաներու իշխանութեան ընդհանուր տարիները կը կազմեն 142 տարի, մօտաւորապէս մէկ ու կէս դար: Արբասեան խալիֆայութիւնը երկարատեւ կեանք ունեցաւ շուրջ կէս հազարամեակ (750-1258). այսպէս, կարելի է արձանագրել, որ Արբասեան խալիֆայութեան պատմաշրջանի գրեթէ մէկ քառորդէն աւելին խալիֆաները ունեցած են հայկական ծագում. այն որ եթէ նկատի ունենանք հայութեան թիւը եւ կրօնքի տարբերութիւնը՝ զգալի բարձր տոկոս կը ներկայանայ:

Տեսանք թէ յիշեալ հինգ խալիֆաներէն ամենաաչքառուն եղած է **ալ-Մուկթադին** (1075-1094), ան միակն էր հինգէն, որ թունաւորուեցաւ սելջուկ սուլթանի հրամանով 1094թ. երբ տակաւին հազիւ 39 տարեկան էր: Այդպէս ան զոհ գնաց սելջուկներու ներքին պայքարին եւ իր ջանքերուն պաշտպանելու Խալիֆայութեան շահերը:

Նկատելի է, որ ցուցակին մէջ յիշուած խալիֆաներէն երեքը (միայն **ալ-Մուկթադին** թունաւորուեցաւ) մահացած են իրենց երիտասարդ հասակին (39, 41, 39) ինչ որ կասկածի տակ կը դնէ անոնց բնական մահով, կամ հիւանդութեամբ մահանալը, իրենց գահակալած քաղաքական շատ խառն տարիներուն, ուր պայքարը սելջուկ թուրքերու ոտնձգութիւններուն դէմ կը շարունակուէր:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 17

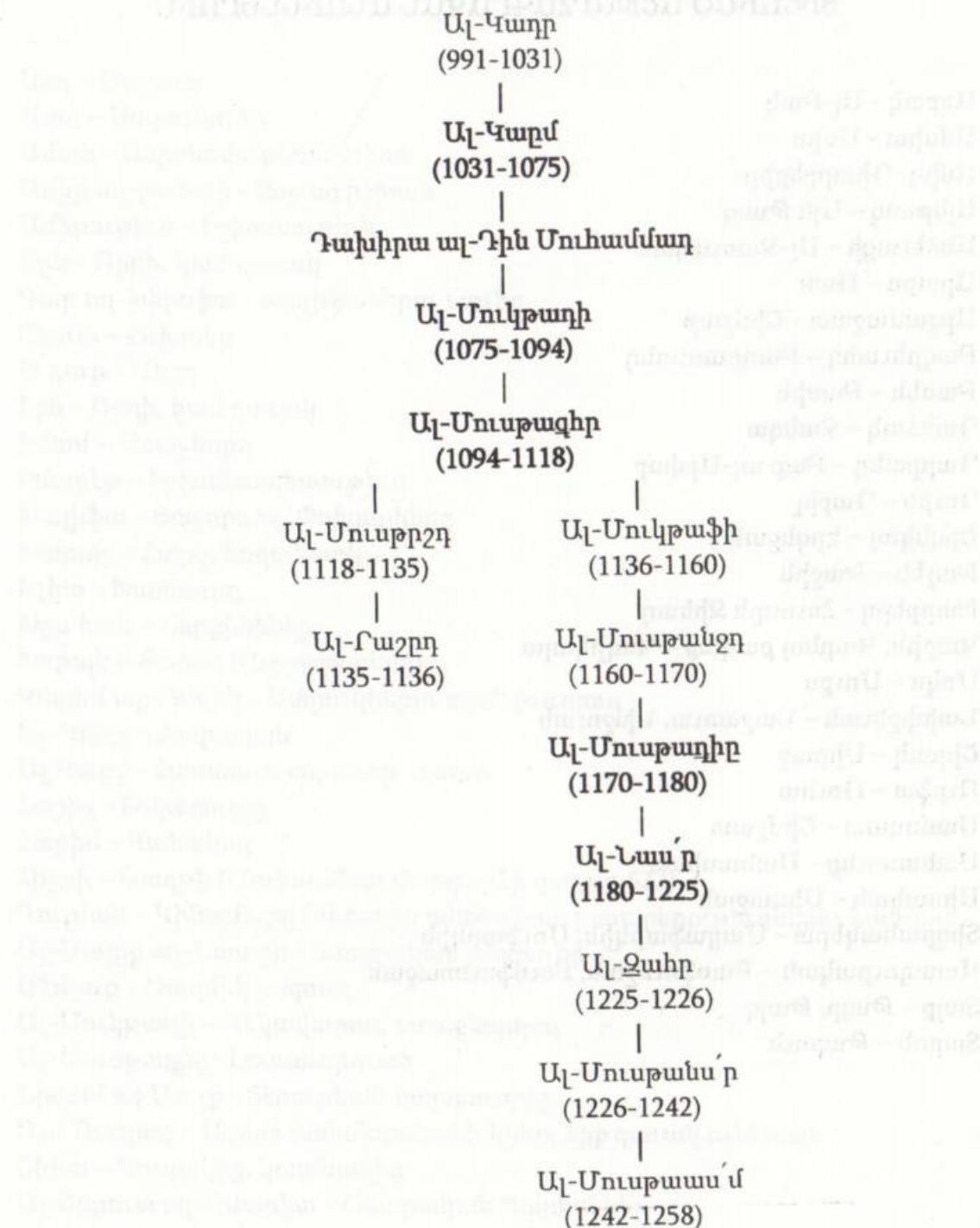
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

ԽԱԼԻՖԱ	ԾՆՈՒՆԴ	ԱՂԵՑԱԻ	ԻՇԽԵՑ	ՄԱՀԸ	ԱԼ-ԿԱԸՄԻՆ
Ալ-Կալմ (1031-1075)	1001թ.	74	44	Բնական	
Ալ-Մուկթադի (1075-1094)	1005թ.	39	19	Թունաւոր.	Թոռը
Ալ-Մուսթազիր (1094-1118)	1077թ.	41	24	Հիւանդ.	Ծոռը
Ալ-Մուսթադիը (1170-1180)	1142թ.	39	10	Հիւանդ.	Ծոռան ծոռը
Ալ-Նասր (1180-1225)	1155թ.	70	47	Բնական	Ծոռան ծոռի որդին

Որպէս վերջին խօսք, փորձեցինք մեր կարելին այս ուսումնասիրութիւնը հրամցնելու լաւագոյն կերպով. բայց հաւատալով, որ մարդ արարածի ստեղծագործութիւնները անսխալական չեն, ուստի սիրով պիտի ընդունինք յարգելի ընթերցողին կողմէ բոլոր դիտողութիւնները:

ՑՈՒՑԱԿ ԹԻԻ 18

ԱԼ-ԿԱԴԻՐԻՆ ՅԱԶՈՐԴՈՂ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԿՈՉՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ
ՑԻՇՈՒԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՆ

Աղբակ - Ալ-Բակ
Ամսիա - Մսիս
Ամիդ - Դիարբեքիբ
Այնթապ - Այն Թապ
Անձեւացի - Ալ-Չաուազան
Արաքս - Ռասս
Արշամաշատ - Շիմշաթ
Բագրեւանդ - Բադրաուանդ
Բասեն - Բասին
Գանձակ - Չանգա
Դարբանդ - Բաբ ալ-Աբվաբ
Դուին - Դաբիլ
Երզնկայ - Էրզնջան
Խաչեն - Խաչին
Խարբերդ - Հուսսըն Ջիեադ
Կարին, Կարնոյ քաղաք - Կալիկալա
Մոկս - Մուքս
Նախիջեւան - Նաշաուա, Նիջուան
Շիրակ - Միրաջ
Ուրֆա - Ռուհա
Սամոսատ - Շիմշատ
Սանասունք - Սանասինա
Միսական - Միսաջան
Տիգրանակերտ - Մայաֆարկին, Մուֆարկին
Վասպուրական - Բասֆուռջան, Բուսֆուռռաջան
Տայք - Թայք, Թայգ
Տարոն - Թարուն

ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԲԱՌԵՐՈՒ ԻՄԱՍՏՆԵՐԸ

Աբդ - Ստրուկ
Ամա - Ստրուկուհի
Աման - Ապահովութեան ուխտ
Ամիր ալ-ջուեուշ - Ջորաց իշխան
Ամիրութին - Իշխանութին
Բըն - Որդի, կամ զաւակ
Դար ալ-խիլաֆա - Խալիֆաներու տունը
Ըհուտ - Ուխտեր
Թ'դուր - Անցք
Իբն - Որդի, կամ զաւակ
Իմամ - Առաջնորդ
Իմարեթ - Իշխանապետութին
Խալիֆա - Յաջորդող, Փոխարինող
Խարաջ - Հարկ, հողահարկ
Խլիտ - Խառնուրդ
Խըս'եան - Ներքինիներ
Խոթպէ - Քարոզ (Ուրբաթօրեայ)
Կայյիմ ալ-Բակիկ - Ստրուկներու արժէքաւորող
Ալ-Կադր - Հզօրագոյն
Ալ Կարմ - Հաստատ, զօրաւոր, ամուր
Հաշիշ - Թմրեցուցիչ
Հարիմ - Կանանոց
Հիջրի - Գաղթի (Մուհամմադ մարգարէի գաղթը 622)
Ղուլման - Կինամարդ (սեռային անբնական յարաբերութիւններու համար)
Ալ-Մալըք ալ-Նաս'ըր - Յաղթական թագաւոր
Մէմլուք - Ռազմիկ ստրուկ
Ալ-Մուկթադի - Ղեկավարող, առաջնորդող
Ալ-Մուսթաքիլ - Լուսաւորուած
Նիզամ ալ Մուլք - Տէրութեան կարգաւորիչ
Ում Ուալադ - Ազատ մահմեդականի կինը, երբ զաւակ ունենար
Շիիա - Կուսակից, կողմնակից
Ալ-Շըրուտ ալ-Օմարիա - Օմարական Պայմաններ
Ջիզեա - Գլխահարկ
Ալ-Ռաշիդուն - Ուղղահաւատ (խալիֆաներ)
Սաֆֆահ - Արինաբբու

Սուլթան - Ան որ իշխանություն ունի
Սուննա - Սովորոյթ, օրէնք
Վազիր - Նախարար
Բակ - Ստրուկ
Ֆաթուա - Մահմեդական կրօնքի հրաման

ԱՐԱԲԵՐԷՆՈՎ ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱԳՈՒՍՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

الخلافة القائم بامر الله

إذا استعرضنا أسماء الخلفاء العباسيين الذين ينتمون إلى أمهات أرمنيات الجنسية لوجدنا أن هناك اثنين على الأقل، أكد المؤرخون العرب على أن أمهاتهما أرمنيات وهما الخليفة القائم بامر الله ابن الخليفة القادر بالله الذي دامت خلافته ثلاثة وأربعين عاما، وهي أطول مدة يقضيها خليفة عباسي على العرش، ثم الخليفة المقتدي بالله...
أديب السيد، أرمنية في التاريخ العربي، بيروت، ص ٢٧٠

القائم بامر الله، أبو جعفر عبد الله بن القادر بالله. وُلد في نصف ذي القعدة سنة إحدى وتسعين وثلاثمائة، وأمه أم ولد أرمنية أسمها بدر الدجى، وقيل قطر الندى.
جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، تاريخ الخلفاء، دار الكتاب العربي، بيروت 2006، ص ٣٢٠

وفي سنة 450 استولى على بغداد أبو الحارث أرسلان البساسيري القائد التركي المشهور وخطب فيها للخليفة المستنصر بالله الفاطمي، وأصبح العراق من ممالك الدولة الفاطمية ونفي القائم بامر الله العباسي إلى بلدة حديثة «عانه» واستترت والدة الخليفة قطر الندى وكانت أرمنية أيضا،...
د. مصطفى جواد، أميرات البلاط العباسي، الدار العربية للموسوعات، بيروت 2009، ص 136

باب ذكر خلافة القائم بامر الله
أسمه عبد الله بن القادر بالله، ويكنى أبا جعفر، وأمه أم ولد تسمى قطر الندى، أرمنية أدركت خلافته.
أبن الجوزي، المنتظم، الجزء الثاني، 909

والدة القائم

كتبت والدة الخليفة القائم إلى البساسيري من مكان كانت فيه مستترّة رقة تشرح فيها ما لحقها من الأذى والضرر والفقر، حتى أن القوات يعتذر عليها، فأحضرها، وهي جارية أرمنية قد ناهزت التسعين واحدودبت، وأفرد لها دارا في الحريم الطاهري، وأعطاهما جارتين تخدمانهما، وأجرى عليها في كل يوم اثني عشر رطلا خبزا وأربعة أرطال لحما.
أبن الجوزي، المنتظم، الجزء الثاني، 909

توفيت والدة القائم وهي جارية أرمنية قيل أسمها قطر الندى.
أبو الفدا، المختصر في أخبار البشر، الجزء الثاني، الطبعة الأولى، المطبعة الحسينية المصرية
ص 180

باب ذكر خلافة المقتدي بأمر الله

واسمه عبد الله بن الدخيرة الدين أبي العباس محمد بن القائم بأمر الله، ويكنى أبا القاسم. وأمه أم ولد أرمنية، تسمى أرجوان، وتدعى قرّة العين أدركت خلافته وخلافة ابنه وخلافة ابن ابنه. ابن الجوزي، المنتظم، المجلد الثاني ص 961

ذكر وفاة المقتدي بأمر الله

وكانت خلافته تسع عشرة سنة وثمانية أشهر غير يومين وأمه أم ولد أرمنية تسمى أرجوان وتدعى قرّة العين أدركت خلافته وخلافة ابنه المستظهر بالله وخلافة ابن ابنه المسترشد بالله. ابن الأثير، الكامل في التاريخ، دار الكتب العلمية، بيروت 1987 المجلد الثامن ص 493، 494

ذكر وفاة المقتدي بأمر الله

في هذه السنة توفي الخليفة المقتدي بأمر الله أبو القاسم عبد الله بن محمد دخيرة الدين ابن القائم مات فجأة يوم السبت خامس عشر المحرم وكان عمر المقتدي ثمانية وثلاثين سنة وثمانية أشهر وأياما وخلافته تسع عشرة سنة وثمانية أشهر وأمه أم ولد أرمنية تسمى أرجوان أدركت خلافته وخلافة ابنه المستظهر بالله وخلافة ابن ابنه المسترشد بالله وكان المقتدي قوي النفس عظيم الهمة. أبو الفدا، المختصر في أخبار البشر، الجزء الثاني، الطبعة الأولى، المطبعة الحسينية المصرية، ص 204

والدة المقتدي

إن التفاعل السكاني والحضاري في مدينة بغداد بلغ مداه في هذه الفترة وخير دليل على هذا التفاعل هو زواج الخلفاء العباسيين من نساء أعجميات، والدة المقتدي أم ولد أرمنية تسمى أرجوان وتلقب بقرّة العين وقد أدركت خلافة ولدها هذا وخلافة ولده المستظهر وخلافة ولده المسترشد. وكانت صالحة كثيرة البر والمعروف وحجت مرارا وبنت بمكة رباطا وبنت ببغداد رباطا وتوفيت سنة أثنى عشرة وخمسمائة. أما صاحب كتاب الروضتين في أخبار الدولتين فيقول إن أم المقتدي تركية ويوافقه في رأيه ابن الأثير. محمد حسين شندب، الحضارة الإسلامية في بغداد، دار النفائس، الطبعة الأولى، بيروت 1984، ص 12

السيدة قرّة العين أرجوان

أم الخليفة المقتدي بأمر الله

السيدة قرّة العين أرجوان أم الخليفة المقتدي بأمر الله والأرجوان في الأصل صبغ أحمر شديد الحمرة ونوع من الشجر له أزهار حمراء أحسن ما تكون من حيث الجمال، وكل لون يشبهها فهو أرجوان. والظاهر أن السيدة أرجوان سميت باسم ذلك الزهر الجميل أو بالياقوت الأرجواني وهو الشديد الحمرة. كانت هذه السيدة جارية أرمنية أدخلها الرق قصر الخليفة القائم بأمر الله العباسي ببغداد، فإن هذا الإمام اشتراها لابنه الوحيد دخيرة الدين أبي العباس محمد ولي عهد الخلافة الوارث المنتظر للأمامة. مصطفى جواد، أميرات البلاط العباسي، الدار العربية للموسوعات، بيروت 2009، ص 135

أرجوان جارية الدخيرة، أم المقتدي بأمر الله، قرّة العين كانت جارية أرمنية، وكان لها بر ومعروف، وحجت ثلاث حجج أدركت خلافة ابنها المقتدي وخلافة ابنه المستظهر وخلافة ابنه المسترشد، وراثة للمسترشد ولدا، وتوفيت في هذه السنة 512 ابن الجوزي، المنتظم، الجزء الثاني، ص 1097

وفي سنة 452 توفيت والدة الخليفة القائم بأمر الله وأسمها قطر الندى، وقيل بدر الدجى وقيل علم وهي جارية أرمنية.

ابن الأثير، الكامل في التاريخ، دار الكتب العلمية، بيروت 1987 المجلد الثامن ص 353

وفي سنة 452 توفيت أم الخليفة القائم بأمر الله العباسي، وهي أرمنية أم ولد، تسمى قطر الندى، وقيل بدر الدجى، وقيل علم وهي التي حبسها البساسيري لما ملك بغداد، وصلى عليها ابنها الخليفة القائم بأمر الله، وقد جاوزت التسعين سنة من العمر. ابن تغري، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، ص 69

الخليفة المقتدي بالله

إذا استعرضنا أسماء الخلفاء العباسيين الذين ينتمون إلى أمهات أرمنيات الجنسية لوجدنا أن هناك اثنين على الأقل، أكد المؤرخون العرب على أن أمهاتهما أرمنيات وهما الخليفة القائم بأمر الله ابن الخليفة القادر بالله الذي دامت خلافته ثلاثة وأربعين عاما، وهي أطول مدة يقضيها خليفة عباسي على العرش، ثم الخليفة المقتدي بالله... أديب السيد، أرمنية في التاريخ العربي، بيروت، ص 270

فشرعوا في البيعة لولي العهد وجهزوا المقتدي ودفنوه وكان عمره ثمانية وثلاثين سنة وثمانية أشهر وكانت خلافته تسع عشرة سنة وثمانية أشهر وأمه أم ولد أرمنية تسمى أرجوان أدركت خلافته وخلافة ابنه المستظهر وخلافة ابن ابنه المسترشد. ابن العبري، تاريخ مختصر الدول، دار المشرق، الطبعة الثالثة، بيروت 1992، ص 195

المقتدي بأمر الله، أبو القاسم عبد الله بن محمد بن القائم بأمر الله. مات أبوه في حياة القائم. وهو حمل - فولد بعد وفاة أبيه بستة أشهر، وأمه أم أرمنية ولد، أسمها أرجوان. جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، تاريخ الخلفاء، دار الكتاب العربي، بيروت 2006، ص 324

المقتدي بأمر الله

أبو القاسم عبد الله بن الدخيرة أبي العباس محمد بن القائم ولم يكن للقائم من أعقاب ذكر سواه فإن الدخيرة توفي أيام أبيه ولم يكن له غيره فأيقن الناس بانقراض نسله وانقراض الخلافة من البيت القادري إلى غيره ولم يشكوا في اختلاف الأحوال بعد القائم لأن من عدا البيت القادري كانوا يخالطون العامة في البلد ويجرون مجرى السوق فلو اضطرت الناس إلى خلافة أحدهم لم يكن له قبول ولا هيبة فقدّر الله أن الدخيرة كانت له جارية أرمنية أسمها أرجوان وكان يلم بها فلما توفي ظهر أنها حامل وولدت بعد موت سيدها بستة أشهر وذلك الولد هو عبد الله الذي ولاه جده العهد بعده لما بلغ الحلم وقد بويع بعد وفاة جده.

محمد بك الخصري، الدولة العباسية، المكتبة العصرية، بيروت 2003، ص 358

المقتدي بويع بالخلافة بعد موت جده القائم بأمر الله في ثالث عشر شعبان سنة سبع وستين وأربعمائة، وهو ابن تسع عشرة سنة وثلاثة أشهر. وكان توفي أبوه الدخيرة محمد، والمقتدي هذا حمل في بطن أمه، وكان أسم أمه أرجوان وقيل قرّة العين، وكانت أرمنية، فولدته بعد موت أبيه بستة أشهر. ابن تغري، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، ص 137

المقتدي ولد أرمنية تسمى أرجوان وتلقب بقرّة العين وقد أدركت خلافة ولدها هذا وخلافة ولده المستظهر وخلافة ولد ولده المسترشد. وكانت صالحة كثيرة البر والمعروف وحجت مرارا وبنت بمكة رباطا واثارا حسنة وبنت ببغداد رباطا وتوفيت سنة اثنتي عشرة وخمسمائة. أما صاحب كتاب الروضتين في أخبار الدولتين فيقول إن أم المقتدي تركية ويوافقه في رأيه ابن الاثير.

محمد حسين شندب, الحضارة الإسلامية في بغداد, دار النفائس, الطبعة الأولى, بيروت 1984, ص ١٢

الخليفة المستضيء بأمر الله

المستضيء بأمر الله, الحسن أبو محمد بن المستجد بالله ولد سنة ست وثلاثين وخمسمائة, وأمه أم ولد أرمنية أسمها غضة, بويع له بالخلافة يوم موت أبيه.

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي, تاريخ الخلفاء, دار الكتاب العربي, بيروت 2006, ص ٣٤٠

في عقد الجمان أم الخليفة المستضيء بأمر الله أم ولد أرمنية أسمها حرام.
بن تغري, النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة, ص 210

المستضيء بالله

هو أبو محمد الحسن بن المستجد بالله وأمه أم ولد أرمنية تدعى غضة.
محمد بك الخصري, الدولة العباسية, المكتبة العصرية, بيروت 2003, ص 390

ذكر وفاة المستضيء بأمر الله

في هذه السنة (575) في ثاني ذي القعدة توفي الإمام المستضيء بأمر الله أمير المؤمنين أبو محمد الحسن بن يوسف المستجد رضي الله عنه, وأمه أم ولد أرمنية تدعى غضة وكانت خلافته نحو تسع سنين وسبعة أشهر.

أبن الأثير, الكامل في التاريخ, دار الكتب العلمية, بيروت 2003 المجلد العاشر ص 97

باب ذكر خلافة المستضيء بالله

وأسمه الحسن بن يوسف المستجد بالله, ويكنى أبا محمد, وأمه أرمنية تدعى غضة.
أبن الجوزي, المنتظم, الجزء الثاني, ص 1263

ذكر وفاة المستضيء بأمر الله

في سنة 575 في الثاني ذي القعدة توفي المستضيء بأمر الله بن المستجد, وأمه أم ولد أرمنية وخلافته نحو تسع سنين وسبعة أشهر.

أبن الوردي, تاريخ أبن الوردي, الجزء الأول ص 106

ՅԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ

Ա. Ա. Բոգոյեան, Մ. Տ. Բոջոլեան եւ խումբ մը պատմաբաններ, Հայաստանի Հարաւային Երկրների Պատմութիւն, Լոյս, Երեւան 1992:

Ա. Գ. Սուրիասեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն (XI-XIV Դարեր), ԵՊՀ, Երեւան 1978:

Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Արաբական Ամիրայութիւնները Բագրատունեաց Հայաստանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան 1965:

Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Արաբական Աղբիւրներ, 3, Արաբ Մատենագիրներ Թ-Ժ Դարեր, Հայաստանի ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, Երեւան 2005:

Ասորական Աղբիւրներ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան 1976, թարգմանութիւն Հ. Գ. Մելքոնեան:

Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Հայաստան (Հայ Մատենագիրներ), Երեւան 1971:

Արման Ս. Եղիազարեան, Հայ Բագրատունիների Տերութիւնը (885-908), ԵՊՀ, Երեւան 2011:

Արմեն Այվազեան, Հայկական Ինքնութեան Հիմնաքարերը, Արաբատ Ռազմավարական Կենտրոն, Երեւան 2007:

Արշակ Ալաօյաճեան, Իրաքի Հայերը, Մատենադարան, Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ, Երեւան, 2003:

Արտակ Սովսիսեան, 10 Հայ Ականաւոր Թագուհիներ, Զանգակ, Երեւան 2014:

Բիւզանդ Եղիայեան, Սելճուկ-Թաթար-Օսմանեան Թիւրքերու Պատմութիւն, ԺԱ.-ԺԵ. Դարեր, Անթիլիաս, 1989:

Գ. Ասթարճեան, Ընդարձակ, Ընդհանուր Արաբական Պատմութիւն, 1961, Պէյրութ, Լիբանան:

Գրիգոր Գ. Միքայէլեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան Պատմութիւն, ԵՊՀ, Երեւան 2007:

Է. Լ. Դանիէլեան, Հայոց Պատմութիւն, Անկիւնաքար, Երեւան 2000:

Թ. Խ. Յակոբեան, Անի Մայրաքաղաք, ԵՊՀ, Երեւան 1988:

Ժազ Դը Մօրզան, Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն, Հայրենիք, Պոսթըն, 1947:

Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ Հայերը, հատոր Ա., Երեւան 2005:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմություն, «Սովետական Գրող» (Հայ Մատենագիրներ), Երևան 1982:

Հ. Գ. Ժամկոչեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան եւ Ս. Պ. Պողոսեան, Հայ Ժողովրդի Պատմություն, ԵՊՀ, Երևան 1975:

Հ. Թ. Նալբանդեան, Արաբական Աղբյուրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրների Մասին, ՀԳԱ., Երևան 1965:

Հայ Ժողովրդի Պատմություն, 2 հատոր, Երևան 1984:

Հայ Ժողովրդի Պատմություն III, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայ, Երևան 1976:

Հայոց Պատմություն, հատոր II գիրք Երկրորդ, ՀՀԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, Զանգակ, Երևան 2014:

Հրանդ Պաստրմաճեան, Հայոց Պատմություն Ա. Հատոր, թարգմանեց Մ. Իշխան, Բեյրութ, Համազգային 1954:

Հր. Ռ. Սիմոնեան, Հայոց Պատմություն-Հիմնահարցեր Հնագույն Ժամանակներէն Մինչեւ Մեր Օրերը, Երևան, Զանգակ, 2000:

Հրաչեայ Աճայեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Բ. հատոր, ԵՊՀ, Երևան 1944:

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հատոր-Գ. Գիրք, Սեւան, Բեյրութ 1959:

Մատթեոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրություն, Հայաստան -Հայ Մատենագիրներ, Երևան 1973:

Յ. Մանանդեան, Երկերի Ժողովածու, Բ. հատոր, Հայպետհրատ, Երևան, 1960:

Յակոբ Աթիկեան, Համառոտ Պատմություն Հայ Գաղթավայրերու, Անթիլիաս, Լիբանան, 1985:

Յովհաննէս Ահմարանեան, Իսլամությունը Երեկ եւ Այսօր, Նոր Հայաստան, Լոս Անձելըս 2007:

Ռ. Մաթեոսեան, Բազրատունիներ, Անահիտ, Երևան, 1997:

Ս. Տ. Մելիք-Բախշեան, Հայաստանը VII-IX Դարերում, Միտք, Երևան 1968:

Ս. Տեր Մովսիսեան, Պատմություն Հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, Բ. հատոր, Վենետիկ, 1924:

Ս. Վ. Բոռնազեան, Հայաստանը եւ Մելջունները XI-XII դարերուն, Երևան 1980:

Սարգիս Փանոսեան, Երուսաղէմի Հայկական Գաղութն Ու Հայոց Պատրիարքությունը, Ասպարէզ, Շաբաթ 8 Մարտ 2003:

Սեդա Մուրադեան, Իրաքի Հայ Համայնքը, Պայքար, Երևան, 1997:

Սերգեյ Վարդանեան, Հայաստանի Մայրաքաղաքները, Ապոլոն, Երևան 1995:

Վ. Ս. Վարդանեան, Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը, ԵՊՀ, Երևան 1969:

Վարդան Պետոյեան, Մասունն Անցեալում Եւ Մասունի Ազատագրական Շարժումները, Լուսակն, Երևան 2005:

Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական Պատմություն, ԵՊՀ, Երևան 2001:

Վահան Ա. Տէր-Ղեւոնդեան, Կիլիկեան Հայաստանը եւ Մերձատոր Արեւելքի Արաբական Երկրները 1145-1226 թուականներին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան 1994:

ԱՐԱԲԵՐԵՆ

Ադիբ ալ-Մայյիդ, Էրմինեա ֆի ալ-Թարիխ ալ-Արաբի (Հայաստան Արաբ Պատմութեան Մէջ), Բեյրութ 1972:

أديب السيد، أرمينية في التاريخ العربي، بيروت 1972

Ալի Մուհամմադ ալ-Մալաբի, Մալահ ալ-Դին ալ-Այյուբի (Մալահ ալ-Դին Այյուբի), Դար ալ-Մաըրիֆա, Բեյրութ, Բ. հրատարակություն, 2008:

صلاح الدين الايوبي، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الثانية علي محمد الصلابي، 2008

Արդ ալ-Ամիր ալ-Բաֆրի, Ալ-Իրաք բէյն Սկուտ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա ուս Սկուտ ալ-Դաուլա ալ-Ութմանիա (Իրաքը Աբբասեան պետութեան եւ Օսմանեան պետութեան անկումներուն միջեւ), Ա. Մաս, Ալ-Ֆուրաք Լիլնաշըր, Բեյրութ 2002:

عبد الأمير الرافعي، العراق بين سقوط الدولة العباسية وسقوط الدولة العثمانية، الجزء الأول، بيروت، الفرات 2002 للنشر

Աբու ալ-Ֆիդա, Ալ-Մուխթաս'ր ֆի Ախբար ալ-Բաշար (Համառոտ Պատմություն Մարդկային Ցեղի), Ալ-Մաս'րիա, Բ. մաս:

أبو الفدا، المختصر في أخبار البشر، الجزء الثاني، الطبعة الأولى، المطبعة الحسينية المصرية

Ալ-Եսկուբի, Թարիխ ալ-Եսկուբի, Գ. հատոր, Նաջաֆ 1965:

اليعقوبي، تاريخ اليعقوبي، الجزء الثالث، مطبعة الغري، النجف 1965

Ալ-Մակրիզի, Ալ-Սուր լի-Մաըրիֆաթ Դուալ ալ- Սուր (Ընթացքը Թագաւորներու իշխանութեան ճանաչման) Ա. հատոր:

المقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، الجزء الأول

Ահմադ Մահմուդ Ալ-Իսալի, Թարիխ Ալ-Քուրդ ֆի Ալ-Շուդ Ալ-Իսլամիա (Քիրդերու Պատմությունը Իսլամական Պատմաշրջաններուն), Ա. տպագրություն, Դար Ալ-Սաիի, Էրբիլ-Իրաք 2013:

أحمد محمود الخليل، تاريخ الكرد في العهود الإسلامية، الطبعة الأولى، دار المساعي، أربيل، العراق 2013

Իբն ալ-Իբրի, Թարիխ Սուխթաս'ըր ալ-Դուալ (Համառոտ Պատմություն Պետութեանց), Դար ալ-Մաշրլկ, Գ. տպագրություն, Բէրլոյթ 1992:

أبن العبري، تاريخ مختصر الدول، دار المشرق، الطبعة الثالثة، بيروت 1992

Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր), Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Ընդհանուր Պատմություն), Դար ալ-Քիթաբ ալ-Իլմեա, Բէրլոյթ 1987, Ը. հատոր:

أبن الأثير، الكامل في التاريخ، دار الكتب العلمية، بيروت 1987 المجلد الثامن، راجعه د. يوسف الدقاق

Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր), Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Ընդհանուր Պատմություն), Դար ալ-Քիթաբ ալ-Իլմեա, Բէրլոյթ 2003, Թ. հատոր:

أبن الأثير، الكامل في التاريخ، دار الكتب العلمية، بيروت 2003 المجلد التاسع، الطبعة الرابعة، راجعه د. يوسف الدقاق

Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր), Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Ընդհանուր Պատմություն), Դար ալ-Քիթաբ ալ-Իլմեա, Բէրլոյթ 2003, Ժ. հատոր:

أبن الأثير، الكامل في التاريخ، دار الكتب العلمية، بيروت 2003 المجلد العاشر، راجعه د. يوسف الدقاق

Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր), Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Ընդհանուր Պատմություն), 1-ին Տպագրություն, Ալ-Ազհարիա ալ-Մաս ռիա, Կահիրա 1908, Ժ. հատոր:

أبن الأثير، الكامل في التاريخ، دار المطبعة الأزهرية المصرية، القاهرة، سنة 1301، المجلد العاشر، الطبعة الأولى

Իբն ալ-Աթ'իր (Իբն ալ-Ասիր), Ալ-Քամիլ ֆի ալ-Թարիխ (Ընդհանուր Պատմություն), 1-ին Տպագրություն, Ալ-Ազհարիա ալ-Մաս ռիա, Կահիրա 1908, ԺԲ. հատոր:

أبن الأثير، الكامل في التاريخ، دار المطبعة الأزهرية المصرية، القاهرة، سنة 1301، المجلد الثاني عشر، الطبعة الأولى

Իբն ալ-Կալանիսի, Թարիխ Իբն ալ-Կալանիսի (Իբն ալ-Կալանիսիի Պատմություն):

أبن القلانسي، تاريخ أبي يعلى القلانسي

Իբն ալ-Ուարդի, Թարիխ Իբն ալ-Ուարդի, Բ. հատոր:

أبن الوردی، تاريخ أبن الوردی، الجزء الثاني

Իբն ալ-Ջաուզի, Ալ-Սունթագմ (Դասաւորում):

أبن الجوزي، المنتظم، الجزء الثاني

Իբն ալ-Տակտակի, Ալ-Ֆախրի ֆի ալ-Ադաբ ալ-Սուլտանիա ուա ալ Դուալ ալ-Իսլամիա (Սուլթանական Փառաւոր Շնորհքները եւ Իսլամական Պետութիւնները), Դար Մ'ադր, Բէրլոյթ 1966:

أبن الطقطقي، الفخري في الاداب السلطانية والدول الإسلامية، دار صادر، بيروت 1966

Ջալալ ալ-Դին Աբըդ ալ-Դահման բըն Աբի Բաքըր ալ-Սույուտի, Թարիխ ալ-Խուլաֆաը, (Խալիֆաներու Պատմություն), Դար ալ-Քիթաբ ալ-Արաբի, Բէրլոյթ 2006:

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، تاريخ الخلفاء، دار الكتاب العربي، بيروت 2006

Ջամալ ալ-Դին Աբի ալ-Մհասըն Եուսըֆ բըն Թ'ադրի Բիրդի, Ալ-Նըջում ալ-Ջահիրա ֆի Սլուք Մաս' ու ալ-Կահիրա, Ե. հատոր, Դար ալ-Քուրուբ ալ-Իլմեա, Բէրլոյթ, Ա. Տպագրություն 1992. յառաջաբան եւ մեկնություն Սուհամմադ Հուսէյն Շամս ալ-Դին:

جمال الدين ابي المحاسن يوسف بن تغري بردي الاتاكي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى 1992 تقديم وتعليق محمد حسين شمس الدين

Մարուան ալ-Մտաուար, Ալ-Արմն Աբր ալ-Թարիխ, (Հայերը Պատմութեան Ընդմէջէն), Դար ալ-Հաեթա, Բէրլոյթ, 1982:

مروان المدور، الأرمن عبر التاريخ، دار الحياة، بيروت 1982

Մուս'տաֆա Ջուադ, Էմիրաթ ալ-Բիլատ ալ-Աբբասի (Աբբասեան Արքունիքի Իշխանութիւնները), Ալ-Դար ալ-Արաբիա լիլ-Մուսուաթ, Բէրլոյթ 2009:

مصطفى جواد، أميرات البلاط العباسي، الدار العربية للمساوات، بيروت 2009

Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըբ, Ալ-Հադարա Ալ-Իսլամիա ֆի Բադղադ (Իսլամական Քաղաքակրթութիւնը Բադղադի Մէջ), Դար ալ-Նըֆարս, Ա. Տպագրություն, Բէրլոյթ 1984:

محمد حسين شندب، الحضارة الإسلامية في بغداد، دار النفائس، الطبعة الأولى، بيروت 1984

Մուհամմադ Սուեյլ Տակուշ, Թարիխ Սալաջիկա ալ-Դում ֆի Ասեա ալ-Մուդրա (Պատմություն Դումի Սալջուկներուն Փոքր Ասիոյ Մէջ), Դար ալ-Նըֆարս, Բէրլոյթ 2002:

محمد سهيل طقوش، تاريخ سلاجقة الروم في أسيا الصغرى، دار النفائس، بيروت 2002

Մուհամմադ Սուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Ջանգիին ֆի ալ-Մաու'ըլ ուա Բիլադ ալ-Շամ (Ջանգիներու Պատմութիւնը Մոս ուլի եւ Շամի մէջ), Դար ալ-Նըֆարս, Բէյրութ, 1999:

محمد سهيل طقوش, تاريخ الزنكيين في الموصل وبلاد الشام, دار النفائس, بيروت 1999
Մուհամմադ Սուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա, (Պատմութիւն Աբբասի Պետութեան), Դար ալ-Նըֆարս, Բէյրութ, 2005, 5-րդ Տպագրութիւն:

محمد سهيل طقوش, تاريخ الدولة العباسية, دار النفائس, الطبعة الخامسة, بيروت 2005

Մուհամմադ Սուհեյլ Տակուշ, Թարիխ ալ-Սալաջիկա ֆի Խուրասան, Իրան ու ալ-Իրակ (1038-1194) (Սելջուկներու Պատմութիւնը Խուրասանի, Պարսկաստանի եւ Իրաքի մէջ), Դար ալ-Նըֆարս, Բէյրութ, 2010:

محمد سهيل طقوش, تاريخ السلاجقة في خراسان, إيران والعراق 1038-1194, دار النفائس, بيروت 2010

Մուհամմադ Բէկ ալ-Խուդարի, Ալ-Դաուլա ալ-Աբբասիա (Պատմութիւն Աբբասեան Պետութեան), ալ-Մաքթաբա ալ-Աս'րիա, Բէյրութ, 2002:

محمد بك الخضري, الدولة العباسية, المكتبة العصرية, بيروت 2002

Մուհամմադ Ֆէրիդ Բէկ ալ-Մուհամմի, Թարիխ ալ-Դաուլա ալ-Իլիյթ ալ-Ութմանիա (Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան), 10-րդ հրատարկութիւն, Դար ալ-Նըֆարս, Բէյրութ, 2006:

محمد فريد بك المحامي, تاريخ الدولة العلية العثمانية, الطبعة العاشرة, دار النفائس, بيروت 2006

Ուլերմ ալ-Խազըն, Ալ-Հադարա ալ-Աբբասիա (Աբբասեան Քաղաքակրթութիւնը), Դար ալ-Մաշրըկ, 1992 Բէյրութ:

وليم الخازن, الحضارة العباسية, دار المشرق, بيروت 1992

Ռաֆայէլ Բաբու Իսհակ, Թարիխ Նս'արայ Ալ-Իրակ (Պատմութիւն Իրաքի Քրիստոնէաներու, Բէյրութ 2008:

رافائيل بابو اسحاق, تاريخ نصارى العراق, بيروت 2008

ԱՆՔԼԵՐԵՆ

Albert Hourani, A History of The Arab Peoples, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1991.

Antranig Chalabian, Armenia After the coming of Islam, p. 219, 2nd printing, Southfield, Michigan, 2002.

Artak Movsisyan, 10 Outstanding Armenian Kings, Zangak-Yerevan 2012.

Bar Hebraeus, The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj (1225-1286), Volume I, APA-PHILO Press, Amsterdam, 1976.

Bernard Lewis, The Arabs in History, Open Court Publishing, Chicago USA 1993.

Efraim Karsh, Islamic Imperialism A History, Yale University press, London, 2006.

Fred James Hill & Nicholas Awde, A History of the Islamic World, Hippocrene Books Inc., New York 3003.

Giles Morgan, Byzantium Capital of an Ancient Empire, J. H. Haynes & Co., Sparkford, 2007.

John M. Douglas, The Armenians, J.J. Winthrop Corp. Publisher, 1992, New York.

Sir John Glubb, A Short History of the Arab Peoples, Stein and Day publishers, New York, 1969.

John Keegan, A History of Warfare, Vintage Books, New York, 209.

Philip Hitti, The History of the Arabs, Tenth Edition, St. Martin's press, New York.

Seta B. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, Volume Two, Transaction Publishers, 2013 New Jersey.

Solomon Nigosian, Islam The Way of Submission, Great Britain, 1987.

Sona Zeitlian, Armenians In Egypt (Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt), A Hraztan Sarkis Zeitlian Publication, Los Angeles, 2006.

T.S.R. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia, Scottish Academic Press, 1978, Edinburgh.

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐՈՒ

Ա

Աբա ալ-Ֆուարըս (Բուայիի սուլթանի որդի) 32
 Աբբաս (Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայրը) 14, 17
 Աբբասեան Խալիֆայութիւն 2, 4, 14, 15-18, 23, 26, 29, 31-33, 43, 44, 52, 53, 59, 60, 76, 82, 91, 92, 99, 102, 116, 117, 130, 139, 144, 170
 Աբբասիներ (Աբբասեաններ) 14, 17, 19, 21, 56, 93, 96, 105, 112, 128, 135, 168
 Աբգար թագաւոր (Հայոց թագաւոր) 114
 Աբդ Եշուր (Քրիստոնեայ կաթիկ) 96
 Աբխազներ 67
 Աբու ալ-Աբբաս ալ-Սաֆֆահ (Աբբասեան խալիֆա) 17, 37
 Աբու ալ-Հարըթ Արսլան ալ-Բասասիրի (Թուրք Զօրավար) 52
 Աբու Շամա 79
 Աբու ալ-Ֆիդա (Պատմիչ) 41, 64, 78, 181
 Աբու ալ-Ֆարաջ ալ-Ջաուզի (Պատմիչ) 128, 129
 Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուր 2 Ալ-Մանսուր (Աբբասեան խալիֆա) 18, 19, 36, 37, 129
 Աբու Սաիդ – Աբուսէթ (Արաբ զօրավար) 22
 Ադիբ ալ-Սայյիդ – (Արաբ պատմաբան) 25, 36, 40, 51, 75, 77, 181
 Ազրբէջան 112

Ալա ալ-Դին Մուհամմադ Խուարիզմշահ (Խուարիզմներու թագաւոր) 143, 144
 Ալեքսիոս Ա. Կոմնենոս (Բիզանդիոնի կայսր) 98
 Ալթուն խաթուն (Սելջուկ սուլթանի կին) 59
 Ալի իբն Աբի Տալիբ (Ալ-Ռաշիդոն խալիֆա) 16, 53
 Ալի Մուհամմադ ալ-Ս'ալաբի (Արաբ պատմաբան) 124, 181
 Ալլահ 23, 41, 71, 77
 Ալփ-Ասլան (Սելջուկ սուլթան) 35, 64-67, 69-73, 88, 97, 98, 102, 105, 110, 165
 Ակ Սունկըր (Հալեֆի իշխան) 106
 Ահլ ալ-Դիմնի 21, 22, 54, 55, 96, 111
 Ահմադ իբն Բուայի (Բուայիի ղեկավար) 28
 Ահմադ Մահմուդ ալ-Խալիլ (Քիւրդ պատմաբան) 182
 Ահուազ 18
 Աղթամար 29, 122, 123
 Աղթամարի կաթողիկոսութիւն 29, 123
 Աղձնիք 122
 Ամանոսի լեռնանցք 140
 Ամիւկ (Ամյուկ) 87
 Այաս 145
 Այյուբեաններ (Այյուբիներ) 104, 135, 141, 143, 149
 Այյուբ իբն Շադի (Քիւրդ ղեկավար) 135
 Այնթապ 115, 125, 172
 Անաթոլիա 158

Ալ-Անբար 17
 Անի 23-25, 34, 37, 41, 44-46, 64, 65, 72, 123, 178
 Անիի Մայր Տաճար 38
 Անդրանիկ Չալաբեան 161
 Անդրկովկաս 49
 Անուշըքին (Թուրք ղեկավար) 143
 Անտիոք 88, 89, 105, 106, 115, 121, 122, 132, 161
 Անտիոքի Իշխանապետութիւն 116, 118, 140
 Աշոտ Ա. Բագրատունի (Բագրատունի թագաւոր) 43
 Աշոտ Դ. Բագրատունի (Բագրատունի թագաւոր) 33, 42, 45, 46, 73
 Աուստրիա 72
 Ասասիներ 121
 Ասադ ալ-Դին Շերքուհ (Քիւրդ ղեկավար) 135
 Ալ-Աս Բահանի 95
 Ասորեստան 17
 Ասորեստանցիք 17
 Ասորիք 81, 115, 154, 159
 Ասֆահան (Իսֆահան, Բապահան) 46, 99-102, 112, 121
 Ատրպատական 23, 28, 49, 50
 Արաբ 2, 11-16, 18, 24, 25, 35-40, 48, 49, 64, 67, 74, 75, 81, 91, 94, 96, 103, 109, 113, 115, 116, 123, 128-131, 135, 140, 146, 151, 164, 167
 Արաբական Թերակղզի 19
 Արաբիա 29
 Արիստակէս Լաստիվերտցի (Պատմիչ) 52
 Արծրունեաց (թագաւորութիւն) 15, 30-34, 43, 46, 48, 81, 114, 181
 Արծկէ 52
 Արկէո Նոյեան (Մոնղոլ զօրավար) 148

Արճէշ 23
 Արշակ Ալայօյաճեան 145, 179
 Արջուան (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի կինը) 57, 74-80, 92, 93, 108, 119, 165, 169
 Արցախ 87
 Արսլան Խաթուն (Սելջուկ իշխանուհի) 58, 59
 Արքա 141
 Արքադացիներ 17
 Ալ-Աֆդալ (Ֆաթիմեան հայազգի վազիր) 84
 Ալ-Աֆդալ Ալի (Այյուբեան իշխան) 141
 Աֆղանստան 99
 Աֆրիքա 18
Բ
 Բաբելոն 17
 Բաբելոնացիք 17
 Բաբելոնցիներ 72
 Բագրատունի 14, 23, 25, 29, 38, 39, 43-46, 65-67, 73, 179, 180
 Բագրատունեաց (թագաւորութիւն) 4, 15, 23, 29, 32-34, 42, 43, 45-48, 67, 73, 114, 148
 Բադր ալ-Դին Լուլու (Հայազգի Մոսուլի իշխանապետ) 7, 8, 148-150, 153, 163, 169
 Բադր ալ Դուջա (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի կին) 9, 15, 36, 38, 40, 57
 Բադր ալ-Ջամալի (Հայազգի Ֆաթիմեան լիազոր վազիր) 73, 84, 85, 106
 Բալդուին ղե-Բուրգ (խաչակիր իշխան) 114, 115, 116
 Բալէխ (Գետ) 116
 Բահրէյն 18

Բաղդադ (Պաղտատ) 5, 7, 9, 35, 39, 40, 49, 50, 52-61, 65-72, 74, 75, 77, 80-84, 87, 93-100, 103, 105-108, 113, 114, 116-118, 121-123, 125-127, 136, 140, 141, 144-151, 154-165, 167-169, 170
 Բաղդասար (Դիւցազն) 167, 168
 Բաղէշ 143
 Բաշու Նուինի (Մոնղոլ զօրավար) 159
 Ալ-Բասասիրի (Թուրք զօրավար) 52, 56-59, 64, 80, 136
 Բասիլ (Յակոբիկներու եպիսկոպոս) 123
 Բասրա (Պասրա) 18, 32, 101, 144, 145, 150, 166
 Ալ-Բատնիա (Կրօնաքաղաքական շարժում) 113, 114
 Բարբար 20, 36, 37, 61, 129
 Բարբարներ 20
 Բարկիարուք, Բարքիարուք (Սելջուկ սուլթան) 105, 112
 Բարսեղ (Հայ զօրավար) 50, 69
 Բարսեղ Ա. (Կայսր) 69
 Բերկրի 44, 52
 Բըն Թադրի Բիրդի (Պատմիչ) 25, 41, 64, 71, 77, 78, 106, 112, 183
 Բիհա ալ-Դաուլա (Բուայիի սուլթան) 32
 Բիւզանդիոն 22, 31-33, 44, 46-51, 56, 61, 68-69, 73, 82, 84, 87, 98, 99, 108, 115, 133-135, 142, 166
 Բիւզանդացիներ 32, 34, 51, 71-73, 83, 131, 132, 147, 148
 Բիւզանդ Եղիայեան 97, 179
 Բուայիի (ցեղախումբ) 15, 24, 27, 31
 Բուայիիներ 5, 15, 23, 27, 32, 35, 52, 53, 56, 62, 73
 Բուլղարներ 69

Բուխարայ 83
 Բուղա Շարաբի (Զօրավար) 22
Գ
 Գ. Ասթարճեան 84, 99, 123, 151, 179
 Գաբրիէլ (Հայ իշխան) 74, 93, 94, 107, 166, 169
 Գազիկ Ա. (Բագրատունի թագաւոր) 4, 14, 23, 24, 29, 39
 Գազիկ Բ. (Բագրատունի թագաւոր) 45, 46, 73
 Գազիկ Աբասեան (Կարսի թագաւոր) 66
 Գազիկ Արծրունի (Արծրունեաց թագաւոր) 122
 Գարման 32
 Գոնիա 98
 Գուգարք 87
 Գումիշթիքին 110
 Գրիգորիոս Է. (Հռոմի պապ) 98
 Գրիգոր Միքայէլեան 133, 147, 161, 162
 Գրիգոր Ա. (Միւնեաց թագաւոր) 67
 Գրիգոր Դ. (Հայոց Կաթողիկոս) 134, 141
 Գրիգոր Զ. Ապիրատ (Հայոց կաթողիկոս) 146
 Գրիգոր Խաչենցի (Հայ իշխան) 163
Դ
 Դախիրա ալ-Դին Մուհամմադ (Ալ Կալմ խալիֆայի որդին) 75, 77, 109, 165, 171
 Ալ-Դահաբի (Պատմիչ) 131
 Դամասկոս 16, 85, 106, 124, 143, 163
 Դայլամ 27
 Դանիշմանեաններ (Մահմեդականացած հայ նախարարական տուն) 109, 110, 118, 169

Դանիշմաններու Ամիրութիւն 122
 Դանուբ 69
 Դաշտային Կիլիկիա 117
 Դաւիթ եպիսկոպոս (Աղթամարի կաթողիկոս) 122
 Դբէյս իբն Մադակա (Հիլաքաղաքի տէրը) 120
 Դդուշ, Տեկիշ (Սելջուկ իշխան) 90, 105
 Դի ալ-Կարդա (Հիջրի տօմարի ամիս) 38
 Դիար-Մուդր 18
 Դիար-Ռաբիա 18
 Դիարբէքիր 47, 48, 71, 112, 172
 Ալ-Դիմիշկի (Պատմիչ) 40
 Դուին 44, 135
Ե
 Ալ-Եակուբի (Պատմիչ) 21, 181
 Եակուբ Ալ-Համաուի (Արաբ Յոյն ծագումով աշխարհագիր) 83
 Եգէական Ծով 98
 Եգիպտոս 17, 18, 52, 53, 54, 57, 60, 73, 81, 84, 85, 128, 129, 135-137, 140, 142, 143, 151-153, 157, 160, 161
 Եդեսիա 88, 89, 114, 115, 123, 124, 125
 Եդեսիոյ Կոմսութիւն 115, 116, 118, 121, 122
 Եմեն 99
 Երզնկա (Էրզնջան) 72, 102, 122, 172
 Երուսաղէմ 98, 99, 115, 116, 122, 140, 141, 160
 Երուսաղէմի թագաւորութիւն 115, 116, 117, 141
 Եւրոպա 29, 63, 97-99, 103, 120
 Եփրատ 18, 58, 72
Զ
 Զաք 17, 121

Զաքատրա 92
 Ալ-Զահր (Աբբասեան խալիֆա) 37, 62, 151, 171
 Զանգիներ 121, 122, 135
 Զաքարիա Գ. (Աղթամարի կաթողիկոս) 122
 Զաքարիա Զազեցի (Կաթողիկոս) 43
 Զենոպիա (Թագուհի) 152
 Զիեադ 132.
Է
 Ալ-Էմին (Աբբասեան խալիֆա) 20, 37, 164
 Էյպէք (Թուրք զօրավար) 153
 Էրբիլ 122, 123, 148
 Էրզրում 145
Ը
 Ըմատետտին Զենկի (տես Իմադ ալ-Դին Զանգի) 120-124, 130, 135
Թ
 Թաթար 30, 154
 Թաթուլ (Հայ իշխան) 50
 Թարիզ 154
 Թըլ-Բաշար 125
 Թիքրիթ 135
 Թոռնիկ Ա. (Սասունի Մամիկոնեան իշխան) 73, 87
 Թորոս Ա. (Կիլիկիոյ թագաւոր) 162
 Թորոս Բ. (Կիլիկիոյ թագաւոր) 130
 Թունիս 52
 Թուրան (Եգիպտացի իշխան) 152
 Թուրանցիներ 15, 30, 65
 Թուրքան խաթուն (Սելջուկ սուլթանի կին) 104, 113
 Թուրքեր 20-22, 26, 27, 32, 35, 49, 55, 58, 60-63, 67, 71, 72, 81-83, 85, 86, 98, 100, 116, 121, 144, 155, 157, 158, 164, 170
 Թուրքիստան 30

Թուրքմեններ 48-50
 Թուր Կեծակին 168
 Ժ
 Ժաք Դը Սորգան 29, 65
 Ժոսլին Բ. (Եդեսիոյ խաչակիր
 կոմս) 125
 Ի
 Իբն ալ-Աթիբ (Իբն ալ-Ասիր) -
 (Պատմիչ) 35, 40, 47, 48, 64, 78, 79,
 91, 113, 139-141, 182
 Իբն ալ-Բրրի (Պատմիչ) 25, 49, 50,
 56, 78, 101, 129, 134, 155, 156, 163,
 182
 Իբն ալ-Կալանիսի (Պատմիչ) 117
 Իբն ալ-Մուհալլաբանի (Խալիֆայի
 պատուիրակ) 68
 Իբն ալ-Ջաուզի (Պատմիչ) 41, 55,
 57, 68, 77-79, 81, 111, 128, 129, 183
 Իբն ալ-Սաաի (Պատմիչ) 119
 Իբն ալ-Ուարդի (Պատմիչ) 40, 103,
 140, 182
 Իբն ալ-Տակտակի (Պատմիչ) 97,
 111, 150
 Իբրահիմ Ինալ (Սելջուկ ղեկա-
 վար) 56
 Իզ ալ-դին Մասուդ Ա. (Զանգեան
 իշխանապետ) 139
 Իզ ալ-դին Մասուդ Բ. (Զանգեան
 իշխանապետ) 149
 Իկոնիա 162
 Իմադ ալ-Դին Զանգի (Մոսուլի
 իշխանապետ) 120-124, 130, 135
 Իմամ (տիտղոս) 16, 53, 104, 173
 Ինալ (Դանշիմանեան իշխան) 56,
 110
 Իսթանպուլ 155
 Իսլամ, Իսլամներ 14-16, 18-22, 30,
 31, 52, 58, 59, 61, 71, 94, 106, 110,

124, 128, 148, 152, 153, 156, 157, 161,
 164
 Իսմաիլ բըն Իբրահիմ (Դանշի-
 մենդեան իշխան) 132
 Իսմաիլ բըն Լուլու (Հայազգի
 Մոսուլի իշխանապետ) 150
 Իսմիլ խանըմ 168
 Իրան 27, 49, 56, 60, 71, 72, 104, 113,
 143, 158
 Իրաք 15, 16, 29, 49, 52, 54, 56, 60,
 69, 72, 80, 92, 101, 102, 114-116, 122,
 125, 126, 135, 143, 145, 150, 167, 179
 Լ
 Լատին, Լատիններ 99, 116, 123,
 146
 Լեւոն Մեծագործ (Լեւոն Ա.) 141,
 147, 148, 169
 Լեւոն Բ. (Կիլիկիոյ թագաւոր) 140,
 145, 146, 148, 162
 Լիմ Կոզի 122
 Լյուդովիկոս Է. (Ֆրանսայի թագա-
 ւոր) 125
 Լոռի 32
 Լուի Թ. (Ֆրանսայի թագաւոր) 152
 Խ
 Խաբուր 124
 Խաչակիրներ 5, 6, 93, 97, 99, 103,
 108, 112, 114-118, 121-124, 130, 132,
 133, 139, 141, 143-145, 148
 Խաչէն 87, 101, 163
 Խաչ Պատերազմի 168
 Խարբերդ 88, 172
 Խլաթ 47, 104, 112, 113, 141, 143
 Խուրասան 18, 47, 69, 71, 102
 Խուարզմիներ 26, 61, 143, 144, 150
 Ծ
 Ծամնդալ 67
 Ծովինար 167, 168
 Ծումբ 23

Կ
 Ալ-Կադր (Աբբասեան խալիֆա) 4,
 7, 9, 14, 15, 23-31, 33-41, 75, 77, 109,
 165, 171, 173
 Ալ-Կարմ (Աբբասեան խալիֆա) 4,
 5, 9, 15, 25, 28, 34-42, 46-59, 61, 64,
 66-71, 73-78, 80, 85, 87, 96-98, 108,
 109, 111, 136, 143, 165, 169, 171
 Կաթուղիկ Աշխարհը 160
 Կահիրէ 52
 Ալ-Կահր (Աբբասեան խալիֆա) 37
 Կամախ 72, 122
 Կաուրդ բէկ (Սելջուկ զորավար) 71
 Կապան 87
 Կապադովկիա 110
 Կասպից ծով 27, 28, 46, 48
 Կատր ալ-Նադա, Կաթր ան-Նադա
 (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի
 կինը) 9, 14, 15, 36-39, 57, 58, 63, 64,
 75, 108, 109, 152, 165, 169
 Կատրամիդե, Կատրանիդե (Հայոց
 թագուհի) 38, 39
 Կարակորում, Ղարադորում 158,
 161
 Կարին 44, 172
 Կարս 32, 46, 50, 66, 67
 Կեդրոնական Ասիա 61
 Կեսարիա 109, 110, 118
 Կիլիկիա 72, 86, 89, 114, 117, 130,
 133, 140, 142, 146, 147, 160, 161
 Կիլիկիոյ Հայկական թագաւո-
 րութիւն 158, 161
 Կիլիկեան Հայաստան 158
 Կիրակոս Գանձակեցի (Պատմիչ)
 38, 146, 147, 154, 160, 163
 Կղեպատրա (Թագուհի) 152
 Կյուրիկե Ա. (Տաշիր-Չորագետի
 թագաւոր) 168

Կոնրատ Տը Վիտերսբախ (Պապի
 պատուիրակ) 146
 Կոնրադ Գ. (Գերմանիոյ կայսր)
 125
 Կ. Պոլիս (Կոստանդնուպոլիս) 45,
 89
 Կոստանդին Թ. Մոնոմախ
 (Կայսր) 49, 50
 Կոստանդին Գոլոման
 (Բիզանդացի զորավար) 131
 Կոստանդին պալլ (Հայ իշխան)
 133
 Կովկաս 99
 Կումէշթին (Դանշիմենդեան իշ-
 խան) 110
 Կուռէշ 39
 Կուտր ալ-Դին Իսմաիլ (Սելջուկ
 ղեկավար) 104
 Կուտր ալ-Դին Մաուդուդ
 (Մոսուլի իշխանապետ) 126
 Կուրաթ ալ-Էյն (Արջուան) -
 (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի
 մայրը) 78, 79
 Հ
 Հ. Թ. Նալբանդեան 42, 180
 Հադիթ ա 80
 Հալեբ 105, 115, 121, 124, 125, 130,
 137
 Համադան 48, 112
 Համիդեան Ջարդեր 123
 Հայաստան 2, 5-7, 10, 14-19, 22, 23,
 25, 29-34, 43-52, 67, 69-73, 80-82,
 86-88, 91, 97, 99, 101-104, 106, 107,
 112-114, 116-118, 121, 122, 124, 133,
 135-137, 141, 143-145, 147, 150, 153,
 158-160, 162, 167, 168
 Հայկական լեռնաշխարհ 9, 34, 43,
 46, 48, 60, 67, 72, 82, 97, 114, 142,
 167

Հանաֆի (Սուննի դաւանանքի դպրոց) 95, 96
 Հանքալի (Սուննի դաւանանքի դպրոց) 95
 Հաշիմիներ 120
 Հասան Իբն Մաքբահ (Հաշիմիներու ղեկավար) 120
 Հասան Պոռ, Հասան Պոռեան (Հայ իշխան) 154, 163
 Ալ-Հատաթ 92
 Հատիթա 58
 Հատտին 139
 Հատտինի ճակատամարտ 139
 Հարան 57, 80, 105, 116
 Հարամ (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի կինը) 109
 Հարիմ 29, 100, 173
 Հարուն ալ-Ռաշիդ, Ալ-Ռաշիդ (Աբբասեան խալիֆա) 20, 37, 164
 Հերում Ա. (Կիլիկեան Հայաստանի թագաւոր) 158-162
 Հերում Բ. (Կիլիկեան Հայաստանի թագաւոր) 160
 Հերում պատմիչ 159-162
 Հենրիխ Զ. (Գերմանիոյ թագաւոր) 146
 Հիթիթներ 72
 Հիլլա 120, 125
 Հիջրի 38, 39, 47, 64, 81, 90, 94, 97, 106, 129, 140, 150, 153, 173
 Հնդկաստան 29, 106
 Հնդկական Ովկիանոս 99
 Հուլադու, Հուլագո, Հուլագո, Հուլավու, (Մոնղոլներու խան) 154-156, 160-163, 167
 Հոմ 67, 68, 89, 98, 110, 146
 Հր. Ռ. Սիմոնեան 130, 180
 Հրանդ Պատրիարքեան 30, 63, 85, 144, 162, 180

Հրաչեայ Աճառեան 38
 Հրեաներ 55, 96, 107, 111, 112, 156, 166
 Զ
 Զորագետ 101, 168
 Դ
 Ալ-Ղազալի (Իմամ) 104, 113
 Ս. Ղազար 146, 162
 Ղազի Ա. (Զանգեան իշխանապետ) 124
 Ղազնա 106
 Ղոդաթ (Աբբասեան խալիֆայի հայուհի կինը) 9, 37, 128, 129, 138, 152
 Ղուզգ (Թրքական ցեղ) 31
 Զ
 Զենովա 99
 Զիլ Մորզան 69
 Զոսին Գ. (Եդեսիոյ խաչակիր կոմս) 123
 Մ
 Մ. Զամչեան 123
 Ալ-Մալմուն (Աբբասեան խալիֆա) 36, 37, 129, 164
 Մալաթիա 92, 110, 132
 Ալ-Մալք ալ-Նասր (Մալահ ալ-Դինի կոչումը) 136, 173
 Ալ Մալք ալ-Ադիլ Աբու Բեքր (Մալահ ալ-Դինի եղբայրը) 141
 Մալքի (Սուննի դաւանանքի դպրոց) 95
 Մակեդոնացիներ 69
 Ալ-Մակրիզի (Պատմաբան) 140, 150, 153, 181
 Ալ-Մահդի (Աբբասեան խալիֆա) 20, 37
 Մահդիա 52
 Մահմուդ բըն Մելիքշահ (Մելջուկ սուլթան) 105

Մադաթիա Արքեպս. Օրմանեան 146, 180
 Մամլան ամիրա 23
 Մանազկերտ 5, 35, 44, 50-52, 63, 64, 67-73, 80, 82, 83, 86, 88, 97, 110, 165
 Մանգու խան (Մոնղոլ խան) 153, 154, 158-162
 Մանուշըր Ղազի (Մելջուկ զորավար) 102
 Մասուուդ սուլթան (Մելջուկ սուլթան) 120, 121, 125, 126
 Մատթեոս Ուոհայեցի 51, 52, 67, 68, 83, 87, 89, 90, 102, 110, 117, 123, 180
 Մար Սքիլայ (Նեստորական կաթողիկոս) 96
 Մարաշ 74, 88, 92, 107
 Մարդին 103, 122, 132
 Մարի իբն ալ-Տուբի (Պատմիչ) 96
 Մարուան Բ. (Օմայեան խալիֆա) 17
 Մարուան ալ-Մուսաուար 24, 30
 Մելիտենէ, Մելիտենի 74, 93, 94, 107, 168, 169
 Մելիքշահ Ա. (Մելջուկ սուլթան) 71, 74, 75, 82, 89-92, 95-105, 110, 112, 117, 126, 143, 166
 Մելիք Ադիլ (Այյուբեան սուլթան) 143
 Մելիք Մալիկ ալ-Այյուբի (Եգիպտոսի Այյուբեան սուլթան) 152
 Մելիք Տեկիշ 90
 Մեծ Զաբ 17
 Մեծ Հայք 86, 144
 Մեծ Միւր 167, 168
 Մեհմեթ Խաթուն (Մելջուկ իշխանուհի) 100
 Մերձ. Արեւելք 30

Մերվի 102
 Մեդինա 39
 Ալ-Մելք ալ-Բահիմ 52, 56
 Մեքքէ 47
 Մըս բա Մելիք 168
 Միջագետք 4, 9, 10, 14, 16-19, 31, 40, 48, 72, 81, 82, 115, 122, 143-145, 154, 159, 161, 167, 169
 Միջերկրական ծով 88, 89, 99
 Միջին Ասիա 30, 60, 144
 Միջին Արեւելք 2, 17, 31, 63, 114, 135, 157
 Միջին Դարեր 38, 63, 128
 Միքայել Ասորի (Պատմիչ) 71, 92, 110
 Միքայել Վրանաս (Բիւզանդացի զորավար) 131
 Միքայել Է. Դուկաս (Բիւզանդիոնի կայսր) 98, 107
 Մլեհ (Կիլիկիոյ իշխանապետ) 6, 128, 130-134, 137, 166, 169
 Մխիթար Անեցի (Պատմիչ) 38
 Մծբին (Նսեպին) 90
 Մոկաց աշխարհ 122, 196
 Մոկք 87
 Մոնկոլիստան 30
 Մոնղոլներ, Մոնկոլներ 9, 30, 61, 143-145, 149, 150, 153-159, 161, 162, 166
 Մոսուլ (Մոսուլ) 15, 17, 18, 48, 103, 112, 114-116, 120-122, 124-127, 130, 132, 135, 139, 141-143, 149, 150, 153, 163, 169
 Մոսուլի Ամիրութիւն 116
 Մուաուեայ իբն աբու Մուֆեան (Օմայեան խալիֆա) 16
 Ալ-Մուրթամադ (Աբբասեան խալիֆա) 37, 83

Ալ-Մուրթեզ (Աբբասեան խալիֆա) 37
 Ալ-Մուրթըղ (Աբբասեան խալիֆա) 37
 Ալ-Մուրաուաքիլ (Աբբասեան խալիֆա) 21, 22, 37, 54, 167
 Ալ-Մութթալի (Աբբասեան խալիֆա) 28, 37
 Ալ-Մուկթադի (Աբբասեան խալիֆա) 2, 5, 6, 9, 25, 36, 37, 55, 57, 62, 63, 74-85, 87, 91-101, 103-109, 111, 112, 117, 119, 126, 166, 170, 171, 173
 Ալ-Մուկթաֆի (Աբբասեան խալիֆա) 6, 37, 62, 121, 124-126, 135, 164, 171
 Ալ-Մուկթադր (Աբբասեան խալիֆա) 36, 164, 165
 Մուհարրամ (Հիջրի տօմարի ամիս) 78, 106
 Մուհամմադ մարգարէ 14, 16, 17, 39, 53
 Մուհամմադ Սուլէյլ Տակուշ (Պատմաբան) 61, 69, 183, 184
 Մուհամմադ Բէզ ալ-Խուդարի (Պատմաբան) 58
 Մուհամմադ Հուսէյն Շանդըր (Պատմաբան) 42, 79, 94, 112, 183
 Մուհամմադ Ֆէրիդ Բէկ ալ-Մուհամմի (Պատմաբան) 153, 184
 Ալ-Մուհթադի (Աբբասեան խալիֆա) 36, 37, 44
 Ալ-Մութթաֆի (Աբբասեան խալիֆա) 36, 37, 130, 164
 Մուշրիֆ ալ-Դաուլա 32
 Ալ-Մունթասսըր (Աբբասեան խալիֆա) 37
 Մուշեղ Բագրատունի (Բագրատունի թագաւոր) 67

Մուսա ալ-Հադի (Աբբասեան խալիֆա) 37
 Մուսթադիլ (Աբբասեան խալիֆա) 2, 6, 9, 36, 37, 62, 63, 119, 127-132, 133-139, 142, 166, 169, 171, 173
 Ալ-Մուսթաքֆի (Աբբասեան խալիֆա) 28, 29, 37
 Ալ-Մուսթաքսսմ (Աբբասեան խալիֆա) 7, 37, 151, 152-155, 158
 Ալ-Մուսթանսըր (Աբբասեան խալիֆա) 37, 62, 129, 149, 151, 164, 171
 Ալ-Մուսթանսըր Բիլլահ (Ֆաթիմեան խալիֆա) 56, 57
 Ալ-Մուսթանջը (Աբբասեան խալիֆա) 37, 62, 126, 127, 129, 171
 Ալ-Մուսթագիր (Աբբասեան խալիֆա) 2, 6, 9, 37, 55, 63, 78, 79, 94, 100, 108, 109, 111-114, 117-119, 166, 169, 171
 Ալ-Մուսթըշդ (Աբբասեան խալիֆա) 6, 37, 78, 79, 119-121, 148, 171
 Ալ-Մուսթահին (Աբբասեան խալիֆա) 37, 44, 129
 Մուստաֆա Ջուադ (Պատմաբան) 76, 77, 183
 Մուստաֆա Քեմալ (Թուրքիոյ հիմնադիր) 157
 Մուսուլմաններ 161
 Ալ-Մուտիլ (Աբբասեան խալիֆա) 28, 29, 37
 Մքիխա Ա. (Քրիստոնէայ կաթօլիկ) 96
 Յ
 Յակոբիկներ 96, 123, 147
 Յակոբ Աթիկեան 29, 180
 Յիսուս Քրիստոս 3, 114
 Յոյն 2, 20, 36, 37, 63, 67, 69, 96, 129, 132, 133, 164

Յովհաննէս-Սմբատ (Բագրատունի թագաւոր) 42, 45, 46, 73
 Յովհաննէս արքեպիսկոպոս 123
 Յովհաննէս Ահմարանեան 19, 180
 Յորդանան 69
 Յուսէֆ (Արաբ զօրավար) 22, 167
 Ն
 Նասիրի Խոսրով (Պարսիկ բանաստեղծ, փիլիսոփայ) 104
 Ալ-Նասըր (Աբբասեան խալիֆա) 2, 7, 9, 26, 37, 61-63, 138-145, 147-150, 164, 166, 169
 Նասըր ալ-Դաուլա (Մարուանեան ամիրա) 47, 48
 Նաջաֆ 21
 Ալ-Նաջմի 97
 Նաջմ ալ-Դին Այյուբ (Քիւրդ իշխան) 135
 Նեղոս 142
 Նեստորական 96, 156
 Ներսէս Շնորհալի (Հայոց կաթողիկոս) 123, 124
 Նիզամ ալ-Մուլք (Մելչուկ սուլթանի մեծ վեզիր) 95, 100, 168
 Նիզամիա դպրոց 105
 Նիկիա 98, 114
 Նիքսար 110
 Նուր ալ-Դին Մահմուդ (Զանգեան իշխանապետ) 124, 127, 130-132, 134, 137, 139
 Նուր ալ-դին Արսլան Շահ Ա. (Զանգեան իշխանապետ) 149
 Նուր ալ-դին Արսլան Շահ Բ. (Զանգեան իշխանապետ) 149
 Շ
 Շաբբան (Հիջրի տօմարի ամիս) 78
 Շահ Արմէն 104, 143
 Շահնշահ Արման 14, 24, 30

Շամ 69, 106, 115, 116, 124
 Շամս ալ-Նահար (Աբբասեան հարձ) 105
 Շաջարաթ ալ-Դուր (Եգիպտոսի թագուհի) 7, 151-153
 Շաֆրի (Սուննի դաւանանքի դպրոց) 95
 Շիա 15-17, 52, 53, 55-57, 62, 81, 95
 Շիրազ 32
 Շիրակ 42, 172
 Շնջար, Սինջար 57, 80, 122, 143
 Շողակաթ 9, 38-40, 75
 Շումերներ 72
 Ռ
 Ռդբ Եդեսիոյ 124
 Ռստան 47
 Ալ-Ռաթըկ (Աբբասեան խալիֆա) 35, 37, 129
 Ռասըտ 18, 125
 Ռուլա 18
 Ռուլմ ալ-Խազըն (Պատմաբան) 21, 22, 26, 184
 Ռուման 18
 Ռուբանոս Բ. (Հռոմի պապ) 98
 Ռուֆա, Ռուհա 88-90, 105, 116, 172
 Ր
 Րինաստան 29, 30, 99, 106, 144
 Րինացիք 63
 Րինգիզիան, Ճէնքիզիան 26, 143, 144, 157
 Րորտվանել (Հայ իշխանապետ) 87
 Պ
 Պաղեստին 55, 81, 84, 117, 159
 Պալքաններ 63
 Պառակամանոս 89
 Պարթեւներ 17
 Պարսիկ 2, 5, 15, 17, 22, 27, 31, 32, 34-37, 39, 55, 58, 59, 61-63, 68, 81, 90, 104, 129, 164

Պարսկաստան 29, 46, 90, 95, 99, 117, 141, 144
 Պարսումայի վանք 146
 Պետր ալ Ճամալ (Հայագգի Ֆաթիմեանմեծ վեզիր) 85
 Պոհեմոններ (Խաչակիրներ) 99
Ջ
 Ջազիրա 92, 103, 106, 112, 116, 124, 149
 Ջալալ ալ-Դին ալ-Սոլուտի (Պատմիչ) 38, 79
 Ջալալ ալ-Դաուլա (Մելջուկ սուլթան Մելիքշահ) 32, 71
 Ալ-Ջահիզ 40
 Ջամալ ալ-Դին բըն Թադրի Բիրդի (Պատմիչ) 25, 106
 Ջիզեա 21
 Ջոն Դուգլաս 19
 Ջուստանիներ (Ցեղախումբ) 28
Ռ
 Ռակկա 18
 Ալ-Ռաշիդուն 16, 173
 Ռաս աֆա 119
 Ռատ (Հրահատ) Լիպարիտեանն (Դանիշմաններու իշխանապետ) 110
 Ռաֆայել Բաբու Իսհակ (Պատմաբան) 20, 157, 184
 Ռիչարդ Առիծասիրտ (Անգլիոյ թագաւոր) 141
 Ռէյ, Ալ-Բայ 46, 48, 54, 56, 102, 112, 143
 Ռոմանոս Դիոգենէս Դ. (Բիւզանդիոնի կայսր) 67, 70, 98
 Ռուբէն (Իշխանապետ) 86, 107
 Ռուբէն Բ. (Կիլիկիոյ իշխանապետ) 127, 134
 Ռուբէն Գ. (Կիլիկիոյ իշխանապետ) 128, 133, 134

Ռուբինեաններ 93, 133, 148
 Ռումի սելջուկներ 124, 149
 Ռումի Սուլթանութիւն 122
 Ռումիա 30
 Ռուսաստան 72
Ս
 Ս. Վ. Բոռնազեան (Պատմաբան) 49, 68, 101, 180
 Ս. Սոֆիա Մայր տաճար 146
 Ս. Տէր Սովսիսեան 147
 Սաադ Սլլում 96
 Սաբ Եռ (ցեղախումբ) 120, 121
 Մադր Դին ալ-Հուսայնի (Պատմիչ) 69
 Սալարեաններ (ցեղախումբ) 28
 Մալահ ալ-Դին ալ-Այյուբիի (Այյուբեան սուլթան) 128, 129
 Սամարղանդ 83, 102
 Սամառոա 22, 83
 Սանասար (Դիւցազն) 167, 168
 Սաուդի Արաբիա 39
 Սասանեաններ 17
 Սասուն 22, 47, 73, 87, 88, 101, 167
 Սասունցի Դաւիթ 167
 Սավտեկին (Մելջուկ զօրավար) 68
 Սարգիս Փանոսեան (Պատմաբան) 116, 180
 Մեքաստիա 33, 67, 109, 110
 Մեղա Տատոյեան 86
 Մելջուկներ 5, 6, 15, 26, 30-32, 34, 45, 46, 48-50, 52-57, 60, 61, 63, 65-68, 70-74, 80-82, 84, 88, 89, 91-93, 96-100, 103, 105, 107, 108, 110, 112-115, 117, 119, 120, 122, 124-126, 132-134, 138, 141-143, 145, 148-150, 157, 165, 166, 170
 Մելջուկ բըն Տակակ (Մելջուկներու նահապետ) 30

Մենքերիմ Արծրունի (Արծրունեաց թագաւոր) 33
 Մելաս 110, 132
 Մել զետ 142
 Մել ծով 99
 Մէլֆ ալ-Դին Ղազի (Զանգեան իշխանապետ) 124
 Միբիր 144
 Մինջար 57, 80
 Միոն Թաղամաս 116
 Միս 133
 Միվերեկ 71, 73, 165
 Միւնիք 32, 87, 101
 Մլավ 20
 Մմբատ Արծրունի (Արծրունի թագաւոր) 123
 Մմբատ Բ. (Բագրատունի թագաւոր) 22
 Մմբատ Սպարապետ (Պատմիչ) 142, 158
 Մմիսատ 92
 Սուլեման բըն Կուրմըշ (Մելջուկ զօրավար) 82
 Սուլթան ալ-Դաուլա (Բուայիի իշխանապետ) 32
 Սուննի 15-17, 52, 53, 55-57, 60, 62, 81, 95, 113, 136, 164
 Սուրիա 18, 55, 58, 69, 84, 117, 121, 140, 162
 Սուրբ Քաղաք 116
 Սուրբան ալ-Կուտբի (Շահ Արմէն սելջուկ իշխանապետ) 104
Վ
 Վահան Տէր Ղեւոնդեան 3, 131
 Վահրամ Պահլավունի (Հայագգի Ֆաթիմեան վեզիր) 23, 45, 84
 Վան 143
 Վանայ լիճ 23, 52, 72, 88, 104, 122, 168

Վասիլ Ա. (Բիւզանդիոնի կայսր) . 69
 Վասիլ Բ. (Բիւզանդիոնի կայսր) 45
 Վասպուրական 4, 30-33, 43, 45, 46, 50, 83, 87, 88, 101, 122, 172
 Վարագայ Սուրբ Նշան 88
 Վարդան Արեւելցի (Պատմիչ) 38, 53, 66, 102, 155, 181
 Վարուժան Վարաժնունի (Հայագգի զօրավար) 83
 Վենետիկ 99
 Վենեց 90
 Վերին Միջագետք 16, 82, 115
 Վրաստան 46
 Վրացիներ 67, 156
Տ
 Տաբարիա լիճ 139
 Ալ-Տաբը (Աբբասեան խալիֆա) 28, 37
 Տայք 45, 172
 Տաշիր 101, 168
 Տարոն 88, 101, 172
 Տարսն 115, 146, 147, 166
 Տարսուս 134
 Տարոս 145
 Տեմուշին (Չինգիզիան – մոնղոլներու խան) 144
 Տիգրիս 17, 18, 97, 135, 142, 143, 155
 Տիւր Դանիշմանդ (Դանիշմանեան իշխանապետ) 110
 Տիոյեն (Բիւզանդիոնի կայսր) 67, 68
 Տիպրեսթան 46, 47
 Տոդուս խաթուն (Հոլագոյի քոյր) 156
 Տուրքիլ Բէկ (Մելջուկ ղեկավար) 34, 46, 48-54, 56, 58-60, 64, 66, 80, 102

Տուղրիլ Գ. (Մելջուկեան սուլթան) 143

Տրապիզոն 145

Տրիպոլսի Կոմսութիւն 117

Ը

Ալ-Բադի (Աբբասեան խալիֆա) 37

Բահա (Ուրֆա) 106

Ալ-Բաշըղ (Աբբասեան խալիֆա) 6, 37, 62, 119, 121, 171

Բասաֆա 97

Փ

Փիզա 99

Փիլարտոս Վարաժնունի (Հայ իշխանապետ) 5, 74, 83, 84, 88, 91, 107, 166, 169

Փոքր Ասիա 72, 98, 141, 142, 158

Փոքր Զաք 122

Փոքր Հայք 33, 72, 109, 110, 118

Փոքր Միւր 167

Փրուսեա 72

Ք

Քեսուն 92

Քիւրդ 67, 135, 150

Քիֆա 103

Քուջքին (Զանգեան իշխան) 123

Քուտկի Զալալին 168

Քուֆա 16-18, 125

Քրիստոս 3, 50, 90, 99, 114, 140

Քրիստոնեաներ 20, 21, 51, 55, 68,

89, 96, 99, 107, 110-112, 114, 123,

144, 156, 157, 159, 161, 166

Օ

Օթթոման Թուրքեր 61

Օղուզ (Թրքական ցեղ) 30, 48, 67

Օմայեան 17, 18, 60, 86

Օմայեան Խալիֆայութիւն 16, 17

Օմարական Պայմաններ 55, 96, 111, 118, 166

Օմար բըն ալ-Խատաբ (Ալ-Ռաշիդոն խալիֆա) 54

Օսմանցիներ 61, 96, 155, 157

Օսվալտ Սիենկլեր 55

Օրտուքեան Ամիրայութիւն 123

Ֆ

Ֆաթիմա ալ-Զահրա (Մուհամմադ մարգարէի դուստր) 53

Ֆաթիմեաններ, Ֆաթիմիներ 53, 56-58, 73, 81, 84, 113, 135, 136, 140

Ֆարդանա 83

Ֆարիս 18

Ֆիլիպի Հիթթի (Պատմաբան) 20, 35, 61, 129, 151

Ֆիլիպի Օգյուստ (Ֆրանսիոյ թագաւոր) 141

Ֆրանսա 125, 141, 152

Ֆրանկ 51

Ֆրանկներ 67, 131

Ֆրիդրիխ Շիկամորուս (Գերմանիոյ կայսր) 141

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՎՍԷՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

(991 – 1258 թթ.)

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՈՎ ԱԲԲԱՍԵԱՆ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐԸ)

Հրատարակչութեան տնօրէն՝
Գիտական խմբագրութիւնը՝
Համակարգչային ձևաւորումը՝
Սրբագրութիւնը՝
Ցուցակներու համակարգչային մշակումը՝
Քարտէզների համակարգչային մշակումը՝
Քարտէզների հեղինակ՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Լ. Մուրադեան
Վ. Տեր-Ղևոնդեան
Հ. Թովմասեան
Ս. Պետրոսեան
Պ. Թովմասեան
Մ. Մարտիրոսեան
Գ. Բադալեան
Ա. Մարանգոզեան

Հեղինակի Ի-huսցէն mhbt2010@gmail.com

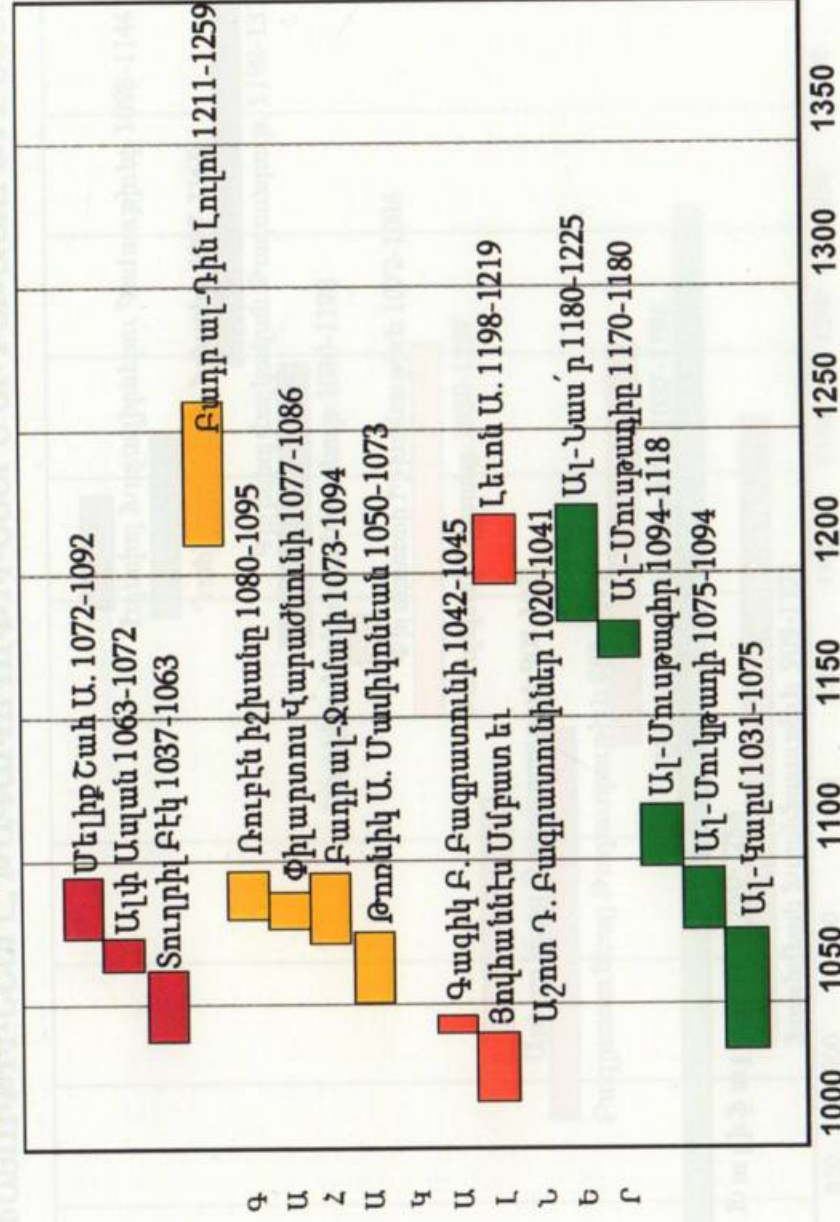
Ստորագրված է տպագրության 26.04.2016 թ.

Տպաքանակը՝ 800 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱՂԵՍԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.aademhisory.am>

ԳՄԱՅՈՒՑԱԿ ԹԻՒ 1
ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԵՄՔԵՐՈՒ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՇԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Գծադրուած թիւ 1-ի մէջ կարելի է տեսնել, ալ-Կալմին ժամանակակից եղած են Բագրատունեաց հարստութեան վերջին երեք թագաւորները՝ Յովհաննէս-Սմբատ, Աշոտ Դ. եւ Գագիկ Բ.: Առաջին երկու հայկական ծագումով Արքայական խալիֆաներ ալ-Կալմին եւ ալ-Մուկթաթիին ժամանակակից եղած են սելջուկեան արաջին երեք հօգր տուլթանները՝ Տուրքի Բէկ, Ալի Ասլան եւ Մելիք Շահ Ա.: Հայկական ծագումով Արքայական վերջին խալիֆա ալ-Նասր Բ. ժամանակակից եղած է Հայկական Կիլիկիոյ արքաներէն Լեւոն Ա. Մեծագործին:

ՊԱՏԿԵՐ ԹԻՒ 1

ԳԱԳԻԿ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԻ (990-1020) ԱՐՁԱՆԸ

ՀԱՅԿԱՆ ԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ (990-1020) ԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴԱՐԱՆ

ՊԱՏԿԵՐ ԹԻԻ 2

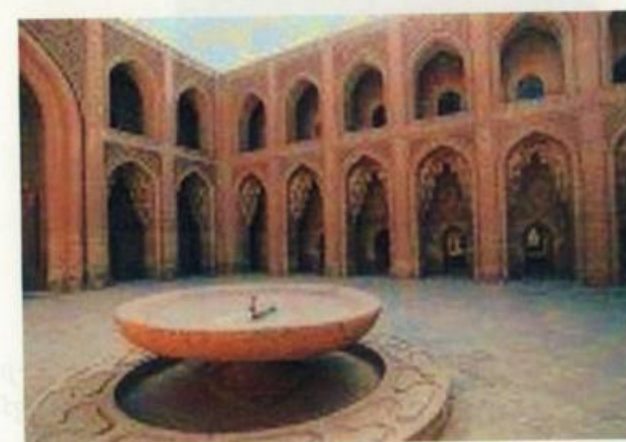
ԱԼ-ՄՈՒՍԹԱՂԻԸ ԿՆԻՔԸ

Կանաչատրակ կապոյտ, ապակեայ պերճակ Ալ-Մուսթաղիը (1170–1180) խալիֆայի կնիքը, ներկայիս Բրիտանական թանգարանին մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ ԹԻԻ 3

ԱԼ-ՆԱՍՐԻ ՊԱԼԱՏԸ

Ալ-Նասրի (1180-1225) կառուցած պալատը Բաղդադի մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ ԹԻԻ 4

ԱԼ-ՆԱՍՐԻ ԴԱՍՏ

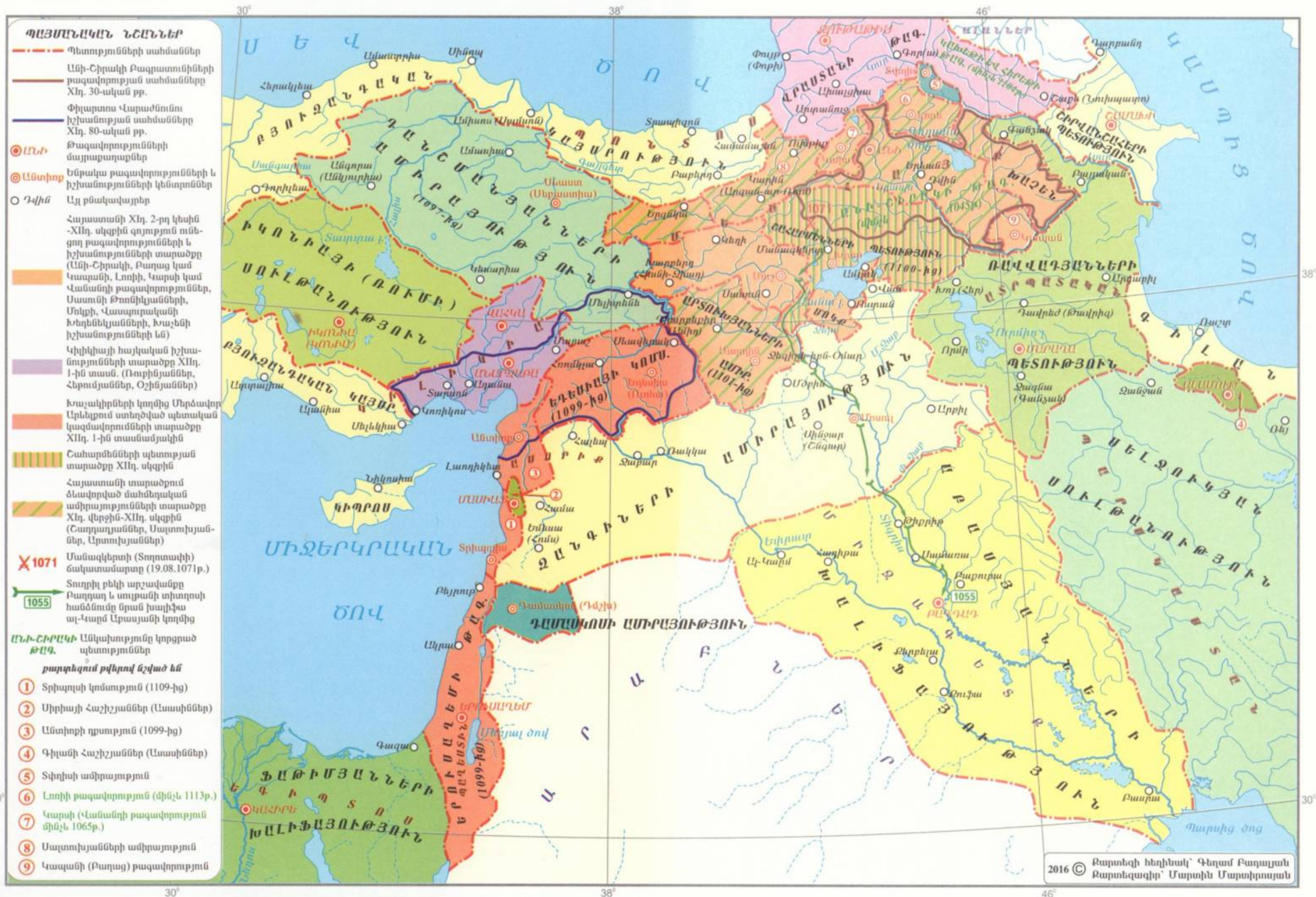
ՊԱՏԿԵՐ ԹԻԻ 5

ԲԱԴՐ ԱԼ-ԴԻՆ ԼՈՒԼՈՒԻ ԴԱՍՏ

Բադր ալ-Դին Լուլուի (1210-1259) մետաղեայ դրամը, ներկայիս Բրիտանական թանգարանին մեջ:

Մասշտաբ 1:11 000 000

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԸ XIII դ. սկզբին

Մասշտաբ 1:11 000 000

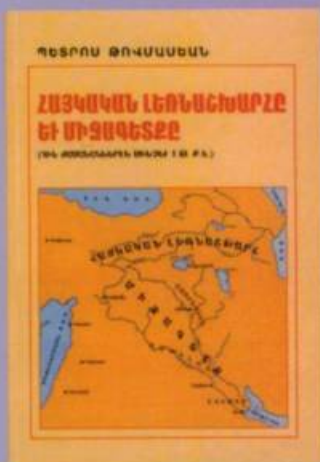

Պետրոս Մովսեսյան

997-920
A-10
17.

- Ցեղասպանութենէն ետք առաջին սերունդէն, ծնած պատմական Հայաստանէն դուրս՝ Իրաքի Բասրա քաղաքին մէջ 1954-ին, որպէս իրողութիւն Հայոց դէմ գործադրուած 20-րդ դարու առաջին մեծ ցեղասպանութեան:
- Աւարտած է՝ Բաղդադի Հայոց Ազգային Միացեալ Երկրորդական վարժարանը 1971-ին:
- Աւարտած է՝ Բաղդադի Հայոց Համալսարանի Երկրաչափական բաժանմունքը 1976-ին ստանալով քաղաքացիական ճարտարագիտութեան մէջ պսակաւոր գիտութեանց վկայական:
- Հայոց Պատմութեան դասախօս և դասատու Իրաք, Յորդանան, ԱՄՆ, Միացեալ Թագաւորութիւն, Հոլանդա:
- Հեղինակն է Հայոց Պատմութեան «Անցեալին Այս Օր» յօդուածաշարքերուն, հրատարակուած Իրաք, Յորդանան և ԱՄՆ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ
(Հին ժամանակներէն Մինչև 1 թ. Ք. Ե.)
Երևան, Զանգակ, 2006

ԱՐԱՐԱՏ-ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ
ԸՆԴՄԵՋԷՆ
(Ուրարտու-Ասորեստանեան Պատմական
Երկարատև Պայքարի Ազդեցութիւնը
Իսրայէլի Եւ Յուդայի
Թագաւորութիւններու Պատմութեան Վրայ)
Երևան, Զանգակ, 2012

ISBN 978-9939-860-33-6

9 789939 860336 >